

Statens
Justitie-
utredningar

1969: 51

Justitie-
departementet

SOU 14
1969: 51

Expropriations- ändamål och expropriations- ersättning m. m

Expropriationsändamålen

Historik och redogörelse för gällande rätt
utarbetad inom Expropriationsutredningens
sekretariat

Bilaga nr 3 till betänkande
avgivet av Expropriationsutredningen
Stockholm 1969

SOU

Statens offentliga utredningar 1969

Kronologisk förteckning

1. Faktisk brottslighet bland skolbarn. Esselte. Ju.
2. Om sexuallivet i Sverige. Esselte. U.
3. Ny sjuarbetstidslag. Esselte. K.
4. Bostadsrätt. Esselte. Ju.
5. Utsökningsrätt IX. Norstedt & Söner. Ju.
6. Offentliga tjänstemäns bisysslor. Esselte. C.
7. Kungörelseannonsering. Beckman. Ju.
8. Sexualkunskapen på grundskolans högstadium I. Elevenkät. Esselte. U.
9. ADB inom inskrivningsväsendet. Esselte. Ju.
10. Ny gruvlag. Svenska Reproduktions AB. Ju.
11. Internationell adoptionsrätt. Norstedt & Söner. Ju.
12. Regionmusik. Esselte. U.
13. Förklarad obligationshantering. Esselte. Fi.
14. Filmen - censur och ansvar. Haeggström. U.
15. Växtförädlarrätt. Esselte. Jo.
16. Lagstiftning om värdepappersfonder m.m. och om stämpelskatt på värdepapper. Esselte. Fi.
17. Nya mynt. Esselte. Fi.
18. Ett renare samhälle. Berlingska Boktryckeriet, Lund. S.
19. Ny valteknik. Esselte. Ju.
20. Ämbetsansvaret. Norstedt & Söner. Ju.
21. Skogsindustri i södra Sverige. Esselte. I.
22. De svenska hamnarna. Esselte. K.
23. De svenska hamnarna. Bilagor. Esselte. K.
24. Ekonomisystem för försvaret. Svenska Reproduktions AB. Fö.
25. Planering och programbudgetering inom försvaret. Esselte. Fö.
26. Skolskjutsarna och trafiksäkerheten. Esselte. K.
27. Länsplanering 1967. Esselte. I.
28. Sexualkunskapen i gymnasiet. Esselte. U.
29. Idrott åt alla. Esselte. H.
30. Skogsbeskattningen. Esselte. Fi.
31. Olja i beredskap. Svenska Reproduktions AB. H.
32. Skogstillstånd och skogsvårdsåtgärder. Esselte. Jo.
33. Militära tjänstgöringsåldrar. Esselte. Fö.
34. Medicinska och psykologiska aspekter på åldrande m.m. Esselte. Fö.
35. Bättre utbildning för handikappade. Esselte. S.
36. Läkemedelsindustrin. Esselte. Fi.
37. Utbildning för bibliotek, arkiv och informatik. Almqvist & Wiksell, Uppsala. U.
38. Yttrandefrihetens gränser. Norstedt & Söner. Ju.
39. Taxesystemet i Postverkets tidningsöreläse. Esselte. K.
40. Frivilligförsvaret 2. Hemvärdet. Esselte. Fö.
41. Domstolsväsendet III. Fullföljd av talan m.m. Haeggström. Ju.
42. Skattebrotten. Norstedt & Söner. Fi.
43. Nytt lantmäteri. Svenska Reproduktions AB. C.
44. Sexualkunskapen på grundskolans högstadium II. Lärarenkät. Esselte. U.
45. Fordonsbeskattningen. Berlingska Boktryckeriet, Lund. Fi.
46. Läkemedelsförsörjning i samverkan. Esselte. S.
47. Mellanskolans ledning. Esselte. U.
48. Vidgad samhällsinformation. Esselte. Ju.
49. Lokaliserings- och regionalpolitik. Esselte. I.
50. Expropriationsändamål och expropriationsersättning m.m. Norstedt & Söner. Ju.
51. Expropriationsändamål och expropriationsersättning m.m. Bilaga 3. Norstedt & Söner. Ju.

Statens offentliga utredningar

1969: 51

Justitiedepartementet

Expropriations- ändamål och expropriations- ersättning m. m.

Expropriationsändamålen

Historik och redogörelse för gällande rätt utarbetad inom

Expropriationsutredningens sekretariat

Bilaga nr 3 till betänkande
avgivet av Expropriationsutredningen
Stockholm 1969

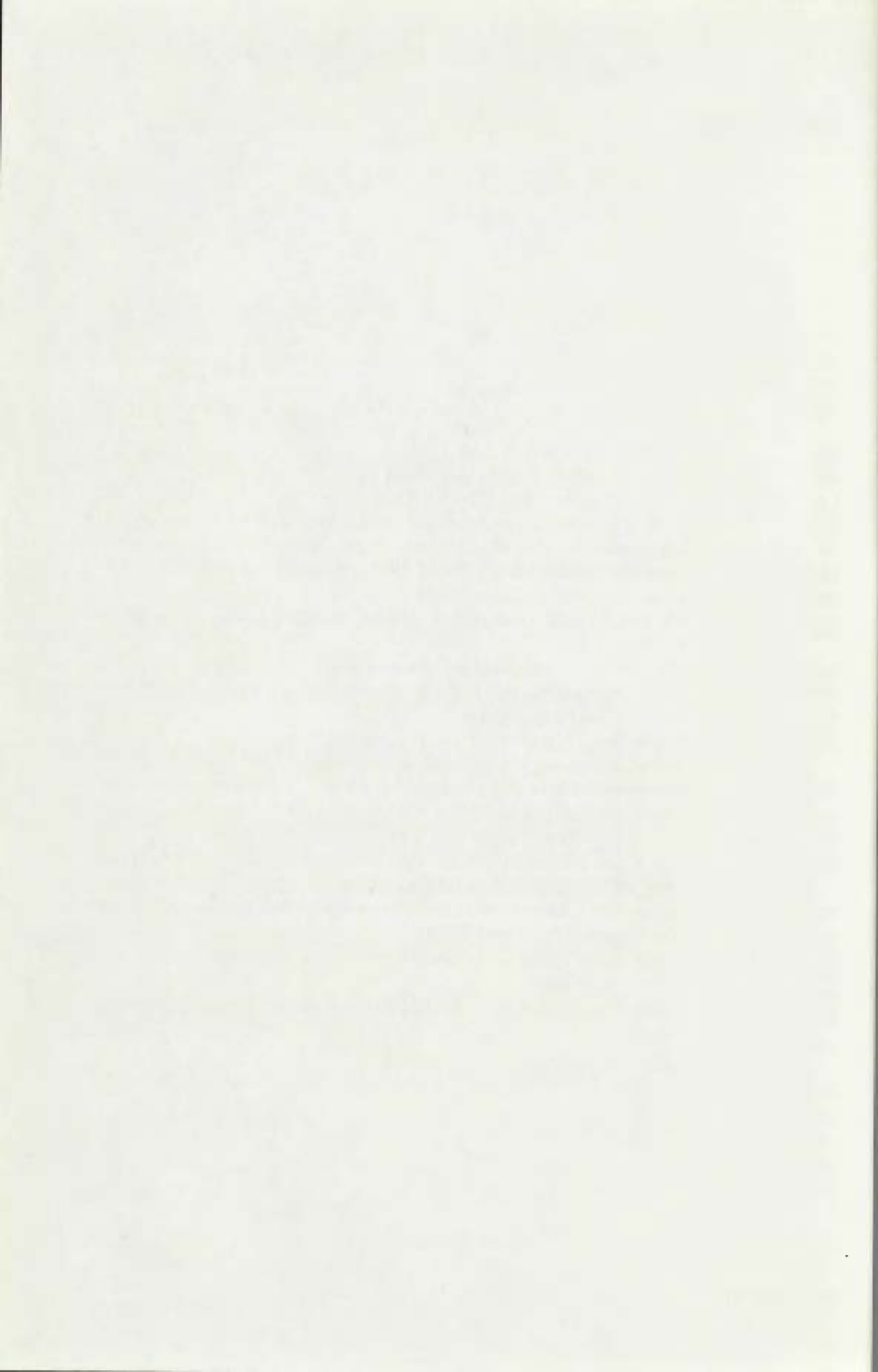
Innehåll

Kapitel 1 <i>Inledning</i>	7	4.2 Vägar o. d.	26
Kapitel 2 <i>Tätbebyggelse</i>	10	4.2.1 Allmän väg	26
2.1 Samhällsbyggande och markinnehav — den historiska utvecklingen	10	4.2.2 Enskild väg	28
2.2 Reglerna om expropriation och annan inlösen	13	4.2.3 Gata m. m.	28
2.2.1 Inledning	13	4.2.4 Bro m. m.	28
2.2.2 Expropriation av områden, avsedda för bebyggande	14	4.3 Järnväg	28
Zonexpropriation	14	4.4 Allmän farled, allmän hamn och allmän flottled	30
Tomtexpropriation	15	4.5 Anläggningar för luftfart	32
Tomtbildningsexpropriation	15	4.6 Linbanor	33
Expropriation för åstadkommande av tryggade bostadsförhållanden	16	Kapitel 5 <i>Drivkraft, vatten och avlopp m. m.</i>	35
Expropriation för fri tomtmarknad	17	5.1 Inledning	35
Tomträttsexpropriation ..	18	5.2 Elektriska anläggningar	35
Expropriation för skyddande av historiskt eller kulturhistoriskt märklig bebyggelse	20	5.2.1 Inledning	35
Diverse andra grunder för inlösen av mark	21	5.2.2 Svagströmsledning	36
2.2.3 Expropriation för trafikleder och andra allmänna platser	21	5.2.3 Starkströmsanläggningar	39
Bestämmelser i ExL	21	Inledning	39
Bestämmelser i BL	22	1 § första stycket första punkten 1902 års lag	40
2.2.4 Skyldighet i vissa fall för stad eller samhälle att inlösa mark eller särskild rättighet	23	1 § första stycket andra punkten 1902 års lag	42
Kapitel 3 <i>Gemensamhetsanläggningar</i>	25	Gemensamma bestämmelser	42
Kapitel 4 <i>Samfärdsel och transporter</i>	26	5.2.4 Den kommunala vetorätten inom vissa planområden	45
4.1 Inledning	26	5.3 Oljeledning	48
		5.4 Atomanläggningar	49
		5.5 Några huvuddrag i den svenska vattenrätten	50
		5.5.1 Inledning	50
		5.5.2 Tillgodogörande av vattenkraft	50
		5.5.3 Ianspråktagande av vatten för förbrukning i övrigt samt bortskaffande av av-	

loppsvatten	51	Kapitel 8 <i>Försvaret</i>	72
Inledning	51	8.1 Bestämmelser i ExF och ExL ..	72
Bestämmelser i VL om		8.2 Bestämmelser i BL	72
vattenanläggningar	53	8.3 Bestämmelser i CfL	73
Bestämmelser i VL om		8.4 Totalförsvaret	73
avloppsanläggningar	53	Kapitel 9 <i>Vanskött egendom</i>	75
Bestämmelser i VAL om		9.1 Inledning	75
allmänna vatten- och av-		9.2 Jordbruk	75
loppsanläggningar	54	9.3 Skogsbruk	76
Bestämmelser om servis-		9.4 Andra områden	77
ledningarna för vatten till		Kapitel 10 <i>Kulturella ändamål</i>	79
husbehovsförbrukning ..	54	10.1 Inledning	79
Bestämmelser i den all-		10.2 Bebyggelse	79
männa expropriationslag-		10.3 Fornlämningar	82
stiftningen om vattentäkt		10.4 Initiativrätten till expropriation	
samt om vatten- och av-		m. m.	83
loppsanläggningar	55	Kapitel 11 <i>Naturvård och fritidsän-</i>	
Bestämmelser i BL om		<i>damål</i>	84
vatten- och avloppsanlägg-		Kapitel 12 <i>Diverse byggnadsändamål</i>	86
ningar	57	12.1 Allmän byggnad	86
5.6 Några huvuddrag i den svenska		12.2 Samlingslokaler	86
gruvrätten	58	Kapitel 13 <i>Kommunala ändamål</i>	90
5.6.1 Inledning	58	Kapitel 14 <i>Markvärdestegring och an-</i>	
5.6.2 Gruvlagen	59	<i>nan nytta</i>	93
5.6.3 Stenkolslagen	60	14.1 5 § BL	93
5.6.4 Uranlagen	60	14.2 Gatumarkersättning m. m. ..	93
5.6.5 Lagen om kontinentalsoc-		14.3 Värdestegring vid större stads-	
keln	60	planeregleringar	94
5.6.6 Lagen om inlösen i vissa		14.4 Nyttan av angränsande sanerings-	
fall av rätt till gruva m. m.	61	företag	95
Kapitel 6 <i>Näringsverksamhet</i>	62	14.5 Förförslagen m. m.	96
6.1 Inledning	62	Kapitel 15 <i>Rätt till laganalogi i vissa</i>	
6.2 Fjällrenskötsel	62	<i>fall</i>	97
6.3 Yrkesfiske	63	Kapitel 16 <i>Framlagda lagförslag</i>	98
6.4 Jordbruk	63	16.1 Fastighetsbildningslagstiftning	98
6.4.1 Expropriationsregler	63	16.2 Jordabalksförslaget	100
6.4.2 Jordförvärvslagen	64	16.3 Allmän väg	100
6.4.3 Den aktuella jordbrukspo-		16.4 Ellagstiftningen	101
litiken	65	16.5 Vatten- och avloppsanläggning-	
Kapitel 7 <i>Skydds- och säkerhetsom-</i>		<i>ar</i>	105
<i>råden</i>	68	16.6 Jordhävdslagstiftningen	105
7.1 Inledning	68	16.7 Fritidsutredningens förslag	106
7.2 Vattenföroreningar	69	16.8 Markvärdeutredningens förslag	107
7.3 Flygsandsfält	69	16.9 Gruvlagstiftningen	108
7.4 Atomenergianläggningar	69		
7.5 Bestämmelser i BL	70		

Förkortningar

BL	Byggnadslagen den 30 juni 1947
BS	Byggnadsstadgan den 30 dec. 1959
CfL	Civildövsvarslagen den 22 april 1960
EK	1908 års expropriationskommitté, betänkande den 15 september 1910 (riksdagstrycket år 1913, 2 saml., 2 avd., 1 band.)
EIU	ellagstiftningsutredningen (SOU 1966: 39)
EIDU	eldistributionsutredningen (SOU 1968: 39)
ExF	KF den 14 april 1866 ang. jords eller lägenhets avstående för allmänt behov
ExL	Lagen den 12 maj 1917 om expropriation
FBL	Lagen den 12 maj 1917 om fastighetsbildning i stad
H	Nytt Juridiskt Arkiv avd. I
HusBL	Lagen den 28 juni 1918 om rätt att över annans mark framdraga ledning för vatten till husbehovsförbrukning
HvS	Hälsovårdsstadgan den 19 december 1958
NJL	Lagen den 14 juni 1907 om nyttjanderätt till fast egendom
Stenkolslagen	Lagen den 28 maj 1886 ang. stenkolsfyndigheter m. m.
Uranlagen	Lagen den 22 dec. 1960 om rätt att undersöka och bearbeta fyndigheter av uranhaltigt mineral m. m.
VAL	Lagen den 3 juni 1955 om allmänna vatten- och avloppsanläggningar
VL	Vattenlagen den 28 juni 1918
1902 års lag	Lagen den 27 juni 1902, innefattande vissa bestämmelser om elektriska anläggningar
1942 års lag	Lagen den 12 juni 1942 om skydd för kulturhistoriskt märkliga byggnader

Den första svenska expropriationslagstiftningen i egentlig mening torde vara stadgandet i 25 kap. 1 § i 1734 års lag, enligt vilket mark för »landsväg» tvångsvis kunde tas i anspråk mot ersättning av allmänna medel. Stadgandet utsträcktes sedermera genom KF den 19 februari 1824 till att gälla även andra typer av vägar m. m.

Expropriationsrättens vidare utveckling byggdes väsentligen på de förslag till byggningabalk och allmän civillag som lagkommittén lade fram under 1800-talets förra hälft. Efter vissa omarbetningar ledde dessa i nu ifrågavarande delar fram till *förordningen den 20 november 1845* om jords eller lägenhets avstående för allmänt behov. Denna förordning ändrades och kompletterades sedermera den 27 november 1854, varefter den upphävdes och ersattes med en helt ny *förordning den 14 april 1866* (ExF).

ExF bygger i allt väsentligt på 1845 års expropriationsförordning, i vart fall i vad avser bestämmelserna om expropriationsändamålen. Skillnaderna mellan de båda förordningarna finns främst på ersättningsreglernas område. De nyheter som i detta avseende infördes saknar dock egentligt intresse inom ramen för denna framställning.

ExF kom att gälla i drygt 50 år till dess den nu gällande *expropriationslagen* tillkom år 1917. Under denna tid ändrades förordningen vid några tillfällen, varvid framför allt nya expropriationsändamål infördes.

Rörande dessa ändringar hänvisas till den fortsatta framställningen.

År 1908 tillsattes en kommitté (EK) med uppdrag att verkställa revision av expropriationslagstiftningen m. m. Kommittén avlämnade ett *betänkande den 15 september 1910* med förslag till lag om expropriation jämte vissa följdförfattningar. Betänkandet innehåller bl. a. en utförlig redogörelse för den svenska expropriationslagstiftningens utveckling till vilken i huvudsak hänvisas i vad avser förhållandena före år 1910.

I fråga om utformningen av lagregler om expropriationsändamålen föreslog EK en radikal förändring i förhållande till vad som dittills gällt. I stället för att räkna upp en rad skilda ändamål förordade man nämligen en generalklausul av innehåll att fast egendom kunde tas i anspråk »för allmänt gagn» om Kungl. Maj:t prövade det nödigt. Till stöd för förslaget åberopades främst förebilder i utländsk rätt (se EK s. 108 f). EK framhöll vidare (s. 109 ff) att det knappast var genomförbart att fullständigt räkna upp alla beaktansvärda expropriationsanledningar, även om man endast tog hänsyn till vid tillfället rådande förhållanden. Mångskiftande anspråk ställdes redan på expropriationslagstiftningen och det låg också i sakens natur att så skulle ske mer och mer. Ju längre utvecklingen fortskred, desto mer omfattande och olikartade blev det allmännas uppgifter och desto talrikare blev därför även de fall, då vid en konflikt mellan

allmänt och enskilt intresse det förra borde ha medel att förverkligas, även om det måste ske genom tvång. Att då genom lag noggrant begränsa de fall i vilka det allmänna skulle få utöva en expropriativ tvångsrätt lät sig åtminstone inte förena med några förhoppningar om att lagen skulle få bestå orubbad under längre tid. Tvärtom skulle ständigt nya och mången gång berättigade anspråk på lagens fullständigande framträda. EK diskuterade vidare möjligheterna att klart och systematiskt i en lagtext ange alla önskvärda expropriationsändamål samt framhöll i anslutning därtill att en sådan uppgift var förenad med åtskilliga vanskligheter. Om beskrivningen av ändamålen blev alltför allmänt hållen, riskerade man att den administrativa bestämmanderätten inte blev väsentligt starkare begränsad än genom den förordade regeln om »allmänt gagn». Lyckades man å andra sidan åstadkomma en verklig och klar begränsning av de olika ändamålen, skulle den möjligheten alltid finnas att en gagnande utveckling kunde hämmas eller försenas på grund av de svårigheter och det dröjsmål, som var förenade med att genom lagändring tillgodose ett nytt behov. Avslutningsvis framhöll EK att några egentliga betänkligheter mot den föreslagna lagregeln knappast behövde hysas i ett land, vilket som vårt väl mer än de flesta åtnjöt förmånen av en vaken och obunden allmän kontroll samt frihet från administrativa övergrepp.

EK:s förslag möttes i nu ifrågavarande del med kraftiga invändningar från en del myndigheter. Flertalet förhöll sig dock neutrala och några tillstyrkte att förslaget genomfördes. Chefen för justitiedepartementet (prop. 1913: 46 s. 43) erkände att förslaget i och för sig var förenat med vissa fördelar men ansåg det varken lämpligt eller möjligt att bygga lagstiftningen på den föreslagna grunden. I det lagförslag som år 1912 remitterades till lagrådet intogs därför en detaljerad uppräkningslista av olika expropriationsändamål, vilken i allt väsentligt byggde på ExF med däri gjorda ändringar och tillägg. Sedan lagrådet avgivit utlåtande

den 20 december 1912, omarbetades förslaget inom justitiedepartementet, varefter det förelades riksdagen genom *proposition den 31 januari 1913 nr 46*. Lagutskottet avgav utlåtande den 4 april 1913 nr 22, varvid förslaget till expropriationslag tillstyrktes med vissa ändringar. Kamrarna stannade emellertid i olika beslut och sedan utskottet förgäves sökt sammanjämka dem (se memorial nr 29) *förföll förslaget i dess helhet*. Det blev därefter föremål för förnyad omarbetning i justitiedepartementet, varefter ett nytt förslag överlämnades till lagrådet den 28 januari 1916. Lagrådet avgav utlåtande den 6 mars samma år, varefter lagförslaget efter vissa jämkningar avlämnades till riksdagen genom *proposition den 14 mars 1916 nr 95*. Då nödig tid för behandling av propositionen inte stod till riksdagens förfogande, blev den emellertid avlagen utan närmare prövning i sak. *Våren 1917* återkom den emellertid i väsentligen oförändrat skick (nr 22). Lagutskottet hemställde därvid i utlåtande den 13 april 1917 nr 24 om godkännande av förslaget med vissa ändringar. Denna hemställan bifölls av riksdagen och sedan lagrådet den 7 maj 1917 åter hörts utfärdades den 12 maj samma år den ännu gällande expropriationslagen (*ExL*).

ExL trädde i kraft den 1 januari 1918 och har sedan dess ändrats vid 27 olika tillfällen¹. I huvudsak har det gällt följdändringar i samband med annan lagstiftning men några gånger har det varit fråga om mera genomgripande revisioner av vissa avsnitt. Bland dessa kan nämnas 1949 års lagstiftning beträffande värderingen, förfarandet och expropriation för tätbebyggelse samt 1966 års ändringar i reglerna om förtida tillträde, expropriationskostnad m. m. Av särskilt intresse i förevarande sammanhang är att notera, att antalet expropriationsändamål ökat från 12 grupper år 1917 till f. n.

¹ SFS 1918:324, 1920:462, 1924:391, 1928:312, 1930:143, 1934:31, 1935:91, 1937:154, 1938:221, 1939:152, 1941:882, 1941:959, 1942:356, 1943:434, 1945:754, 1945:856, 1946:828, 1947:233, 1947:326, 1949:663, 1950:603, 1952:689, 1958:436, 1963:219, 1964:823, 1966:258, 1968:695.

18 grupper. Den utveckling som på sin tid förutsågs av EK har således besannats.

Vid sidan av ExL förekommer bestämmelser om expropriationsrätt i ett flertal författningar. De viktigaste av dessa är byggnadslagen den 30 januari 1947 (*BL*), vattenlagen den 28 juni 1918 (*VL*) och lagen den 27 juni 1902, innefattande vissa bestämmelser om elektriska anläggningar (*1902 års lag*). Även gruvlagstiftningen och småförfattningar av skilda slag innehåller viktiga bestämmelser. För att största möjliga överskådlighet skall kunna uppnås, kommer de olika bestämmelserna nedan att behandlas i grupper, allt efter de olika ändamål som de är avsedda att tillgodose. Avslutningsvis skall behandlas vissa lagförslag som ännu inte lett till lagstiftning men som är av viss betydelse för expropriationsutredningens arbete i nu ifrågavarande hänseende.

2.1 Samhällsbyggande och markinnehav – den historiska utvecklingen

Flertalet av våra äldre städer har tillkommit efter beslut av Kungl. Maj:t. Mycket ofta har anläggningsbesluten eller de föreskrifter som meddelats i anslutning till dessa innehållit utförliga bestämmelser om hur de nya städerna skulle utformas med avseende på gator, torg och tomtplatser m. m. Det förekom också att Kungl. Maj:t i fråga om redan anlagda städer fattade beslut om gatur regleringar och stadsplaner, stundom t. o. m. om förflyttning av inneväanarna till nya platser. Efterhand tillkom för städerna särskilda *byggnadsordningar*, vilka bl. a. kunde innehålla föreskrifter om att planer skulle göras upp och fastställas, innan nya kvarter fick anläggas och bebyggas, och om tomtregleringar i syfte att sammanföra otjänliga eller otillräckliga tomter.

I fråga om formerna för markinnehav och fastighetsindelning förelåg tidigt väsentliga skiljaktigheter mellan landsbygden och städerna. I byarna på landsbygden ägde bymännen i regel endast var sin kvotdel av byns samlade tillgångar av mark med därtill hörande rättigheter. När en byaman med stöd av sin andelsrätt fick tilldelning av mark för eget brukande, innebar detta inte något fång i rättslig mening. Hans äganderätt avsåg alltså en ideell andel av byområdets, och hans markinnehav kunde vid omskifte förändras till att avse andra markom-

råden i byn. Även i städerna gällde ett slags kollektiv äganderätt. Denna var dock inte för borgarnas del förbunden med någon äganderätt till viss ideell andel av stadsområdet. Detta ägdes i stället av staden själv, uppfattad som en korporation med egen rättspersonlighet. Markförvärv och markupplåtelser inom staden skedde med staden som fångesman och förvärvet eller upplåtelsen avsåg viss areal av stadsjorden. På detta sätt uppkom i städerna – i motsats till vad som i allmänhet gällde på landsbygden – en fastighetsindelning som kännetecknades av att varje fastighet utgjorde ett visst till gränserna bestämt område, låt vara att med detta område stundom kunde vara förenad en delaktighet i allmänningar och andra gemensamma stadsområden.

Från historisk synpunkt brukar stadsjorden indelas i tre kategorier. Till den första kategorien – *odaljorden* – hänförs därvid jord som staden förvärvat genom privaträttsligt fång i samband med grundläggandet eller sedermera. En andra kategori utgörs av jord som kronan överlämnat till städerna som gåva eller förläning, den s. k. *donationsjorden*. I allmänhet föreskrevs i fråga om sådan jord, att den inte fick föryttras av städerna. Huruvida donationsurkunden inneburit att städerna fått donationsjorden med full eller begränsad äganderätt eller med endast nyttjanderätt har ofta visat sig vanskligt att avgöra. Enligt en ut-

redning som kammarkollegiet företog på 1890-talet skulle omkring 80 procent av donationsjorden ha upplåtits till städerna med endast nyttjanderätt. Såsom en tredje kategori stadsjord räknas slutligen den s. k. *fria jorden*, dvs. den jord som inte ägdes eller med ständig besittningsrätt innehades av staden. Till denna kategori hör – förutom kronans och kyrkans jordegendomar – sådan mark som redan vid stadens grundläggande tillhört enskilda borgare – vanligen ståndspersoner som fått särskilt tillstånd att inneha stadsjord – eller ock senare tillförts stadsområdet genom att enskilda borgare inköpt mark invid stadsgränsen.

I fråga om donationsjorden gällde, som förut nämnts, i regel ett principiellt förbud för staden att föryttra densamma. Huvudregeln blev därför att staden från dylik jord upplät tomter till enskilda borgare, varvid dessa – mot skyldighet att till staden erlägga avgäld, s. k. tomtören – tillförsäkrades en mer eller mindre ständig besittningsrätt till tomtmarken. På detta sätt uppkom i städerna ett system, enligt vilket förutom de fria tomterna fanns s. k. *ofria tomter*. Denna upplåtelseform blev, åtminstone under vissa tider, tillämpad också beträffande odaljorden. I själva verket kom härigenom större delen av tomtmarken i åtskilliga svenska städer att bestå av dylika ofria tomter. Nämnas må att innehavare av ofri tomt vid tillämnad överlåtelse i allmänhet hade skyldighet att hembjuda åbyggnaderna till staden för det fall att staden ville återlösa tomten.

Ehuru någon expropriationslagstiftning i vår tids mening inte förelåg under äldre tid, saknade städerna ingalunda medel att genomföra beslutade bebyggelseplaner, tomtregleringar och gaturegleringar. Av särskild betydelse i detta avseende var att borgarna hade skyldighet att inom viss tid bebygga sina tomter, vid äventyr att tomterna eljest frångick dem. I de *byggnadsordningar* som utfärdades under 1700-talet och början av 1800-talet förekom därjämte ganska allmänt föreskrifter, enligt vilka egendom tvångsvis kunde tas i anspråk för genomförande av gaturegleringar. Lösen be-

stämde härvid efter »mätismanna ordom». Anmärkas må att sådana föreskrifter kom att inflyta i byggnadsordningarna också efter 1845 års expropriationsförordning. Även för genomförande av tomtregleringar fanns bestämmelser om viderboendes och nabos rätt till lösen vid försäljning och om lösen efter uppskattning av mätismän.

Såsom den nu lämnade översikten ger vid handen har det redan tidigt i vårt land utbildats ett system, som inneburit att omfattande befogenheter tillkommit det allmänna, då det gällt att reglera bebyggelse och markanvändning i städerna. Någon motsvarighet härtill kan knappast sägas ha funnits i fråga om jordbruksmarken. Tydligt är att förekomsten av en mera sammanträngd bebyggelse och de särskilda problem som uppkommer vid sådan bebyggelse redan tidigt gjort det nödvändigt att styra och leda utvecklingen i städerna på ett mera ingripande sätt än som varit erforderligt på landsbygden.

Liberalismens genombrott på 1800-talet medförde att grundvalarna för det system som sålunda kommit att utvecklas beträffande stadsjorden och dess bebyggande kom att väsentligt rubbas och i vissa avseenden helt undanryckas. Den privata äganderätten intog en framskjuten plats i den liberalistiska ideologien – äganderätten kom närmast att uppfattas som en obegränsad rätt att förfoga över egendom. I motsats till vad som förekom på flera håll utomlands gjordes visserligen inte i vårt land några försök att definiera äganderättsbegreppet i lagregler. Den nya uppfattningen om detta begrepps innebörd kom emellertid ändå att sätta spår i lagstiftningen och i politiska avgöranden av skilda slag. Den monopolrätt att inneha stadsjord som förelegat för borgare och vissa andra privilegierade personer avskaffades år 1810. Varje svensk man skulle fortsättningsvis få förvärva och besitta fast egendom och jord av vad natur som helst, sålunda också i stad. Städernas rätt att utan inskränkning överlåta odaljord fastslogs vidare i allmän författning. Effekten härav blev desto kraftigare som den uppfattningen mer och mer kom att framtränga i rätts-

praxis att jord, om vars rättsliga natur tvivel rådde, skulle behandlas som odaljord, när egenskapen av donationsjord inte blev bevisad. Det blev också allt vanligare att Kungl. Maj:t lämnade tillstånd till försäljning av donationsjord. Tidigare ofria tomter kom härigenom i stor omfattning att friköpas. Känt är också att enskilda innehavare av ofri stadsjord i många fall lyckades bli betraktade som ägare av marken, utan att särskilda åtgärder vidtogs från städernas sida för att motverka en sådan utveckling. I den mån systemet med ofria tomter bibehölls, kom rätten till tomten att mer och mer jämföras med äganderätt. Innehavaren fick rätt att under vissa förutsättningar in-teckna sin egendom, det blev tillåtet att meddela lagfart på byggnad, belägen på ofri tomt, och år 1895 blev slutligen stadgat att rätten till ofri tomt utgjorde fast egendom. Lagberedningen uttalade år 1905 att rätt till ofri tomt dåmera kunde i viss mån likställas med äganderätt till fri grund – stadens eller, i förekommande fall, kronans äganderätt till marken var visserligen alltjämt bevarad, men den var så blottad på praktiskt innehåll att den huvudsakligen tedde sig endast som en logisk förutsättning för tomtens egenskap att vara ofri grund.

Den ekonomiska och tekniska utvecklingen under 1800-talet ledde till starkt ökad urbanisering. Behovet av att rationellt planlägga den nya bebyggelsen kom emellertid enligt vår tids sätt att se att eftersättas. Delvis kan väl detta uppfattas som en konsekvens av den samtidigt pågående utvecklingen i riktning mot en ökad frihet för stadsjordens innehavare att disponera marken för egna intressen och behov. Uppfattningen om äganderätten som en i princip oinskränkt rättighet medförde att man ansåg sig kunna på allvar ifrågasätta rättens enlighet med de ingripanden, som grundades sig på bestämmelser i byggnadsordningarna. Tillkomsten av en för hela riket gällande *byggnadsstadga år 1874* fick visserligen till följd att mer eller mindre genomgripande stadsplaner allmänt kom att upprättas för städerna. Emellertid kom dessa planer i stor utsträckning att stanna på papperet.

Ytterst berodde detta på att byggnadsstadgan saknade civillags karaktär – den hade utfärdats i administrativ ordning. I uppkommande konfliktfall fick därför anspråket på efterlevnad av stadgans bestämmelser vika för tomtägarnas civilrättsligt grundade krav på att få förfoga över sin egendom. Någon skyldighet för städerna att lösa tomtdelar, som skulle användas för allmänt ändamål, fanns inte heller inskriven i stadgan.

Även i andra avseenden än de nu angivna kom det rådande systemet att visa sig bristfälligt. Så länge städernas kostnader för gemensamma anordningar i form av gator, torg, lastplatser m. m. höll sig på en förhållandevis blygsam nivå, beredde frågan om hur dessa kostnader skulle täckas inga större bekymmer. Tomterna utgjorde i stort sett slutna bebyggelseenheter utan något behov av andra gemensamma anordningar än sådana som tillgodosåg samfärdsels och i någon mån vattenförsörjningens behov. För städernas del torde det knappast ha tett sig som en principiell fråga, i vad mån kostnaderna för dylika anläggningar skulle påföras enbart de borgare som ägde eller innehade tomter i staden eller utskiftas bland stadskorporationens samtliga medlemmar. Sedan städerna börjat tillväxa i raskare takt – något som ledde till kraftigt stegrade kostnader för anordningar av här avsedd art – samt representationsreformen genomförts år 1862, fick emellertid frågan om en mera »rättvis» kostnadsfördelning avsevärd politisk betydelse.

Behovet av att få till stånd en mera ändamålsenlig ordning i fråga om stadsbyggnad blev inte tillgodosatt genom lagstiftning förrän i början på detta århundrade. I *1907 års stadsplanelag*, som hade civillags karaktär, upptogs bl. a. bestämmelser om bebyggelseplanering, om lösningsrätt i syfte att få fastställda planer genomförda, om lösningsplikt för städerna beträffande tomtdelar som utlagts till gator m. m. och om skyldighet för fastighetsägare att i viss utsträckning bidra till kostnaderna för stadsplanernas genomförande. Den snabbhet, varmed utvecklingen på stadsbyggnadsväsendets område fortskridit, har även senare, tid

efter annan, nödvändiggjort reformer i planlagstiftningen. 1907 års stadsplanelag inarbetades, närmast av formella skäl, i 1 kap. FBL, som senare i väsentliga delar ersattes med 1931 års stadsplanelag. Också det senast tillkomna lagverket på området – byggnadslagen den 30 juni 1947 (BL) – har upprepad gång ändrats och kompletterats. Möjligheterna att tillgodose skilda samhällsliga intressen med avseende på samhällsbygget har härigenom avsevärt vidgats.

Förut har nämnts att uppfattningen om äganderätten som en i princip okränkbar rätt kom att växa sig stark under 1800-talet. Under intryck av bl. a. naturrättsligt färgade idéer hävdades att äganderättsinstitutet grundade sig på en högre rättsordning som stod utanför och ovanom den av lagstiftningen bestämda ordningen. Det var därför lagstiftningens uppgift att se till att denna rättighet respekterades. Liksom under äldre tid erkändes dock att den enskildes rätt måste vika, då ett allmänt behov gjorde sig starkt gällande – »huru helig enskildes äganderätt än är, måste den likväl vika för det allmännas bästa» uttalade lagkommittén i sitt år 1826 avgivna förslag till allmän civillag.

Den uppfattning angående äganderättsbegreppets innebörd för vilken nu redogjorts har numera allmänt övergivits. Äganderätten betraktas inte längre som ett statistiskt begrepp, utan dess innehåll bestäms av den vid varje tid gällande lagstiftningen. Lagändringar, som förändrar äganderättens innehåll i utvidgande eller begränsande riktning, är talrikt förekommande och de avser såväl fast som lös egendom. För fastighetsrättens del må bl. a. erinras om lagstiftningen om köp och belåning av fast egendom och om fastighetsbildning, lagstiftningen om hyra, arrende och andra nyttjanderätter, däribland tomträtt, samt servituts-, förköps-, byggnads-, brand-, hälsovårds-, skogsvårds-, vanhävds-, väg-, vatten- och expropriationslagstiftningen. Speciellt vad gäller tätortsförhållandena har det tid efter annan visat sig erforderligt att vidtaga lagstiftningsåtgärder som direkt eller indirekt påverkat äganderätten till mark.

2.2 Reglerna om expropriation och annan inlösen

2.2.1 Inledning

Huvudparten av de bestämmelser som reglerar marks användning för bebyggande är meddelade i BL. Bland de grundläggande bestämmelserna märks de som reglerar var och när tätbebyggelse skall få komma till stånd. Med tätbebyggelse avses enligt 6 § BL sådan samlad bebyggelse som nödvändiggör särskilda anordningar för gemensamma behov. Markägare är skyldig att underkasta sig de föreskrifter om markens användning för bebyggelse som stadgas i eller med stöd av BL.

Marks användning för tätbebyggelse skall enligt BL föregås av planläggning. Denna är av två slag, översiktlig planläggning och detaljplanläggning. Den översiktliga planläggningen, dvs. bestämmandet av grunddragen för marks användning för bebyggelse, sker, såvitt gäller markanvändningen inom varje särskild kommun, genom generalplan. Vid behov av gemensam planläggning för flera kommuner tillgrips understundom institutet regionplan. Den närmare regleringen av bebyggelsen – detaljplanläggningen – sker genom stadsplan eller byggnadsplan. I stadsplan upptagna byggnadskvarter skall indelas i särskilda bebyggelseenheter genom tomtindelning. Byggnadsverksamheten inom områden som inte ingår i stadsplan eller byggnadsplan kan regleras genom utomplansbestämmelser.

Det ankommer på vederbörande kommun att ta initiativ till upprättande av generalplan och stadsplan samt att fatta beslut om antagande av dylika planer. Detsamma gäller med vissa modifikationer även beträffande byggnadsplan. Kungl. Maj:t och länsstyrelserna utövar i princip endast övervakande och kontrollerande funktioner men kan i undantagsfall även ta initiativ till planläggning. För att regionplan skall upprättas fordras beslut av Kungl. Maj:t. För att bli gällande skall samtliga planer fastställas av vederbörande statliga organ (stadsplan och byggnadsplan i regel av länsstyrelsen, gene-

ralplan och regionplan av Kungl. Maj:t).

Bland de rättsverkningar som är förbundna med fastställda planer bör i första rummet nämnas förbudet att bygga i strid mot planerna.¹ Som komplement till detta förbud finns därjämte bestämmelser om förbud mot nybyggnad, sedan beslut fattats eller fråga väckts om antagande eller ändring av plan men innan planarbetet fortskridit så långt som till fastställelse av planen.

Fastställelse av stadsplan och tomtindelning har vidare under vissa förhållanden avstyckande verkan (se 1 kap. FBL).

En ytterligare verkan av fastställda planer är att lösningsrätt och i vissa fall lösningsplikt inträder i fråga om vissa markområden som omfattas av planläggningen. Efterhand har därjämte tillkommit bestämmelser om rätt till inlösen av mark för främjande av ändamålsenlig tätbebyggelse och därmed sammanhängande anordningar. Huvudparten av dessa bestämmelser återfinns i BL och ExL. Även andra lagar innehåller dock regleringar av vissa specialfall. Framställningen nedan i denna del inskränks till att avse de i BL och ExL intagna reglerna om inlösen av mark, medan specialfallen behandlas var och en i sitt sammanhang. Det är i sistnämnda hänseende i huvudsak fråga om lagregler, som inte i första hand är avsedda att tillämpas inom tätbyggt område men som på grund av tätbyggelsebegreppets vittomfattande karaktär även kan komma att tillämpas inom sådana områden (se t. ex. lagstiftningen om vatten och avlopp, elektriska anläggningar m. m.).

För att inlösen av mark skall få ske, fordras i flertalet fall Kungl. Maj:ts tillstånd. Så är alltid förhållandet, då inlösen sker enligt ExL. Beträffande de i BL reglerade instituten gäller dock olika regler. I den mån inte annat anges nedan, är Kungl. Maj:ts tillstånd dock genomgående en förutsättning.

2.2.2 Expropriation av områden, avsedda för bebyggande

Zonexpropriation

Institutet regleras i 44 § BL och är avsett för stadsombyggnad. Det infördes år 1953, sedan utvecklingen i de större städerna visat sig medföra ett allt starkare behov av ombyggnad och sanering av äldre, centrala stadspartier. För att institutet skall kunna tillämpas, måste följande villkor vara uppfyllda:

1. Behov skall föreligga av en genomgripande ombyggnad, dvs. en verklig förnyelse av byggnadsbeståndet eller en del av detta, nödvändigjord av allmänna samfärdseln eller kravet på ändamålsenlig bebyggelse.

2. Ombyggnadsbehovet skall avse ett större område. Något exakt minimimått har inte angivits i lagen, men av motiven framgår att det åtminstone i regel inte kan bli fråga om mindre områden än sådana som omfattar ett eller flera byggnadskvarter. (Givetvis behöver inte expropriationen avse hela det område som skall saneras. Villkoret avser behovet av ombyggnad men inte omfattningen av expropriationen.)

3. Ombyggnaden skall vara av sådan art att den inte lämpligen kan företagas annorledes än i ett sammanhang. De tillämnade åtgärderna bör alltså stå i sådant beroendeförhållande till varandra att såväl planeringen som genomförandet inte med fördel kan ske annat än under en enhetlig ledning.

4. Fråga skall ha väckts om antagande eller ändring av stadsplan för området. Ärendet måste ha avancerat så långt att Kungl. Maj:t på förebragt material kan bilda sig en på objektiva skäl grundad uppfattning om att de nyss angivna förutsättningarna för expropriation är uppfyllda.

Förutom beträffande mark som direkt berörs av saneringsåtgärderna kan institu-

¹ Regionplan har endast mycket begränsade rättsverkningar. Syftet med denna är att tjäna till ledning vid framtida detaljplanläggning och samordna planläggningen inom de berörda kommunerna. För att vinna detta syfte behöver planen inte medföra tvingande rättsverkningar.

tet även tillämpas beträffande annan mark under förutsättning att marken ligger inom saneringsområdet eller i dess omedelbara närhet, samt att marken såsom direkt följd av stadsombyggnaden kan väntas undergå en väsentlig värdeökning. I denna del hänvisas till det särskilda avsnittet nedan om värdestegringsexpropriation.

Slutligen kan institutet tillämpas även på särskild rätt till sådan av ombyggnaden berörd mark som redan är i stadens ägo.

Tomtexpropriation

Institutet regleras i 45 § BL och är avsett för fall, när befintlig bebyggelse avviker från stadsplan och skall bringas i överensstämmelse med denna. För dess tillämpning gäller följande villkor:

1. Zonexpropriation skall inte kunna användas.

2. Det skall vara fråga om mark inom byggnadskvarter.

3. Det skall vara fråga om mark som inte är bebyggd i huvudsaklig överensstämmelse med stadsplanen. Bestämmelsen har närmast avseende på den tekniska utformningen. I fråga om byggnads läge torde endast smärre avvikelser kunna medges. Beträffande dess höjd, djup, våningsantal m. m. torde däremot ganska betydande avvikelser anses tillåtna.

4. Stadsplanen kan inte förväntas bli genomförd inom skäligen tid utan stadens ingripande. Stadsgandet förutsätter att fastighetsägarens intresse av att behålla tomten i princip har företräde framför kommunens lösningsanspråk, om inte omständigheterna är sådana att tomtägaren kan anses sakna vilja eller förmåga att själv genomföra saneringen. För tillämpning av stadsgandet fordras således viss utredning angående tomtägarens subjektiva förhållanden. Utredningsplikt torde åligga både staden och markägaren.

5. Stadsplanarbetet måste ha avancerat så långt, att det kan bli fråga om (åtminstone villkorlig) fastställelse av planen.

Ifrågavarande institut kan vidare tillämpas på särskild rätt som besvärar marken

och hindrar eller försvårar stadsplanens genomförande. En förutsättning härför är dock att marken redan är i stadens ägo.

Med hänsyn till kravet på ingående utredning om tomtägarens subjektiva förhållanden har stadsgandet tillämpats mera sällan¹. Det anses av företrädare för städerna vara opraktiskt.

Tomtbildningsexpropriation

Institutet regleras i 46-47 §§ BL och har tillkommit i syfte att möjliggöra genomförande av fastställd tomtindelning. För att dess användbarhet som stadsbyggnadsinstrument skall kunna rätt förstås, synes det lämpligt att först något granska bestämmelserna om tillvägagångssättet vid tomtindelning och ändring av sådan. Regler härom återfinns i 28-33 och 106 §§ BL.

Beträffande mark som inte tidigare varit föremål för tomtindelning skall sådan ske

a) när ägare av sådan mark begär det, eller

b) när byggnadsnämnden så finner nödigt och markägaren inte visar särskilt skäl till anstånd.

Ändring av tomtindelning kan ske på begäran av markägare eller på föranstaltande av byggnadsnämnden. Det kan även mot tomtägares bestridande ske i följande fall:

a) när en fastställd stadsplaneändring förutsätter ändrad tomtindelning;

b) när bebyggelsen i kvarteret är saneringsmogen, under förutsättning tillika att

1. bristfälligheterna är sådana att de inte kan avhjälpas utan total eller nära nog total ombyggnad,

2. saneringsmognad föreligger beträffande minst två tomter,

3. saneringen inte lämpligen kan ske annat än i ett sammanhang, samt

4. bestående tomtindelning utgör hinder

¹ Sedan år 1954 lär tomtexpropriation ha sökts vid endast åtta tillfällen, varvid Kungl. Maj:t i två fall begagnat möjligheten att enligt 45 § andra stycket BL föreskriva viss tid, inom vilken bebyggelsen på den aktuella fastigheten skulle bragts i överensstämmelse med stadsplanen.

mot att marken utnyttjas på ett ändamålsenligt sätt;

c) när fråga är om obebyggd mark och tomtindelningssändringen kan antagas vara en förutsättning för att marken eller angränsande mark inom kvarteret inom skälig tid blir bebyggd på ett ändamålsenligt sätt; samt

d) när genom den nya tomtindelningen kan vinnas bättre överensstämmelse med bestående äganderättsförhållanden utan avsevärd olägenhet.

Därest samtliga berörda markägare är ense, kan bestående tomtindelning jämväl ändras, om ändringen befinns lämplig för ett ändamålsenligt utnyttjande av tomterna.

Tomtindelning och ändring däri skall antagas av byggnadsnämnden. För att bli gällande måste den emellertid därefter fastställas av länsstyrelsen.

I förevarande sammanhang bör jämväl uppmärksammas möjligheten att genom *förbud mot nybyggnad* så småningom bringa bebyggelsen i överensstämmelse med stadsplanen.

För att *tomtbildningsexpropriation* skall kunna äga rum fordras att fråga är om mark inom stadsplanlagt område samt att tomtindelning är fastställd. Lösningsrätt får dock inte utövas, om därefter fastställts ny stadsplan som förutsätter ändring av den ifrågasvarande tomtindelningen (se H 1946: 465). Vidare krävs att särskilda delar av en tomt är i olika ägares hand.

Under nu angivna förutsättningar har varje ägare av markområde som skall ingå i tomten rätt att inlösa övriga i tomten ingående markområden. För det fall att två eller flera markägare vill lösa de övriga områden, finns särskilda regler givna om företrädet dem emellan. Den som önskar inlösa övriga delägares andelar skall göra detta i ett sammanhang. Skulle ingen begära eller lyckas uppnå inlösen, äger staden sedan viss tid förflutit¹ lösa hela tomten. Inlösenförfarandet förutsätter inte särskild prövning av Kungl. Maj:t.

Expropriation för åstadkommande av tryggade bostadsförhållanden

Enligt 1 § första stycket 7 ExL kan expropriation äga rum för att inom bebyggt område vid järnvägsstation, hamnplats eller fiskeläge eller på annan ort med större sammanträngd befolkning åstadkomma tryggade bostadsförhållanden. Bestämmelsens tillämplighetsområde är enligt 99 § andra stycket ExL inskränkt till att gälla endast område, bebyggt med boningshus som tillhör annan än markens ägare.

Till grund för den ifrågasvarande expropriationsregeln ligger en riksdagsskrivelse den 30 april 1907 (se EK s. 81 ff), vari påtalades vissa missförhållanden som vid seklets början ofta kunde iakttagas, då människor på grund av sina arbetsförhållanden nödgades bosätta sig i nya tätorter.

Rätt till expropriation jämlikt 1 § första stycket 7 ExL kan enligt 99 § första stycket ExL beviljas – förutom kronan – endast kommun eller municipalsamhälle, inom vars område den mark expropriationen skall avse är belägen.

I 100 § ExL lämnas en särskild värderingsregel för nu ifrågasvarande slag av expropriationer, vilken saknar större intresse i detta sammanhang.

I övrigt gäller enligt 101 § ExL följande särskilda bestämmelser vid expropriation enligt 1 § första stycket 7 ExL.

1. Sedan expropriationen fullbordats, är den nye ägaren skyldig att till varje husägare som begär det försälja eller upplåta det till hans hus hörande området med den jämkning som kan erfordras för att genomföra stadsplan och tomtindelning.

2. Om den nye ägaren inte skulle vilja träffa avtal om tomträttsupplåtelse och något arrendeavtal inte heller träffas med husägaren, är den senare berättigad att köpa marken för en på visst, närmare angivet

¹ Har ej inom ett år efter tomtindelningssfastställande ägare av tomt del väckt talan om inlösen av återstoden av tomten eller har dylik talan ej lett till tomtens förenande i en ägares hand, inträder stadens lösningsrätt (47 § BL).

sätt bestämd köpeskilling. Skulle tomträtts-upplåtelse komma till stånd, skall avgiften för den första upplåtelsen beräknas efter samma grund som i försäljningssituationen. Eventuella tvister skall avgöras genom skiljedom.

3. Vill husägaren åberopa rätt enligt punkterna 1 och 2 ovan, skall han hos markägaren göra framställning om försäljning eller upplåtelse inom två år från expropriationens fullbordande.

4. Expropriationen medför ingen förändring i husägarens tidigare besittningsrätt till området. Skulle försäljning eller upplåtelse därefter inte komma till stånd, är husägaren under alla omständigheter berättigad att under den tid som kan återstå för hans rätt fortfarande åtnjuta rätten på samma villkor som tidigare.

5. I fall då kvalificerat förhandstillräde äger rum (40 § ExL) skall angivna tidsfrister beräknas med utgångspunkt från den tid, då anmälan enligt 40 § ExL skedde.

I betänkande den 9 december 1947 (SOU 1948: 4), vilket låg till grund för bl. a. de nuvarande bestämmelserna i 1 § första stycket 16 ExL, föreslog *markutredningen* att det nu ifrågavarande stadgandet i 1 § första stycket 7 ExL skulle utgå och ersättas med en bestämmelse om rätt för kommun m. m. att exproprieras mark som med hänsyn till kommunens etc. framtida utveckling erfordrades för tätbebyggelse eller därmed sammanhängande anordningar. Som skäl för en sådan åtgärd anfördes bl. a. (s. 53) att den 7:e punkten var en relik från tiden före ensittarlagstiftningens tillkomst, samt att behovet av expropriationsrätt för det däri upptagna ändamålet dåmera syntes vara ganska begränsat, sedan genom ensittarlagstiftningen husägaren tillagts viss rätt att själv lösa marken i fråga.

Chefen för justitiedepartementet delade i stort sett markutredningens uppfattning om 7:e punktens betydelse (prop. 1949: 184 s. 71). Han ansåg emellertid (a. a. s. 74) att den ändå borde bibehållas, eftersom den torde kunna få användning i vissa speciella fall. Det av markutredningen föreslagna nya

stadgandet borde därför upptagas i en särskild punkt. (Se härom närmare i följande avsnitt.)

Expropriation för fri tomtmarknad

Institutet återfinns i 1 § första stycket 16 förra ledet ExL. Det tillkom år 1949 efter förslag från markutredningen (SOU 1948: 4, se föregående avsnitt) och har till speciellt syfte att bryta markmonopol. För dess tillämpning i stort erfordras:

1. Marken skall vara erforderlig för tätbebyggelse eller därmed sammanhängande anordningar. Något krav på föregående planläggning har inte uppställts.

2. Förhållandena får inte vara sådana att marken även utan expropriation kan sägas vara tillgänglig för angivna ändamål på skäliga villkor. Den enskilda markägaren måste sålunda sakna vilja eller förmåga att exploatera eller låta exploatera marken på skäliga villkor. Det angivna villkoret kan, närmare bestämt, sägas vara för handen, om något av följande fall föreligger:

a) Marken upplåts inte i en *omfattning* som svarar mot behovet. (Andra lagutskottet uttalade i detta sammanhang att det inte kunde fordras att all mark som kunde förväntas framdeles komma att behövas för exploatering tillhörde personer, vilka med visshet var villiga att ställa den till förfogande för exploatering på skäliga villkor. Om en inte alltför obetydlig del av den mark som bedömdes svara mot exploateringsbehovet tillhörde sådan ägare, måste nämligen tillgången på mark i den mening varom här är fråga anses säkerställd.)

b) Mark står visserligen till förfogande för tätbebyggelse och därmed sammanhängande anordningar, men detta är inte fallet med de inom kommunen lämpligaste platserna.

c) Mark upplåts inte till rimliga priser och på villkor som även i övriga hänseenden kan bedömas som skäliga.

Ifrågavarande bestämmelser har huvudsakligen avseende på obebyggd eller glesbebyggd mark. Emellertid kan de även tillämpas på tätbebyggelse. På grund av den synnerligen elastiska utformning som lagtexten erhållit är det oklart, var den yttersta gränsen för lagrummets tillämpningsområde går. En granskning av förarbetena är därför påkallad.

Markutredningen (s. 55) anförde i huvudsak:

Stadgandets avfattning är emellertid avsett att täcka även det fall där inom stadsplanelagt eller byggnadsplanlagt område tätbebyggelse redan förefinnes men genom en ändring av planen en *förhöjning av byggnadsrätten* (kursiverat här) är avsedd att genomföras, t. ex. om i ett villasamhälle genom stadsplaneändringen bebyggelse med 3-vånings-hyreshus medgives eller för en tidigare 3-vånings-bebyggelse en höjning till 7-vånings-hus genomföres. — — Markutredningen anser expropriationsrätten i ett dylikt fall kunna inrymmas under punkten 7 i 1 § expropriationslagen¹, så snart ökningen i byggnadsrätten är så omfattande, att den tillväxt, som bebyggelsen efter planändringen kommer att undergå, kan med hänsyn till utvecklingen inom kommunen sägas vara erforderlig för tätbebyggelse eller därmed sammanhängande anordningar. Därav följer att om bebyggelseökningen är av ringa omfattning, någon expropriationsrätt för kommunen icke skulle föreligga.

Chefen för justitiedepartementet uttalade i anslutning till lagrådsremissen (prop. 1949: 184 s. 75):

Den föreslagna bestämmelsen om rätt till expropriation för tätbebyggelseändamål avses emellertid kunna få tillämpning även då mark är bebyggd men utan att byggnadsrätten enligt gällande plan helt utnyttjats. En förutsättning för expropriation är därvid givetvis att den outnyttjade delen av byggnadsrätten är av mera påtaglig betydelse, då det gäller att säkerställa tätbebyggelsebehovet.

Lagrådet (prop. 1949: 184 s. 260) förklarade sig ur motiven utläsa att en särskild förutsättning för expropriation i förevarande fall skulle vara att den outnyttjade delen av byggnadsrätten var av mera påtaglig betydelse, då det gällde att säkerställa tätbebyggelsebehovet.

Andra lagutskottet (L²U 1949: 34 s. 19) yttrade:

Det är uppenbart, att en bestämmelse av ifrågavarande art blott undantagsvis bör vinna tillämpning, t. ex. i det fall att fråga är om att i kommunens ägo överföra ett större med vilkor bebyggt egnahemsområde, som enligt ny planläggning skall begagnas för höghusbebyggelse. Synnerligen starka skäl måste i ett dylikt fall föreligga innan det, såsom 1 § exprop-

riationslagen förutsätter, kan anses »nödigt» att expropriera marken.

Under debatten i första kammaren avkrävdes *justitieministern* ett direkt ställningstagande till berörda utskottsuttalande. Han yttrade därvid (FK 1949: 31 s. 58):

Detta är nog i och för sig ett riktigt uttalande. Det är klart att starka skäl måste fordras, när man skall göra en sådan förändring. Hur hårt man skall trycka på ordet »undantagsvis», vill jag inte på rak arm säga, men jag skulle nog hellre ha skrivit detta så, att det skall fordras mycket starka skäl för åtgärden.

Under det följande året (1950) publicerade dåvarande lagbyråchefen *Erik Hedfeldt* skriften *Expropriation för tätbebyggelse*, vilken enligt titelbladet åsyftade en »redogörelse för 1949 års ändringar i expropriationslagen». I förevarande fråga uttalades därvid (s. 20):

I många samhällen, kanske de flesta, finns behov av både större och mindre hus, hyreshus, tvåfamiljshus och egnahem, men vanligen måste de större husen då ligga mera centralt än de små för att bli räntebärande och kunna fylla sin uppgift. Ett sådant samhälles normala behov av tomtmark kan därför delvis tänkas gälla *tomter med visst centralt läge* (kursiverat här) och det kan hända att sådana ej stå att få annat än genom expropriation av tomter som äro *bebyggda med äldre eller mindre hus* (kursiverat här). I så fall kan bestämmelsen vinna tillämpning beträffande mark, varå redan finnes tätbebyggelse, men tätbebyggelse av annat slag än den planerade.

Mot bakgrunden av de delvis motsägande uttalanden som gjorts angående stadgandets innebörd synes det i förevarande sammanhang säkrast att tolka lagrummet med viss försiktighet. Å andra sidan bör man inte bortse från att lagrummets avfattning är så elastisk att det ges formella möjligheter att i tillämpningen ge det en betydande räckvidd.

Tomrättsexpropriation

Tomrätt är en för visst ändamål mot årlig avgäld i penningar upplåten nyttjanderätt

¹ Markutredningens förslag, som låg till grund för den ifrågavarande lagbestämmelsen, upptogs av utredningen i 1 § första stycket 7 ExL, se föregående avsnitt.

till fastighet under obestämd tid. Lagregler om tomträttsinstitutet återfinns i 4 kap. NJL.

Tomträtt kan upplåtas i fastighet som tillhör kronan eller kommun eller eljest är i allmän ägo. I vissa fall kan upplåtelse även ske av fastighet som tillhör stiftelse. Upplåtelsen måste alltid avse en för sig bestående fastighet, en registerfastighet. Tomträtt får således inte upplåtas i andel eller område av fastighet. Inte heller får tomträtt upplåtas i flera fastigheter gemensamt.

Konstruktionen av tomträtten som en till tiden obegränsad nyttjanderätt bygger på förutsättningen att markägaren får möjlighet att under tomträttsbestånd tillgodogöra sig inträdd markvärdestegring. Vid utgången av vissa tidsperioder skall tomträttsavgälden därför kunna omregleras. Dessa perioder skall utgöra tio år, om inte längre tid överenskommit.

Tomträtt kan bringas att upphöra genom uppsägning. Tomträttshavaren har dock ingen rätt att uppsäga avtalet, utan sådan rätt tillkommer endast upplåtaren. Uppsägning får inte ske förrän vid utgången av vissa tidsperioder. Om inte längre tid överenskomits, utgör den första perioden sextio år samt varje följande period fyrtio år. Avser tomträtten väsentligen annat ändamål än bostadsbebyggelse, kan överenskommelse träffas om kortare tidsperioder, dock minst tjugu år. En förutsättning för att uppsägning skall få ske är vidare att det är av vikt för upplåtaren att fastigheten används för bebyggelse av annan art eller eljest på annat sätt än tidigare. Avser tomträttshavaren att skäl saknas för en verkställd uppsägning, kan han klandra uppsägningen hos expropriationsdomstolen.

När tomträtten upphör, är fastighetsägaren skyldig att lösa byggnad eller annan egendom som utgör tillbehör till tomträtten. Från denna regel har undantagits det fall att upplåtelsen väsentligen avser annat ändamål än bostadsbebyggelse. När sådant fall är för handen kan parterna överenskomma att lösenskyldighet inte alls eller endast i begränsad omfattning skall föreligga.

Institutet tomträttsexpropriation är intaget i 1 § första stycket 16 senare ledet ExL. Det kan användas för att i kommuns ägo överföra icke tätbebyggd mark för upplåtelse med tomträtt. Någon planläggning medelst stadsplan eller byggnadsplan är inte erforderlig. Det räcker i huvudsak med ett uttalande om kommunens avsikt att upplåta marken med tomträtt. I bakgrunden måste dock ligga att marken behövs för en planmässig utveckling av kommunen över huvud taget. Ändamålet med den kommunala expropriationsrätten är att "garantera att, såvitt angår tillgången på mark, bebyggelseplanen för samhället kan förverkligas enligt sin tanke" (se uttalande av chefen för justitiedepartementet i prop. 1949: 184 s. 73).

Stadgandet om tomträttsexpropriation tillkom år 1949 utan föregående särskild utredning och därmed följande remissförfarande. Initiativet togs av *chefen för justitiedepartementet*, som i remiss till lagrådet anförde i huvudsak följande (prop. 1949: 184 s. 72 f):

Alldeles oberoende av hur den aktuella tomtmarknaden gestaltat sig kan det vara av intresse för en kommun att förvärva och behålla äganderätten till vissa områden. En lämplig form för sådant markinnehav erbjuder tomträttsinstitutet. — — — Om en kommun upplåter ett område med tomträtt för bebyggande, får kommunen betydligt större möjligheter att framdeles genomföra större förändringar av området, t. ex. att göra om ett villasamhälle till höghusområde eller att draga fram nya huvudleder för trafiken. Därtill kommer att en eventuell värdestegring på marken förbehålles det allmänna. En rätt för kommunen till tvångsförvärv av mark i syfte att upplåta den med tomträtt synes mig därför vara påkallad även där ingen anmärkning kan riktas mot den enskilde markägarens vilja och förmåga att tillgodose marknadens behov.

Lagrådet ställde sig kritiskt till förslaget och anförde bl. a. följande (prop. 1949: 184 s. 260 f.):

Med hänsyn till vad som anförts i motiven skulle även expropriation för tomträttsupplåtelse kunna medgivas på ett mycket tidigt stadium. — — — att döma av motiven till remit-

terade förslaget skulle expropriation kunna beviljas redan innan någon plan definitivt tagit form. — — — Expropriation skulle — — — kunna beviljas oberoende av hur den aktuella tomtmarknaden gestaltade sig och oavsett den enskilde markägarens vilja och förmåga att tillgodose marknadens behov. Ett godtagande av en expropriationsgrund av denna beskaffenhet skulle alltså innebära ett längre gående ingrepp i den enskilde jordägarens rätt än den förut behandlade expropriationsgrunden för tätbebyggelse. Man kan svårigen uppfatta den ifrågasatta expropriationsrätten för tomtträtsupplåtelse annorledes än som ett medel, som främst syftar till att vinna en överflyttning å kommunen av en beräknad markvärdstegring. De intressen, som här i övrigt skulle kunna komma ifråga, synas nämligen tillräckligt tillgodosedda redan genom möjligheten att expropriera för tätbebyggelse. Erinras må i detta sammanhang om vad i remissprotokollet med all rätt anföres, att om man vill åstadkomma en överflyttning av markvärdstegring från enskilda till det allmänna, detta synes böra ske på ett för alla likformigt och rättvist sätt och ej så slumpartat som genom expropriation, då endast den markägare, mot vilken expropriation företages, skulle drabbas därav.

Lagrådet avstyrkte därefter på anförda skäl bestämt att såsom särskild expropriationsgrund upptogs överförandet av mark i kommunens ägo för upplåtelse med tomt rätt. Man tillade att motiver till det aktuella stadgandet närmast syntes avse expropriation för tomtträtsändamål av obebbyggd mark, medan den föreslagna lagtexten inte uteslöt tillämpning även beträffande bebbyggd mark.

Lagregelns formulering skulle alltså medgiva att i tätorterna kommunen utan några inskränkningar skulle kunna förvärva enskildas fastigheter för att sedan upplåta dem med tomt rätt. Även om man kan utgå från att den högsta administrativa myndigheten icke skulle tillämpa regeln på ett så stötande sätt, kan det dock icke vara med hävdvunnen lagstiftningsmetod överensstämmande att på detta för den enskilde viktiga område lämna så vida möjligheter för administrativt godtycke. Det lärer därför i varje fall vara nödvändigt att även i fråga om denna expropriationsgrund uttryckligen begränsa dess tillämpning till mark, som icke redan är tätbebyggd. Med anledning av vad sålunda anförts får lagrådet hemställa om en sådan ändring av förslaget, att det i förevarande delar kommer att innehålla endast att kommun kan erhålla rätt till expropriation för att mark, som

icke är tätbebyggd, skall vara tillgänglig för den tätbebyggelse med därmed sammanhängande anordningar, som kan förutses bli erforderliga inom närliggande framtid, med förbehåll tillika — — — att utredningen visar grund för antagande att marken eljest icke på skäliga villkor blir tillgänglig för ändamålet.

I propositionen uttalade *departementschefen* i förevarande fråga i huvudsak följande (prop. 1949: 184 s. 276):

De fördelar, som äro förenade med att samhället behåller äganderätten till marken äro enligt min uppfattning så stora att avsikten att göra tomtträtsupplåtelse bör motivera expropriationsrätt. Däremot anser jag mig för närvarande böra godtaga lagrådets på denna punkt i andra hand gjorda hemställan, nämligen att tillämpningen av denna expropriationsgrund bör begränsas till mark som icke redan är tätbebyggd. Sedan pågående utredning om tomtträtsinstitutet slutförts, torde definitiv ställning få tagas till frågan om denna begränsning.

Andra lagutskottet hemställde i utlåtande (L^oU 1949: 34 s. 20) vid höstsessionen med 1949 års riksdag om bifall till propositionen samt anförde i förevarande del:

— — — tillägget — — — bygger på den uppfattningen, att det vid tätbebyggelse är lämpligast, att äganderätten till marken tillkommer det allmänna och att exploatören endast erhåller sådan nyttjanderätt till marken, som innefattas i institutet tomt rätt. Utskottet anser att, i varje fall så länge frågan om överförande till det allmänna av den vid tätbebyggelse uppkommande värdstegringen ej lösts, angivna uppfattning är välgrundad. — — — Med hänsyn till att tomt rätt som regel endast kan upplåtas av kronan eller kommun bör kommun, även om den enskilde markägaren är villig att ställa marken till förfogande för exploatering på skäliga villkor, erhålla expropriationsrätt till marken. — — — Vissa omständigheter torde i praktiken komma att begränsa tillämpningen av ifrågavarande expropriationsgrund. Sålunda torde föreskriften i 68 § expropriationslagen, enligt vilken exproprierad mark i vissa fall kan återlösas, medföra att kommunerna iakttaga viss försiktighet vid återopande av denna expropriationsgrund.

Expropriation för skyddande av historiskt eller kulturhistoriskt märklig bebyggelse

Bestämmelser i förevarande ämne finns i 44 a § BL och 1 § första stycket 12 ExL.

Därjämte bör för fullständighetens skull även uppmärksammas lagen den 9 dec. 1960 om byggnadsminnen. Nu berörda bestämmelser behandlas närmare i kap. 10.

Diverse andra grunder för inlösen av mark

Utöver vad ovan upptagits kan fast egendom, som avses för bebyggande, och särskild rätt till sådan egendom genom expropriation tas i anspråk för:

1. allmän byggnad (1 § första stycket 3 ExL och 41 § BL)

2. med allmän byggnad jämförligt ändamål av väsentlig betydelse för det allmänna (1 § första stycket 6 ExL)

3. vissa samlingslokaler (1 § första stycket 8 ExL)

(för att bereda befolkningen eller en väsentlig del därav å en ort mark till byggnad för överläggningar eller föredrag i allmänna frågor eller åsyftande folkbildning, nykterhetens främjande eller annat därmed jämförligt ideellt ändamål av synnerlig vikt eller till byggnad för gudstjänst eller annan andaktsövning)

4. industri (1 § första stycket 13 ExL)

(för linbana eller oljeledning, som är behövlig för företag av större gagn för orten)

5. anläggning för yrkesfisket (1 § första stycket 17 ExL)

(för att å viss ort bereda fiskarbefolkningens utrymme för uppförande av brygga, bod eller annan anläggning, som erfordras för yrkesfisket).

Samtliga nu ifrågavarande bestämmelser kommer att närmare beröras i annat sammanhang.

2.2.3 Expropriation för trafikleder och andra allmänna platser

Bestämmelser i ExL

Lagregler i förevarande hänseende finns i 1 § första stycket, där i detta sammanhang följande expropriationsändamål förtjänar att omnämnas:

1. allmän väg på landet eller i stad, järnväg eller spårväg för allmän trafik, bro,

hamn, lastningsplats, kanal eller annan farled, flottled, telegraf- eller telefonanläggning eller annan anläggning för den allmänna samfärdselns främjande (punkten 2).

2. annat ändamål som är jämförligt med ovan under 1 angivet och äger väsentlig betydelse för det allmänna (punkten 6).

Härjämte bör erinras om det tidigare omnämnda institutet expropriation för fri tomtmarknad (punkten 16 förra ledet), vilket kan tillämpas även i förevarande sammanhang.

Att bland kommunikationsändamålen expropriation för gata eller annan allmän plats inte nämnts i lagtexten beror, enligt vad under förarbetena uttalades, på att byggnadslagstiftningen innehåller fullständiga stadganden om skyldigheten att avstå mark till städers eller därmed jämförliga samhällens trafikleder och på att denna lagstiftning beträffande ersättningens bestämmande och gäldande hänvisar till ExL (prop. 1913: 46 s. 44). Uttalandet tyder på att byggnadslagstiftningens inlösenregler avsetts äga exklusiv tillämplighet och att expropriation för exempelvis gatuändamål således inte skulle kunna ske med stöd av ExL¹. Att detta också är den gällande rättens ståndpunkt kan emellertid knappast anses fullt säkert med hänsyn till att lagtexten tillåter expropriation för varje anläggning som är avsedd att främja den allmänna samfärdseln. Några vägledande avgöranden i praxis föreligger veterligen inte. Nu relaterade ståndpunkt har emellertid intagits av fastighetsbildningskommittén (SOU 1963: 78 s. 15). Markutredningen däremot hävdade (SOU 1948: 4 s. 48 f) att ExL:s bestämmelser om inlösen av mark för samfärdseländamål ägde tillämpning inom såväl stadsplanlagd som byggnadsplanlagd mark.

ExL:s nu ifrågavarande bestämmelser kommer att närmare beröras i annat sammanhang.

¹ Detta antagande motsägs knappast av det förhållandet att stadgandet i 1 § 16 ExL möjliggör expropriation även av mark till gata enär expropriation av denna karaktär ju har ett vidsträcktare syfte.

Bestämmelser i BL

Rörande mark inom område med fastställd generalplan eller stadsplan finns bestämmelser om inlösen för diverse allmänna ändamål intagna i 18–20 och 41–43 §§ BL. För att dessa bestämmelser skall kunna rätt förstås, synes dock erforderligt att först något uppehålla sig vid några i BL använda termer.

Enligt 25 § BL kan inom stadsplanelagt område förekomma tre olika slag av området, nämligen byggnadskvarter, gator och andra allmänna platser samt specialområden.

Inom byggnadskvarter skiljer man mellan mark för allmänt bebyggande och mark för enskilt bebyggande.

Till kategorin gator och andra allmänna platser hänförs enligt lagtexten gator, torg, parker och andra allmänna platser. Med det sista åsyftas platser för gatutrafiken, mindre planteringar som inte är att hänföra till parker samt andra därmed jämförliga områden.

Vad slutligen beträffar specialområden görs i lagen en exemplifierande uppräkningslista, som inte är avsedd att vara fullständig. Hit räknas först järnvägsområden och andra särskilda trafikområden. Med det sistnämnda åsyftas bl. a. flygplatser, broar och tunnlar. Vidare räknas till specialområdena skydds- och säkerhetsområden för vissa anläggningar. Med skyddsområde förstås (se mom. 7.1) mark intill en anläggning som själv kräver skydd, t. ex. en sjö som levererar vatten till ett vattenledningsverk och därför måste skyddas mot föroreningar. Säkerhetsområdena däremot är avsedda för anläggningar som medför fara av allmän art, såsom elektriska starkströmsledning. Som ytterligare exempel på specialområde anges hamnområde. Härmed förstås den del av stadens område som är avsedd att användas för hamnändamål och vad därmed har omedelbart samband. Det torde ofta inskränkas till att omfatta själva landområdet, medan återstoden tas upp som vattenområde. Slutligen räknas till specialområde idrottsområde, varmed förstås inte ba-

ra platser för utövande av idrotter av skilda slag utan även särskilda lek- och tummelplatser samt friluftsbad samt begravningsplatser och vattenområden.

När stad begär det, äger den lösa till sig mark som enligt fastställd generalplan är avsedd till trafikled eller annan allmän plats (18 § första stycket) eller som enligt stadsplan är avsedd till gata eller annan allmän plats (41 § första stycket). Härmed åsyftas mark som ingår i den ovan berörda kategorin gator och andra allmänna platser.

Ingår allmän väg i mark som enligt fastställd generalplan eller stadsplan är avsedd till trafikled – ifråga om stadsplan gata – eller annan allmän plats eller till särskilt trafikområde som skall tillhöra staden, skall vägmarken utan ersättning tillfalla staden i den mån den tas i anspråk för avsett ändamål (19 och 42 §§). Härmed åsyftas samma mark som angivits i föregående stycke jämte den typ av specialområden som ovan sammanfattats under beteckningen järnväg och andra särskilda trafikområden.

Då enskild väg för två eller flera fastigheter ingår i mark som enligt fastställd generalplan eller stadsplan är avsedd till trafikled – ifråga om stadsplan gata – eller annan allmän plats, äger staden ta marken i anspråk och nyttja densamma för avsett ändamål (20 och 43 §§). Härmed åsyftas mark som ingår i den ovan berörda kategorin gator och andra allmänna platser. Ersättning för denna nyttjanderätt utgår endast i vissa särskilt angivna fall, som sällan förekommer.

Stad har också rätt att lösa i fastställd generalplan eller stadsplan ingående mark som varken är avsedd för enskilt bebyggande eller skall användas till trafikled – ifråga om stadsplan gata – eller annan allmän plats (18 § andra stycket och 41 § andra stycket). Förutsättningen är dock att markens användning för avsett ändamål inte ändå kan anses säkerställd. Härmed åsyftas mark för allmänt bebyggande samt specialområden.

Vidare äger stad inlösa särskild rätt som besväras sådan staden tillhörig mark som avses i 18 och 41 §§ första och andra styckena (se tredje styckena samma §§).

Slutligen stadgas rätt för stad att i erforderlig omfattning lösa till sig servitut eller nyttjanderätt till mark som enligt fastställd generalplan eller stadsplan skall utnyttjas för allmän trafikaneläggning eller allmän ledning, men som inte får lösas enligt 18 eller 41 §§ första stycket (18 a och 41 a §§). Beträffande begreppet »trafikaneläggning» uttalade chefen för justitiedepartementet under förarbetena (prop. 1965:137 s. 36) att detta fick tolkas främst mot bakgrunden av den begränsning, som ligger i att gator och andra i 18 § första stycket och 41 § första stycket BL avsedda allmänna platser inte kan bli föremål för upplåtelse enligt stadgandena. Att beträffande en trafikaneläggning i planen medgavs även viss parkering borde enligt hans mening inte utesluta att stadgandena blev tillämpliga på anläggningen. Däremot omfattades en anläggning som uteslutande var avsedd för parkering inte av uttrycket allmän trafikaneläggning.

I samtliga nu berörda fall får inlösen eller ianspråktagande ske utan föregående prövning av Kungl. Maj:t.

Exempel förekommer även på att stad utanför 19 och 42 §§:nas tillämpningsområden kan ta i anspråk mark helt utan ersättning, nämligen i de s. k. markexploationsfallen (70 §). Om stadsplan läggs över område i en ägares hand, kan Kungl. Maj:t vid planens fastställande förordna att mark som för områdets ändamålsenliga användning erfordras till gata eller annan allmän plats eller till allmän byggnad under vissa förutsättningar skall utan ersättning tillfalla staden.

Rörande mark inom område med byggnadsplan innehåller BL inte några inlösenregler motsvarande de nyss nämnda. Markägaren är alltså inte skyldig att med äganderätt avstå mark för planens genomförande. Däremot är han i vissa fall pliktig att utan ersättning med nyttjanderätt upplåta mark för väg och allmän plats (112 och 113 §§). Dessutom kan sådan mark tvångsvis tas i anspråk med stöd av lagarna om allmänna och enskilda vägar. Läggas sedermera stadsplan över mark som avses i 112 och 113 §§ kan Kungl. Maj:t förordna

att marken utan ersättning skall tillfalla kommunen eller samhället (115 §).

BL:s bestämmelser om stad gäller även, såvitt nu är i fråga, beträffande vissa stadsliknande samhällen (köpingar, municipalsamhällen etc., se 88 och 90 §§) samt vissa landskommuner. Det sista är fallet beträffande dels sådana för vilka till någon del fastställts generalplan (97 §) och dels sådana som omfattar något område för vilket stadsplan fastställts utan samband med municipalbildning (90 och 106 §§).

2.2.4 Skyldighet i vissa fall för stad eller samhälle att inlösa mark eller särskild rättighet

Bestämmelser om skyldighet för stad att inlösa mark finns meddelade i 18 a, 21 och 41 a §§, 45 § tredje stycket samt 48 och 83 §§ BL. Enligt 88, 90, 105, 106 och 121 §§ samma lag är bestämmelserna i vissa fall tillämpliga även på köping, municipalsamhälle och landskommun.

Mark som enligt fastställd generalplan eller stadsplan skall användas för annat ändamål än enskilt bebyggande, är staden skyldig att lösa, under förutsättning att markägaren på grund av planbestämmelserna kan nyttja marken endast på sätt som står i uppenbart missförhållande till dess tidigare värde (21 § och 48 § första och tredje stycket BL). Bestämmelserna tar främst sikte på de värdeminskingsfall som föranleds av förbudet att bygga på gatumark och därmed likställd mark. Men också annan av planläggningen föranledd inskränkning i förfoganderätten över mark, t. ex. föreskrift om dess användning till allmän byggnad, idrottsområde etc., kan under vissa förhållanden innebära ett så stort intrång i den enskildes rätt att förfoga över marken att inlösen skäligen kan påfordras. Även förbud mot schackning, fyllning, trädfällning eller därmed jämförlig åtgärd kan, om ock endast mera undantagsvis, vara av sådan betydelse att lösningsplikt kan uppkomma. Tillåts däremot glesbebyggelse, kan lösningskyldighet inte åläggas. Däremot kan i vissa fall ersättningskyldighet uppkomma (22 och 97 §§).

Sedan ett år förflutit från tomtindelings fastställande, är staden vidare skyldig att lösa tomtedel som ägaren kan nyttja endast på sätt som står i uppenbart missförhållande till markens värde (48 § *andra och tredje stycket BL*). Bestämmelsen kan tillämpas t. ex. i följande fall (se Bexelius—Nordenstam—Körlofs kommentar till BL s. 182 f):

1. Ägaren av en tomtedel har på denna uppfört ett hus, som är i behov av fullständig ombyggnad eller av annan förändring med karaktär av nybyggnad. Ägaren är emellertid ur stånd att uppbringa den erforderliga löseskillingen för återstoden av tomten, kanske redan därför att på denna mark skjuter in någon del av ett grannen tillhörigt, i gott stånd varande hus, på grund varav inlösen är ekonomiskt sett utsluten. Om då grannen av en eller annan anledning inte utövar sin lösningsrätt till tomtdelen, blir på grund av rådande nybyggnadsförbud ägarens möjligheter att nyttiggöra tomtdelen väsentligt inskränkta, i den mån de inte rent av försvinner.

2. Genom att t. ex. staden begagnar sin rätt att lösa gatumark och den ena grannen sin rätt till inlösen av tomtedel mister en markägare så mycket mark att därefter återstår endast en — i annan tomt ingående — tomtedel av användbar beskaffenhet. Om han då av ekonomiska skäl inte förmår att med anlitande av sin lösningsrätt skaffa sig en hel tomt, och varken den andre grannen, kommunen eller samhället vill lösa den kvarvarande tomtdelen, kan han lida avsevärd ekonomisk skada.

Frågan om inlösningskyldighet skall bedömas, i general- och stadsplanefallet med hänsyn till markens värde före planläggningen samt i tomtindelingsfallet med hänsyn till markens värde vid frågans avgörande.

I båda fallen skall beaktas den fastighetsindelning som gällde vid tiden för planens antagande med de ändringar av indelningen som skett för planens eller för tomtindelningens genomförande.

I 45 § *tredje stycket BL* behandlas det fall att en stadsplan, som syftar till sanering av befintlig bebyggelse i ett sammanhang, är så oförmånlig för vissa markägare att den med hänsyn till deras berättigade intressen inte kan fastställas, om det inte kan förutsättas att deras mark inlöses. För

dylika fall stadgas därför att Kungl. Maj:t kan meddela villkorlig fastställelse på planen eller del därav under villkor att inlösen av viss i planen ingående mark kommer till stånd — genom tomtexpropriation eller frivillig uppgörelse — inom viss tid, högst ett år¹. Den utmätta tiden kan, när synnerliga skäl föranleder det, förlängas med högst ett år i sänder. Bestämmelsen är förknippad med en föreskrift om nybyggnadsförbud. Kommer inlösen inte till stånd inom den angivna tiden, är fastställelsen av planen utan verkan.

Vidare lämnas i 83 § *BL* föreskrifter om att markägare, som till följd av vissa anläggningar för försvaret, luftfarten etc. tvingas att utnyttja sin mark på sätt som står i uppenbart missförhållande till dess tidigare värde, är berättigad till ersättning för den skada som härigenom åsamkas honom. Skulle intrånget vara så betydande att marken över huvud inte kan användas för enskild bebyggande och ägaren till följd härav endast kan utnyttja den på nyss angivet sätt, blir anläggningens ägare skyldig att lösa marken.

Beträffande mark, som inte får lösas enligt 18 § första stycket eller 41 § första stycket men ändå enligt fastställd generalplan eller stadsplan skall kunna nyttjas för allmän trafikaneläggning eller allmän ledning, lämnas vissa föreskrifter i 18 a och 41 a §§. Om vederbörande markägare till följd av planen kan nyttja marken endast på sätt som står i uppenbart missförhållande till dess tidigare värde, kan han påfordra att staden förvärvar nyttjanderätt eller servitut för ändamålet. Staden äger dock därvid själv avgöra, om förvärvet skall avse nyttjanderätt eller servitut.

¹ Villkorlig fastställelse på stadsplan lär sedan år 1955 ha förekommit vid endast tre tillfällen.

Möjligheterna att tillgodose vissa behov av gemensamma anläggningar har ökat väsentligt som en följd av 1966 års lag om gemensamhetsanläggningar, vilken trädde i kraft den 1 januari 1967. Lagen är tillämplig på anläggningar som är av stadigvarande betydelse för två eller flera fastigheter. Anläggningar för ändamål som det ankommer på kommunen att tillgodose faller dock utanför, och detsamma gäller anordningar som avser tillfälliga syften eller ändamål av mera personligt intresse för en fastighetsägare.

En huvudprincip i lagen är att den ifrågavarande fastighetssamverkan har sakrättslig effekt. Detta har uttryckts så att fastighet tillkommande rätt till den gemensamma anläggningen – rätten i samfälligheten däri inbegripen – hör till fastigheten. Det servitutsförhållande som uppkommer härigenom har i princip samma verkan som ett jorddelningsservitut.

Lagen bygger i princip på frivillig samverkan mellan berörda fastighetsägare. I viss utsträckning finns emellertid möjlighet att tvångsvis få en fastighet ansluten till en gemensamhetsanläggning. Förutsättningarna härför är emellertid ganska stränga. Fastigheten måste för det första ligga inom område med stadsplan eller byggnadsplan. Vidare krävs att anläggningen är av synnerlig vikt för ett ändamålsenligt utnyttjande av fastigheten. Slutligen fordras att yrkande om dennas anslutning framställs av ägaren

till annan fastighet, vilken också skall deltaga i företaget och beträffande vilken de nyssnämnda kraven på lokalisering inom detaljplaneområde och på synnerlig vikt är uppfyllda.

Det utrymme som erfordras för en gemensamhetsanläggning skall vid en särskild förrättning bestämmas i någon av de fastigheter för vilken anläggningen är avsedd eller i annan fastighet. Den rätt som därigenom upplåts har servitutskaraktär och äger företräde framför varje annan rätt till den berörda fastigheten som kan tillkomma annan. Mark behöver alltså inte lösas med äganderätt. För upplåtelsen skall ersättning utgå efter huvudsakligen samma grunder som vid expropriation.

Förrättning enligt lagen om gemensamhetsanläggningar verkställs av en av länsstyrelsen utsedd särskild förrättningsman, i vissa fall med biträde av gode män. Förrättningsförfarandet och möjligheterna till judiciell överprövning av förrättningsresultatet är väsentligen av samma karaktär som enligt lagstiftningen om fastighetsbildning och om enskilda vägar.

Det bör i sammanhanget slutligen nämnas att byggnadsnämnden tillagts betydande befogenheter i lagstiftningen. Nämnden har sålunda inte bara en initiativrätt utan också en formell rätt att vägra tillkomsten av en gemensamhetsanläggning som inte befinns överensstämma med det allmännas planpolitiska intressen.

4.1 Inledning

I 1 § *ExF* föreskrevs, såvitt nu är i fråga, att expropriation kunde äga rum för allmän väg, bro, hamn, lastningsplats eller dylikt allmänt behov. Samma lagrum innehöll vidare bestämmelser om expropriation för vissa vattenändamål, såvitt här kan vara av intresse närmast farled eller dylikt allmänt behov. Genom *KF 30 dec. 1880* öppnades även möjlighet att ta i anspråk annans vatten för flottled.

ExL medförde i dessa hänseenden inga större nyheter. I 1 § första stycket 2, som stått oförändrat sedan år 1917, upptogs i nu ifrågavarande delar expropriationsbefogenhet för allmän väg på landet eller i stad, järnväg eller spårväg för allmän trafik, bro, hamn, lastningsplats, kanal eller annan farled samt flottled eller annan anläggning för den allmänna samfärdselns främjande. Där emot förekommer inga bestämmelser om expropriation för torg eller gata i stad. Skälen härför har närmare utvecklats i mom. 2.2.3.

Närmare anvisningar rörande tillämpningen av vissa i 1 § första stycket 2 *ExL* upptagna ändamål lämnas i 76–87 §§ *ExL*. Dessa bestämmelser kommer att beröras i det följande.

ExL innehåller vidare i 1 § första stycket 13 bestämmelser om expropriation för linbana som är behövlig för företag av större gagn för orten. Även beträffande denna punkt har lämnats vissa tillämpningsföre-

skrifter (97 och 98 §§ *ExL*), som skall närmare beröras i det följande.

Bestämmelser om tvångsinlösen för här åsyftade ändamål förekommer också i andra författningar än *ExL*.

I den följande framställningen grupperas expropriationsgrunderna i huvudsak efter arten av de anläggningar för vilka inlösen kan ske.

4.2 Vägar o. d.

4.2.1 Allmän väg

Mark som är erforderlig för rubr. ändamål kan åtkommas tvångsvis antingen genom ianspråktagande med vägrätt enligt *1943 års lag om allmänna vägar* eller genom expropriation enligt ovan berörda bestämmelser i 1 § första stycket 2 *ExL*. I viss utsträckning kan förfoganderätt även åtkommas med stöd av bestämmelserna i 2 kap. *VL* om byggande i vatten.

Vägrättsinstitutet är i åtskilliga hänseenden annorlunda utformat än expropriationsinstitutet.

Den inledande fasen vid expropriation, då rätten till expropriation och expropriationens omfattning fastställs, kan i allmänna väglagen anses motsvarad av upprättandet och fastställandet av *arbetsplan* för vägen (15 §). Fastställelseprövningen tillkommer i princip väg- och vattenbyggnadsstyrelsen efter samråd med länsstyrelsen (14 §). Be-

slut om fastställelse är förfallet om inte vägens sträckning blivit tydligt utmärkt på marken och vägarbetet påbörjat inom fem år från utgången av det år, då beslutet vann laga kraft. Om synnerliga skäl föreligger därtill, kan dock Kungl. Maj:t förlänga giltighetstiden, varje gång högst tre år (15 § andra stycket).

Sedan arbetsplan fastställts genom lagkraftäggande beslut, är vederbörande fastighetsägare pliktig att upplåta för vägen erforderlig mark (18 §). Någon motsvarighet finns inte till ExL:s regler om att marken i princip får tas i anspråk först sedan expropriationsrättningen nedsatts eller om att, där likväl förhandstillträde medges av domstol, fastighetsägaren har rätt att få tillståndet förbundet med villkor om att visst belopp dessförinnan skall nedsättas. Vad som skall förstås med erforderlig mark framgår av 2 §, vari anges att till väg hör vägbana och de områden därinvid som stadigvarande behövs för vägbanans bestånd och underhåll, såsom slänt, bankett, dike, upplagsplats, trumma, skyddsvärn, vägmärke och annan för vägens bestånd eller brukande utförd anordning. Lika med väg anses till väg ansluten brygga, bro eller färja med färjläge samt särskild vinterväg. — Vaghållaren¹ förfogar härefter över marken med *vägrätt*. Sådan rätt föreligger också, då mark tagits i anspråk för allmän väg enligt medgivande av fastighetens ägare eller om enskild väg förändras till allmän (18 § andra stycket). Marken anses tagen i anspråk, då vägens sträckning över fastigheten tydligt utmärkts genom t. ex. renstakning och då vägarbetet påbörjats på fastigheten (18 § tredje stycket).

Fastighetens ägare är enligt huvudregeln berättigad till ersättning för upplåtelse av mark liksom för annat intrång som vållas av vägens byggande och underhåll (19 §).

Om vägen senare dras in, upphör vägrätten och vägmarken får därefter disponeras av den som enligt allmänna rättsprinciper har äganderätt till marken (se prop. 1930: 106 s. 51). Vaghållaren är då berättigad att föra bort allt som för vägändamål anbragts på marken, om inte länsstyrel-

sen bestämmer annat med hänsyn till att fråga uppkommit om att i fortsättningen begagna marken som enskild väg. Vad som inte bortförts inom ett år efter det vägen indragits (längre tid i vissa fall) tillfaller fastighetsägaren (25 §).

Vägrätt till vägmärk som enligt fastställd generalplan eller stadsplan är avsedd till gata, annan allmän plats eller trafikområde upphör sedan marken tagits i anspråk för det ändamål som anges i planen (26 §).

För att *expropriation* med stöd av 1 § första stycket 2 ExL skall kunna komma till stånd fordras enligt 76 § att ansökningen åtföljs av en fullständig beskrivning över det tillämnade företaget med avfattning på karta av vägens sträckning, styrkt uppgift på ägare och innehavare av den fastighet över vilken vägen skall dras fram samt redogörelse för överenskommelse som möjligen kan ha träffats i något avseende. Enligt 77 § har Kungl. Maj:t möjlighet att, utan att närmare bestämma området för expropriationen, ge den som skall utföra vägarbetet rätt att exproprieras härför erforderlig mark. Under förarbetet till lagstiftningen framhöll chefen för justitiedepartementet (prop. 1913: 46 s. 66) att det inte torde innebära någon avsevärd risk för jordägaren om man, liksom enligt gällande rättstillämpning, medgav exproprianten den ifrågavarande rätten. Han ansåg även att sådan rätt utan vidare skulle följa av att Kungl. Maj:t fastställde plan för anläggning eller förändring av allmän väg. Ett förslag till bestämmelse härom fick dock utgå efter påpekande från lagrådet, som ansåg att ett sådant stadgande inte var till något egentligt gagn för den som skulle utföra vägarbetet.

I 79 a § har slutligen intagits en mot 25 § allmänna väglagen svarande bestämmelse, enligt vilken markägaren berättigas att utan lösen förfoga över marken, om en allmän väg, för vilken nyttjanderätt till mark exproprierats, dras in. Rörande rätten att bort-

¹ På landet kronan och inom stads område staden. Bestämmelserna om stad gäller enligt 11 § även i viss utsträckning stadsliknande samhälle.

föra vad på marken anbragts för vägändamål stadgas i fullständig överensstämmelse med berörda stadgande i allmänna väglagen. Stadgandet tillkom i sitt ursprungliga skick som ett komplement till 1930 års lag om vägrätt. I anslutning därtill framhölls (se prop. 1930: 106 s. 52) att mark som exproprierats med nyttjanderätt men inte längre användes för sitt ändamål fick i vissa fall återlösas av ägaren jämlikt 68 § ExL. En dylik bestämmelse ansågs emellertid mindre lämplig i fråga om vägmark. I stället föreslogs (jfr vad ovan sagts i anslutning till 25 § allmänna väglagen) att markens ägare, om vägen lades ned, skulle vara berättigad att återtaga marken utan lösen. Eftersom det emellertid framstod som mindre tillfredsställande att olika bestämmelser gällde i de fall, då mark tagits i anspråk med vägrätt eller exproprierats med nyttjanderätt, föreslogs den nu ifrågavarande jämkningen i ExL:s allmänna regler.

4.2.2 Enskild väg

Bestämmelser om enskilda vägar finns i *lagen den 3 september 1939 om enskilda vägar*. Enligt 6 § gäller att om det för en fastighets ändamålsenliga brukande är av synnerlig vikt att en väg för denna byggs över en annan fastighets område, så skall från sistnämnda fastighet upplåtas erforderlig mark om detta inte förorsakar märkligt men. I stort sett detsamma gäller enligt 7 § om en redan befintlig väg skulle visas vara av synnerlig vikt för ett ändamålsenligt brukande av en fastighet, till vilken vägen inte hör. Berörda frågor prövas (se 15–39 §§) vid en särskild förrättning under ledning av särskilt utsedd förrättningsman (i regel en lantmätare). Denne bestämmer därvid även ersättning för markupplåtelse och intrång. Förrättningsmannens beslut kan enligt 37 § överklagas till ägodelningsrätten. I fråga om vissa vägar inom områden med tätare bebyggelse (byggnadsplanområden och liknande) gäller dock enligt 86 § att förekommande ersättningsfrågor i händelse av tvist prövas direkt av ägodelningsrätten.

4.2.3 Gata m. m.

BL innehåller åtskilliga regler om inlösen av mark som inom vissa planområden erfordras för trafikändamål. Dessa regler har ingående berörts ovan i mom. 2.2.3, vartill hänvisas i detta sammanhang.

4.2.4 Bro m. m.

Även bestämmelserna i 2 kap. VL om byggande i vatten är av visst intresse i förevarande sammanhang. Under begreppet byggande i vatten faller nämligen enligt 1 § bl. a. uppförande av bro och brygga i vatten eller på land så nära strandbädden att inverkan kan ske på vattenståndet. Nu berörda bestämmelser gäller även enligt 40 § i fråga om uppförande av bro eller annat byggande i vatten för allmän väg eller för järnväg (statlig eller enskild), till vars anläggande Kungl. Maj:t lämnat tillstånd. I sistnämnda fall gäller dock inte de stränga bestämmelserna i 3 § första stycket om förhållandet mellan nytta och skada för att en anläggning skall vara tillåtlig.

För att byggande i vatten skall kunna ske är det ofta oundvikligt att skada tillfogas eller intrång görs på annan tillhörig egendom. Den byggande kan emellertid inte tilltvinga sig äganderätt till sådan egendom utan endast förfoganderätt.

4.3 Järnväg

Särskilda bestämmelser om det närmare förfarandet vid expropriation för järnvägsändamål enligt 1 § första stycket 2 ExL har meddelats i 80 och 81 §§ ExL. Under förarbetena till dessa bestämmelser¹ framhölls av *järnvägsstyrelsen* bl. a. att stora svårigheter förelåg att i förväg utarbeta en definitiv expropriationskarta. Renstakningen av banlinjen bestod endast i att man fixerade spårets mittlinje och fastställde balanslinjens läge. Det torde vara ganska vanskligt att endast på denna grundval fastställa gränserna mellan järnvägen och jordägarens återstående mark. En kartläggning kunde inte

¹ Se prop. 1913: 46 s. 68 ff.

ske förrän det för järnvägen behövliga området utmärkts på marken. Härför krävdes emellertid inte bara att linjen var renstakad utan även att vidlyftiga och tidsödande sektioneringsarbeten var utförda. Under alla förhållanden kunde dock gränserna i regel inte bli annat än approximativt bestämda vid en sådan förrättning. Innan järnvägsbygget framskridit tämligen långt kunde för övrigt de behövliga områdena inte bestämmas, eftersom stationsplaner sällan var uppgjorda på förhand, lägen för banbevakningsbostäder inte var bestämda samt storleken av behövliga upplagsplatser och sidotag inte var känd m. m. Styrelsen framhöll vidare att det understundom, trots noggrann planering, kunde under byggnadsarbetets gång visa sig nödvändigt att dra fram järnvägslinjen något annorlunda än från början beräknats. Detta kunde få till följd att på vissa platser behövdes mer och på andra platser mindre mark än som tidigare antagits. Det förekom ofta att ganska avsevärda tillökningar måste göras i området eller att det blev nödvändigt att ändra eller flytta linjens sträckning på grund av ras, sidoförskjutningar, banksjunkningar och andra oförutsedda tilldragelser, som inträffade under byggnaden.

Chefen för justitiedepartementet ansåg (prop. 1913: 46 s. 71 f) att planerna för järnvägsanläggningen i samband med renstakningen torde vinna sådan stadga att behovet av mark kunde i sina huvuddrag prövas med ganska stor säkerhet. På samma gång som härigenom möjliggjordes att i varje särskilt fall bestämma skäligen gränser för expropriationsrätten, torde det vara förordat med vissa fördelar även för järnvägsbyggaren att järnvägsarbetets påbörjande blev mera omsorgsfullt förberett genom att renstakningen sköts fram till detta tidiga stadium av förfarandet. Departementschefen föreslog därför att renstakning av banlinjen skulle ha ägt rum, innan expropriationsrätt för järnvägen söktes. En bestämmelse av detta innehåll intogs också i 80 § första stycket ExL.

I bestämmelserna i 80 och 81 §§ ExL

görs i viss utsträckning åtskillnad mellan å ena sidan själva banlinjen och å andra sidan mark utanför denna (stationer, last- och hållplatser m. m.). Departementschefen framhöll i anslutning härtill (prop. 1913: 46 s. 72) att de största svårigheterna att på förhand bestämma expropriationsområdet mötte beträffande banlinjen. Det lät sig nämligen inte göra att i de vidsträckta utmarker, där järnvägarna i vårt land till största delen går fram, verkställa så noggranna förundersökningar för banlinjens framdragande att inte terrängförhållandena ofta kom att påkalla antingen någon jämkning av linjens sträckning eller också en opåräknad utvidgning av banområdet. Beträffande åter de platser, där större områden skulle upptas av stationer eller dylika anläggningar torde något verkligt hinder inte möta att i huvudsak vidhålla anspråket på att expropriationens omfattning skulle bestämmas i förväg.

Med hänsyn till nu berörda synpunkter intogs i 80 § andra stycket ExL följande bestämmelser om expropriationsansökningens innehåll. Vid ansökningen skulle fogas en karta med däröver upprättad beskrivning. Av dessa handlingar skulle framgå, beträffande själva banlinjen dess sträckning och beträffande erforderlig mark utanför denna dess läge och områdets storlek. Vidare skulle till ansökningen fogas styrkt uppgift på ägare och innehavare av den mark ansökningen avsåg, utdrag ur fastighetsregistret beträffande mark utanför banlinjen samt redogörelse för överenskommelse som möjligen kunde ha träffats i något hänseende.

Beträffande expropriationsrättens omfattning anförde departementschefen fortsättningsvis (prop. 1913: 46 s. 72 f). Medan expropriationsrätt till mark utanför banlinjen i huvudsak bör begränsas till bestämda områden, erfordras större frihet för exproprianten beträffande själva banlinjen. Man torde inte böra uppställa strängare villkor än att Kungl. Maj:t skall bestämma ett visst avstånd på ömse sidor om den renstakade linjen, intill vilket exproprianten sedermera äger att efter eget gottfinnande ta i anspråk all marken eller en större eller mindre del därav. Detta avstånd bör motsvara vad som

efter sakkunnig prövning i olika fall anses vara erforderligt för banlinjen när inte särskilda förhållanden föranleder ett större och mera ovisst behov.

Departementschefen framhöll vidare (prop. 1913: 46 s. 73) att det föll utanför ExL:s område att bestämma, i vad mån jämkning av en renstakad linje skulle vara tillåten. Enligt resolutionerna om koncession på enskilda järnvägar gällde vid tillfället att vid järnvägsanläggnings utförande koncessionsinnehavaren ägde att beträffande banans läge göra smärre avvikelser från den fastställda sträckningen under vissa villkor och i den omfattning som det enligt den för väg- och vattenbyggnadsstyrelsen gällande instruktionen tillkom styrelsen att medge. Instruktionen innehöll i detta avseende att styrelsen kunde tillåta eller föreskriva sådana mindre ändringar i fastställda planer som ledde till förbättring. Departementschefen ansåg att om en jämkning i sträckningen vidtagits i enlighet härmed, så borde tydligen det av Kungl. Maj:t bestämda avståndet få räknas från den nya linjen.

I enlighet med det anförda upptogs i 81 § första och andra styckena ExL bestämmelser av innehåll att Kungl. Maj:t beträffande mark utanför banlinjen skulle bestämma ett visst område för expropriationen, medan för själva banlinjen skulle medges rätt att expropria mark på ömse sidor om den renstakade linjen intill visst avstånd från denna. Om banlinjens sträckning därefter ändrades »enligt vad för byggande av järnväg må vara medgivet», skulle avståndet räknas från den linje som renstakats för ändringens genomförande.

Slutligen lämnas i 81 § tredje stycket ExL vissa föreskrifter om utvidgning av expropriationen. Om det finns anledning att antaga att det på grund av förhållanden som inte med säkerhet kan bedömas på förhand kan bli nödvändigt att under anläggningens utförande ta i anspråk även mark utanför det bestämda området eller det bestämda avståndet från den renstakade linjen, kan Kungl. Maj:t bestämma i vilken omfattning och under vilka förutsättningar sådan expropriation får äga rum. I anslutning härtill

framhöll departementschefen (prop. 1913: 46 s. 73 f) att det tillkom Kungl. Maj:t att föreskriva särskilda villkor. På detta sätt torde komma att bestämmas för vilka ändamål utvidgning av expropriationen fick äga rum, samt hur förslag till utvidgning skulle prövas på det allmännas vägnar eller eljest tillsyn utövas så att utvidgningsrätten inte missbrukades. I den mån det befanns möjligt och erforderligt, kunde även stadgas viss areal, utöver vilken utvidgningen inte fick sträckas. Rätt till sådan utvidgning torde i regel komma att meddelas för järnvägsanläggningar. Den syntes nämligen bli behövlig vid så gott som alla sådana företag som inte gällde endast förökning av ett stationsområde eller något liknande. Bland ändamål för vilka denna rätt särskilt kunde erfordras kunde nämnas anskaffning av mark till skärningar, bankar, anläggning eller förändring av vägar samt diken, vattenavlopp och sidotag. Mark till last- och hållplatser eller banvaktslägenheter torde också kunna inbegripas under denna expropriationsrätt, i den mån sådana områden inte kunde bestämmas på förhand eller exproprianten hade rätt att utan Kungl. Maj:ts medgivande jämka de från början meddelade bestämmelserna. Även beträffande stationsområden syntes sådan expropriationsrätt kunna ifrågakomma, åtminstone när en jämkning av banlinjen utanför stationsområdet kunde göra någon mindre förökning av detta behövlig.

4.4 Allmän farled, allmän hamn och allmän flottled

Fast egendom som är erforderlig för rubr. ändamål kan åtkommas tvångsvis med stöd av antingen VL eller ExL. Viss inlösenmöjlighet föreligger även enligt BL.

5 kap. VL innehåller bestämmelser om allmän farled. Dessa bestämmelser är jämlikt 5 kap. 13 § VL i lika mån tillämpliga beträffande allmän hamn.

Om vattendrag, sjö eller annat vatten, där det inte finns någon allmän farled, kan an-

vändas för detta ändamål, kan Kungl. Maj:t förordna att där skall vara allmän farled, om det prövas vara nödigt eller nyttigt för den allmänna samfärdseln. Detsamma gäller om allmän farled skall inrättas genom att en ny vattenled tas upp eller om någon vill utföra anläggning eller åtgärd för att utvidga eller förbättra allmän farled. Ansökan ges in till vattendomstolen i orten, som efter vederbörlig utredning överlämnar handlingarna i ärendet samt eget yttrande till Kungl. Maj:t. Sedan Kungl. Maj:t meddelat beslut i ärendet, återlämnas detta till vattendomstolen för vidare prövning av förekommande ersättningsfrågor m. m., allt i den ordning VL stadgar (5 kap. 2, 3 o. 7 §§).

Om det för inrättande etc. av allmän farled befins nödvändigt att leda bort vatten varöver annan råder ur sjö eller vattendrag eller eljest ta i anspråk annan tillhörig egendom, är ägaren enligt 5 kap. 4 § VL skyldig att avstå allt som behövs för att ändamålet skall kunna genomföras. Befins i övrigt nödvändigt att för samma ändamål uppföra någon anläggning eller vidtaga någon åtgärd, som kan inverka på annans rätt, är denne skyldig att tåla skada eller intrång som därigenom vållas. Ersättning för nu berörda ingrepp i enskild rätt skall utgå i enlighet med bestämmelserna i 9 kap. VL.

VL:s bestämmelser om allmän flottled återfinns i 6 kap. Där stadgas i 2 § att om vattendrag, sjö eller annat vatten, där allmän flottled inte finns, kan användas för detta ändamål, så kan förordnande meddelas att där skall vara allmän flottled. Som förutsättning härför har uppställts att förordnandet prövas vara av nöden och kunna medföra väsentligt gagn för orten eller eljest lända till nytta för det allmänna. Samma regler gäller beträffande inrättande av allmän flottled genom att ny vattenled tas upp. Ansökan om förordnande skall enligt 3 § 1 mom. ges in till KB, varefter ärendet handläggs vid syneförrättning i enlighet med 10 kap. 1–31 §§ VL. Synemännens utlåtande underställs sedan vattendomstolen, vilken i vissa fall kan jämlikt 3 § 2 mom.

underställa Kungl. Maj:t frågan huruvida flottleden må komma till stånd.

Om det för inrättande av allmän flottled befins nödvändigt att uppföra någon anläggning eller vidtaga någon åtgärd, som kan inverka på strand-, bro-, fiske- eller vattenverksägares eller annans rätt, är denne jämlikt 4 § pliktig att tåla skada och intrång som vållas därigenom. Om det för en sådan anläggning behövs utmål av någon betydenhet, och detta kan förväntas bli av stadigvarande behov för flottleden, kan jämlikt 6 § vidare förordnas att för flottleden skall lösas erforderligt område. För vållad skada etc. skall utgå ersättning enligt bestämmelserna i 9 kap. VL.

Uppkommer behov av att utvidga eller förbättra en befintlig allmän flottled, skall jämlikt 20 § inhämtas besked från vattendomstolen, huruvida och på vilka villkor arbetet får göras samt om det föreligger sannolika skäl för att allmän eller enskild rätt kan komma att förnärmas därav. Ärendet prövas av denna jämlikt 21 § i den ordning som i 11 kap. stadgas för ansökningsmål. Under vissa förhållanden kan dock förordnas att ärendet skall handläggas i den ovan skildrade ordningen jämlikt 3 § 1 mom. Beträffande samtliga mål av nu förevarande art gäller i tillämpliga delar de ovan berörda bestämmelserna i 3 § 2 mom. och följande paragrafer.

För bestämmelserna i 1 § första stycket 2 ExL samt dessförinnan gällande bestämmelser i ExF och KF 30 dec. 1880 har redogjorts i mom. 4.1.

I 87 § ExL har intagits vissa tillämpningsföreskrifter i fråga om expropriation för inrättande eller förändring av farled. Dessa överensstämmer i allt väsentligt med vad som i 81 § ExL stadgats om expropriation för järnvägsändamål i vad avser mark utanför banlinjen. Kungl. Maj:t skall sålunda bestämma ett visst område för expropriationen. Prövas emellertid anledning förefinnas att det på grund av förhållanden, som inte kan med säkerhet bedömas på förhand, kan bli nödvändigt att under anläggningens utförande ta i anspråk även mark utanför det

bestämda området, skall Kungl. Maj:t även bestämma, i vilken omfattning och under vilka förutsättningar sådan expropriation får ske. Chefen för justitiedepartementet anmärkte i anslutning härtill (prop. 1913: 46 s. 76) att de nya lagreglerna innebar vissa inskränkningar av vad dittills gällt. Beträffande stora företag, t. ex. ombyggnaden av Trollhätte kanal och anläggningen av ny farled mellan Vänersborg och Göteborg, hade Kungl. Maj:t dittills – i huvudsaklig överensstämmelse med vad som ägde rum vid järnvägsanläggningar – samtidigt med planens fastställande utan att närmare bestämma området medgivit expropriation av all den enskild man, menighet eller inrättning tillhöriga jord eller lägenhet, vars inlösande erfordrats antingen för farledsarbets utförande jämlikt den fastställda planen och i laga ordning meddelade föreskrifter eller för utförande av hamn- och kajbyggnader som stått i samband med arbetet för farleden.

En synnerligen märklig konsekvens av de nu berörda lagreglerna är att expropriation för allmän farled, allmän hamn och allmän flottled kan ske enligt såväl VL som ExL med allt vad detta innebär i fråga om olika förfarande beroende på vilken form för inlösen som väljs i det enskilda fallet. Det torde nämligen vara ställt utom allt tvivel att bestämmelserna om rätt till inlösen enligt ExL fullständigt täcks av berörda stadganden i 5 och 6 kap. VL. Denna uppfattning hyses av *Strahl* (Fyra expropriationsrättsliga uppsatser, s. 90 f), som framhåller att de anförda reglerna torde lämna företagare fritt val mellan ExL:s och VL:s regler. Samma inställning har *Holmbäck* (Begränsade sakrätter till fast egendom, s. 37 f) som också går närmare in på de olika bestämmelsernas tillkomst. Holmbäck hävdar att grunderna till VL:s stadgande om lösen av område för nu berörda ändamål ligger i en önskan hos VL:s författare att bedömandet av farleds-, hamn- och flottledsfrågor skulle med vissa undantag överflyttas från de administrativa myndigheter, hos vilka dessa ärenden enligt 1880 års förordningar om allmän farled och om all-

män flottled tidigare legat, till vattendomstolarna eller syn som skulle kunna underställas dessa. En följd av den nya grundsatsen ansågs enligt Holmbäck vara att frågor om lösen av fast egendom inte längre skulle behandlas i expropriationsväg utan av vattendomstol enligt vattenrättsliga regler. Holmbäck anser att något tvivel inte torde råda att man vid VL:s utarbetande höll före att stadgandena i denna borde bli uteslutande tillämpliga på frågor om avstående av fast egendom för farled, hamn och flottled. — Någon förklaring till att man mot denna bakgrund ändå lät ExL:s bestämmelser stå kvar, kan inte utläsas av VL:s förarbeten.

4.5 Anläggningar för luftfart

1 § första stycket 2 ExL avslutas, som inledningsvis berörts, med en allmän bestämmelse om att expropriation kan ske, förutom för de i samma punkt särskilt uppräknade anläggningarna, för »annan anläggning för den allmänna samfärdselns främjande». Under denna beteckning faller uppenbarligen i stor utsträckning flygplatser och andra anläggningar för luftfart, beträffande vilka särskilda bestämmelser meddelats i 87 § ExL.

87 § ExL innehöll ursprungligen endast särbestämmelser beträffande farleder (se ovan mom. 4.4). Genom en lagändring år 1945 gjordes emellertid dessa bestämmelser tillämpliga även på anläggningar för luftfart. Chefen för justitiedepartementet anförde i anslutning härtill (prop. 1945: 356 s. 6 f) att det även vid expropriation för luftfartsändamål i vissa fall syntes föreligga svårigheter att på förhand exakt bestämma expropriationsområdets omfattning. Sålunda kunde det t. ex. sedan anläggandet av en flygplats påbörjats av flygtekniska skäl, som inte kunnat förutses, under arbetets gång visa sig nödvändigt att utan dröjsmål kunna ta ytterligare mindre markområden i anspråk. Det torde emellertid kunna förutsättas att möjligheten att jämlikt 87 § ExL medge utvidgning av expropriationen kom

att användas endast i undantagsfall och under iakttagande av markägarnas behöriga intressen.

4.6 Linbanor

Expropriationsrätt för linbana som är behövlig för ett företag av större gagn för orten infördes i *ExL* vid dennas tillkomst år 1917. Bestämmelsen härom placerades i 1 § första stycket 12 och flyttades senare till punkt 13. I anslutning till stadgandet utfärdades vissa tillämpningsföreskrifter, som fick sin plats i 97 och 98 §§.

Chefen för justitiedepartementet framhöll (prop. 1913: 46 s. 48) att här var fråga om ett syfte, som mer än något annat i det då föreliggande lagförslaget kunde sägas vara enskilt och endast medelbart äga allmän betydelse. Han ansåg emellertid att den föreslagna expropriationsrätten kunde bli till ganska stor nytta och att den inte innebar någon mera avsevärd risk.

Initiativet till lagstiftningen togs av *riksdagen* genom en till Kungl. Maj:t ställd *skrivelse den 13 april 1904* (se EK s. 208 ff), vari uttrycktes önskemålet att medelst expropriation skulle kunna förvärfvas mark för anläggning av sådana linbanor som kunde anses vara av större betydelse för det allmänna. I anslutning härtill framhölls att vid lagstiftningsarbetet syntes kunna hämtas ledning från de bestämmelser som enligt 1902 års lag gällde om elektriska anläggningar.

EK fann (s. 209) att jämförelser inte i större utsträckning kunde göras mellan linbanor och elektriska ledningar. Vad farligheten beträffade bedömdes denna vara väsentligt mindre och mycket mera begränsad när fråga var om linbanor. Under det att starkströmsledning kunde medföra stor fara för liv och egendom, och detta även långt utanför det område, där de var framdragna, var linbanorna inte farliga i annat hänseende än att på dem framförda korgar och gods som forslades i dessa kunde falla till marken. Faran sträckte sig sålunda endast över ett område med mycket trånga

gränser, och sannolikheten för att någon betydligare skada skulle uppstå var även där inte stor. Endast om linbana skulle beröra allmän väg eller farled var det enligt kommitténs mening under alla förhållanden nödvändigt att offentlig myndighet föreskrev särskilda skyddsanordningar. Det syntes emellertid otvivelaktigt att den myndighet som utövade tillsynen över vägen eller farleden ägde befogenhet att — även i avsaknad av uttryckligt stadgande härom — utfärda dylika föreskrifter. Det föreföll ovisst, om det var behövligt att i detta sammanhang meddela särskilda bestämmelser i ämnet. I övriga fall syntes man i allt fall i fråga om linbanors ändamålsenliga utförande och skötsel kunna nöja sig med de föreskrifter som kunde komma att lämnas av Kungl. Maj:t i samband med beviljande av expropriationsrätt.

Kommittén upptog vidare till behandling (s. 210 f) ett i riksdagsskrivelsen gjort påpekande att linbanor inte borde få dras framallt för nära bebyggda områden eller i övrigt erhålla sådan sträckning att därav för jordägaren uppstod större olägenhet än som var oundgängligt. Kommittén föreslog att bestämmelser härom skulle införas i lagen, dock att de, i likhet med vad som var fallet i 1902 års lag, inte borde göras tillämpliga inom vissa planområden. Det minsta avståndet till boningshus etc. föreslogs till 20 meter. Kommittén gjorde i denna del jämförelser med det i 1902 års lag upptagna avståndet 150 meter och framhöll att en motsvarande fordran i fråga om linbanor säkerligen skulle, med hänsyn till dessas jämförelsevis obetydliga farlighet, vara för sträng. En sådan bestämmelse skulle för övrigt med visshet inte kunna uppehållas. Kommittén framhöll i denna del att även ett iakttagande av det föreslagna kortare avståndet torde, åtminstone om linbanor skulle dras fram över mera bebyggda områden, ofta bli omöjligt, så att den Kungl. Maj:t medgivna rätten att i vissa fall låta expropriation ske närmare en skyddad plats behövde tillämpas. Till linbanornas konstruktion hörde nämligen att deras sträckning måste vara fullkomligt rät, och att inte den

minsta avvikelse härifrån fick förekomma. Det var vid sådant förhållande tydligen för-
enat med särskilda svårigheter att jämka
en linbanas förläggning med hänsyn till för-
ut befintliga byggnader. Den föreslagna
skyddsbestämmelsen syntes därför huvud-
sakligen få betydelsen av en erinran om att
intrång på dylika platser borde undvikas i
den mån möjlighet därtill förefanns.

Mot bakgrund av vad sålunda upptagits
intogs i 98 § andra stycket ExL ett stad-
gande för det fall att linbana skulle dras
fram inom område för vilket byggnadsstad-
gan för rikets städer inte var tillämplig (ang.
tolkningen härav, se s. 46) och på mindre
avstånd än 20 meter från boningshus eller
annan vid gård uppförd byggnad eller tomt-
plats eller trädgård som tillhörde fastighe-
tens ägare (jfr 1 § tredje stycket 1902 års
lag). I sådant fall var denne inte skyldig att
avstå eller upplåta något, såvitt inte Kungl.
Maj:t fann att annan sträckning för banan
inte kunde användas utan synnerlig olägen-
het.

I 98 § första stycket har upptagits en mot
1 § andra stycket 1902 års lag i viss mån
svarande föreskrift om kommunalt veto mot
ledningsdragning. Till skillnad mot sist-
nämnda föreskrift har emellertid den kom-
munala vetorätten beträffande linbanor
gjorts ovillkorlig. Av praktiska skäl behand-
las bestämmelsen närmare tillsammans med
motsvarande regler om elektriska anlägg-
ningar i mom. 5.2.4.

I 97 § har upptagits bestämmelser om
de handlingar som skall bifogas ansökan
om expropriationstillstånd. Bestämmelserna
har stor likhet med motsvarande bestämmel-
ser i 1902 års lag i dennas lydelse före år
1957. Sålunda skall inges en fullständig be-
skrivning över det tillämnade företaget –
dock utan kostnadsförslag – med avfattning
på karta av den föreslagna banans sträck-
ning och av den jord som erfordras för ban-
nan. Styrkt uppgift skall vidare inges på
ägare och innehavare av den fasta egendom,
över vilken banan skall dras fram eller som
– till skillnad mot 1902 års lag i dess nu-
varande lydelse – utan att banan skall dras
fram däröver, är belägen på mindre avstånd

än 20 meter från densamma. Slutligen skall
redogörelse lämnas för överenskommelser
som möjligen träffats i något avseende. För
den händelse banan skall dras fram över
vissa planområden erfordras dock uppgift
på ägare och innehavare endast beträffande
egendom, över vilken banan skall gå fram.

5.1 Inledning

Under detta avsnitt har sammanförts åtskilliga bestämmelser om tvångsinlösen till förmån för anläggningar för produktion, distribution etc. av elektricitet, olja, atomenergi och annan drivkraft m. m. samt bestämmelserna om rätt att tvångsvis förfoga över vattentillgångar och utföra anläggningar för bortförande och oskadliggörande av avloppsvatten. Inom ramen för detta ämnesområde finns ett flertal heterogena författningar, som delvis griper in på varandras ämnesområden. De grundläggande principerna i flera av dessa författningar skiljer sig starkt på väsentliga punkter, vilket försvårar en samlad överblick över varje ändamål för sig. Med hänsyn härtill har valts att behandla vatten- och gruvrätten i särskilda moment var för sig, medan övriga lagregler av intresse antingen grupperats kring dessa eller hänförs till särskilda moment allt efter lagreglernas större eller mindre inbördes sammanhang.

5.2 Elektriska anläggningar

5.2.1 Inledning

I 1 § ExF föreskrevs, såvitt nu är i fråga, att när fråga var om jords eller lägenhets begagnande endast för utläggning av elektriska ledningstrådar utan att ägaren samtidigt tillskyndades något synnerligt men i sin nyttjanderätt till jorden eller lägenheten

genom anläggningen eller dennas framtida skötsel och vård, borde vad för ändamålet var behövt upplåtas utan att jorden eller lägenheten löstes. Den som därigenom förorsakades intrång var dock berättigad till ersättning, om han gjorde anspråk på sådan. Bestämmelsen innefattade som synes endast befogenhet att lösa särskild rätt till den berörda fastigheten, däremot inte lösen av själva marken.

Stadgandet i ExF går tillbaka på ett i huvudsak likalydande stadgande i *KF den 27 nov. 1854* om ändring i 1845 års expropriationsförordning. Detta tillkom för att underlätta anläggandet av elektriska telegrafledningar (EK s. 52). Till sin ordalydelse var stadgandet dock tillämpligt på alla slag av elektriska ledningar. År 1902 tillkom emellertid en särskild lag med bestämmelser om elektriska starkströmsanläggningar (*1902 års lag*). I lagtexten talades visserligen från början endast om elektrisk ledning, men lagens syfte framstår som otvetydigt. Bestämmelserna i ExF torde därefter ha tillämpats endast beträffande svagströmsledning¹. Under förarbetena till ExL framhöll EK (s. 216) det önskvärda i att mera bestämda gränser än de dittills gällande drogs upp mellan expropriation enligt allmänna lagen och enligt 1902 års lag, så att den förra blev tillämplig endast på svagströmsledning. Kommittén framhöll att 1902 års lag redan

¹ Se uttalande av chefen för justitiedepartementet i samband med 1912 års lagrådsremiss av förslag till ExL, prop. 1913: 46 s. 44.

tidigare var inskränkt till starkströmsanläggningar samt föreslog att denna begränsning skulle ges ett ännu tydligare uttryck genom att ordet »ledning» i 1 § utbyttes mot »starkströmsledning». Denna ändring vidtogs också sedermera i samband med att ExL infördes.

Med hänsyn till den åtskillnad som i lagstiftningen sålunda gjorts mellan anläggningar för svagström och starkström kommer dessa att nedan behandlas i skilda avsnitt.

5.2.2 Svagströmsledningar

I samband med att 1912 års förslag till ExL remitterades till lagrådet framhöll chefen för justitiedepartementet (prop. 1913: 46 s. 44) att bland svagströmsanläggningarna endast telegraf- och telefonledningar hade sådan betydelse för det allmänna att särskilt stadgande om expropriation till deras förmån borde meddelas. En lagregel av detta innehåll infördes därefter i 1 § första stycket 2 ExL, varjämte den kompletterades med vissa särskilda bestämmelser i 89–96 §§ ExL (91–94 §§ ExL har senare upphört att gälla).

Omfattningen av expropriationsregeln i 1 § första stycket 2 ExL synes vid första påseende inte vara helt klar i förevarande del. Enligt lagtexten kan expropriation ske för »telegraf- eller telefonanläggning eller annan anläggning för den allmänna samfärdselns främjande». Härmed torde åsyftas alla televerkets anläggningar. Enskilda anläggningar torde däremot knappast rymmas under bestämmelsen. Med hänsyn till att televerket omhänderhar all allmän telefon- och telegraförrelse i landet samt även efter gjorda installationer kvarstår som ägare till installerade ledningar och apparater, torde anledning saknas att inom ramen för dess nät göra åtskillnad mellan allmänna och enskilda ledningar etc. Även ledningar från en huvudkabel till en enstaka abonnent torde sålunda vara att betrakta som »anläggning för den allmänna samfärdselns främjande».

ExL:s bestämmelser om svagströmsledningar synes bygga på den utgångspunkten att expropriation för sådan ledning endast undantagsvis äger rum av annat än nyttjanderätt. Möjligheten att expropriera servitutsrätt för svagströmsledning berörs över huvud taget inte i förarbetena.

I 89 § första stycket ExL lämnas vissa föreskrifter om den utredning som exproprianten har att förebringa i tillståndsärendet. Ansökan skall sålunda först och främst åtföljas av en fullständig beskrivning över det tillämnade företaget med avfattning på karta av den föreslagna ledningens sträckning. EK (s. 203) anmärkte i anslutning härtill att bestämmelsen om kartans innehåll innebar en avvikelse från de allmänna bestämmelserna i 4 §. Kommittén ansåg emellertid att det intrång som förevarande anläggningar medförde i regel var så obetydligt och inverkade så litet på den egendom, över vilken de drogs fram att ansökningen borde kunna prövas utan tillgång till fullständig karta med beskrivning. Föranledde emellertid en dylik anläggning undantagsvis mera väsentligt intrång, kunde en fullständig karta bli behövlig. Enligt kommitténs mening var det emellertid tydligt att Kungl. Maj:t då ägde att även utan särskilt stadgande härom infordra en sådan karta. Kommitténs uppfattning möttes inte av några invändningar under lagförslagets vidare behandling.

89 § första stycket ExL innehåller vidare föreskrifter om att ansökan skall vara åtföljd av styrkt uppgift på ägare och innehavare av den fastighet, över vilken ledningen skall gå fram eller i vars mark den skall läggas ned, samt redogörelse för överenskommelse som möjligen kan ha träffats i något avseende.

89 § andra stycket ExL tillades år 1941. Enligt detta stadgande fordras inte Kungl. Maj:ts tillstånd till inlösen för ifrågavarande ändamål, om fastighetens ägare förklarar sig villig att upplåta nyttjanderätt för ändamålet och expropriationen därav endast medför ringa men. I sådant fall skall den utredning som eljest skolat inges till Kungl.

Maj:t i stället förebringas hos expropriationsdomstolen.

I 90 § *ExL* lämnas vissa föreskrifter beträffande expropriation inom områden, för vilka »byggnadsstadgan för rikets städer» äger tillämpning. Härmed åsyftas väsentligen städer, köpingar och vissa andra stadsliknande samhällen. När fråga är om gata, torg, allmän plats eller vattendrag inom dessa områden eller inom fastställt hamnområde får expropriation inte avse äganderätt utan endast upplåtelse av nyttjanderätt. Stadgandet behandlas närmare i mom. 5.2.4.

I 95 § *ExL* meddelas vissa särskilda bestämmelser rörande expropriationsfastighetens ställning som kreditobjekt då fråga är om expropriation av endast nyttjanderätt för nu ifrågavarande ändamål. *Enligt första stycket* kan expropriationsdomstolen sålunda fastställa en mellan parterna träffad överenskommelse om expropriationsersättning, även om inte huvudregeln i 59 § första och andra styckena *ExL* blivit iakttagen. Som förutsättning härför gäller dock att upplåtelsen medför ringa men och uppenbarligen inte rubbar säkerheten för fordriingsägare som inte godkänt överenskommelsen. Till grund för bestämmelsen låg en av lagutskottet vid 1917 års riksdag tillstyrkt motion (1917: II: 272). Som motiv till bestämmelsen anfördes (LU 1917: 24 s. 30) att förfarandet vid fastställelse av enskild överenskommelse syntes, då det gällde elektriska ledningar och dylikt, vara mycket besvärligt. Motionärerna ansåg att rätten i stället borde kunna avgöra, om den träffade överenskommelsen var av sådan betydelse att tredje mans rätt berördes. Bevisning härom kunde vid fråga om elektriska ledningar i flertalet fall ganska lätt förebringas medelst gravationsbevis och taxeringsbevis jämte utredning om intrångets storlek. *I andra stycket stadgas* vidare att om överenskommelse om expropriationsersättningen kommit till stånd enligt första stycket så kan expropriationsdomstolen i visst fall på begäran av exproprianten eller berörd fastighetsägare förordna att det förenklade fördelningsförfarandet enligt 35 §

ExL skall tillämpas. Detta innebär att betalning ur expropriationsersättningen inte får tilläggas innehavare av fordran, för vilken av expropriationen berörd fastighet häftar, med mindre denne eller annan sådan rättsägare i fastigheten i särskild ordning framställt anspråk därpå. Som förutsättning för domstolens förordnande har uppställts att den mark, till vilken nyttjanderätt upplåts, är samfällad för mer än tio fastigheter med skilda ägare.

96 § *ExL* innehåller huvudsakligen vissa bestämmelser om flyttning etc. av svagströmsledning i fall, då utrymme för sådan upplåtits med nyttjanderätt (ordalagen i andra stycket utesluter för detta fall inte heller servitutsrätt). *I första stycket första punkten* behandlas det fallet att en ledning är framdragen inom ett sådant område som avses i 90 § (gatumark inom stad etc., se ovan). Om det visar sig att ledningen

a) hindrar eller varaktigt försvårar samfärdsel på egendomen, eller

b) hindrar någon för samhället nödig anläggning, t. ex. gas-, vatten- eller avloppsledning, spårväg, elektrisk ljus- eller kraftledning, eller

c) utgör hinder för egendomens underhåll eller eljest för behövliga arbeten på egendomen, eller

d) är synnerligen vanprydande, så skall ledningen på dess ägares bekostnad ändras, flyttas eller tas bort, i den mån detta är nödvändigt för att hindret eller olägenheten skall undanröjas. EK (s. 206) motiverade bestämmelsen med att de ifrågavarande områdenas betydelse för de samhällen de tillhörde syntes vara så stor att det allmänna intresse som en telegraf- eller telefonledning företrädde borde vika i de undantagsfall, då ledningens befintlighet visade sig medföra olägenhet av angiven beskaffenhet. Beträffande rekvisitet »nödig» under b) ovan uttalade kommittén vidare att anläggningen inte bara skulle vara nödig i och för sig, utan att det även skulle vara av väsentlig vikt för samhället att den fick företas på just den plats, där den elektriska ledningen förut befann sig. Skulle det en-

dast vålla en viss kostnadsökning att välja annan plats, borde samhället få nöja sig med att denna förökning ersattes. Förhöjdes kostnaden väsentligt, torde det ofta bli fördelaktigt även för ledningens ägare att ändra eller flytta ledningen. Det mötte vidare enligt kommittén inget hinder mot att anse en anläggning nödig för ett samhälle, även om den inte utfördes för samhällets egen räkning. Såväl ekonomiska som andra förhållanden kunde göra det omöjligt eller olämpligt att bringa t. ex. en elektrisk belysningsanläggning till stånd genom samhällets omedelbara försorg. Sådana anläggningars vikt för samhället var emellertid inte mindre, därför att de utfördes genom enskilda för sådant ändamål bildade sammanslutningar, ofta med samhället som deltagare till större eller mindre del.

96 § första stycket andra punkten ExL behandlar det fallet att en ledning är framdragen utanför sådant område som avses i 90 § (se ovan). Om ledningen på grund av ändrade förhållanden medför betydande olägenhet för fastigheten, är ledningens ägare skyldig att på egen bekostnad ändra eller flytta ledningen, i den mån detta är nödvändigt för att olägenheten skall undanröjas och detta kan ske utan synnerligt men för ledningen. Till grund för denna bestämmelse låg ett förslag från EK, enligt vilket ledningens ägare skulle vara pliktig att ändra eller flytta densamma, i den mån sådant var av nöden för att egendom, där ledningen var framdragen, skulle kunna användas till bebyggande eller annat för egendomens tillgodogörande viktigt ändamål, samt ändring eller flyttning kunde ske utan synnerligt men för ledningen. Beträffande grunderna till förslaget hänförde sig kommittén (s. 207) till ett uttalande från en ledamot av högsta domstolen i samband med dennas granskning av det förslag som ledde till 1902 års lag. Denne ledamot framhöll därvid att det inte torde vara billigt eller lämpligt att en jordägare hindrades att använda sin jord exempelvis till fabriksanläggningar, byggnadstomter etc. för att en elektrisk ledning med expropriationens tvångsrett och utan att grunden blivit inlöst fram-

dragits däröver. En flyttning eller ändring av ledningen syntes i de flesta fall kunna ske utan något avsevärt men för denna. Lagförslaget innehöll emellertid inte något tillräckligt korrektiv mot en ledningsägare som vägrade att i berört hänseende tillmötesgå skäligt anspråk från jordägaren. Den ifrågavarande ledamoten ansåg därför att ett visst tillägg borde i jordägarens intresse göras till lagförslaget expropriationsbestämmelser. EK ansåg vidare att sådana särskilda skäl, som beträffande stadgandet i 96 § första stycket första punkten föranlett bestämmelsen om skyldighet för ledningens ägare att bekosta dess ändring eller flyttning, inte syntes föreligga beträffande annan egendom än den därstädes angivna. Kommittén föreslog därför att kostnaden för en dylik åtgärd skulle i nu förevarande fall gäldas av egendomens ägare. Denna uppfattning delades inte av 1913 års lagutskott, som i denna del gav lagstadgandet dess slutliga utformning. Utskottet ansåg (LU 1913: 22 s. 33 f) av billighetsskäl att kostnaden också i dessa fall skulle gäldas av ledningens ägare, särskilt med hänsyn till att denne i regel måste antagas vara i stånd att ombesörja en dylik åtgärd för mindre kostnad än fastighetens ägare. Utskottet fann vidare att de föreslagna villkoren för rätten att påkalla flyttning framstod som onödigt stränga och föreslog därför de ändringar som framgår av lagtexten.

Tvister i frågor som avses i 96 § första stycket ExL skall enligt sista punkten i samma lagrum prövas av allmän domstol.

I 96 § andra stycket ExL behandlas vidare vissa möjligheter för en fastighetsägare att på egen bekostnad få en på fastigheten framdragen ledning flyttad. Stadgandet tillkom på initiativ av 1917 års lagutskott. Utskottet (LU 1917: 24 s. 37) hänförde sig till bestämmelserna i paragrafens första stycke, enligt vilka som grund för att ledningens ägare skulle kunna förpliktas att på egen bekostnad flytta ledningen uppställts att ledningen medförde betydande olägenhet för fastigheten. Utskottet framhöll att även om ledningen inte åstadkom olägenhet, som kunde anses betydan-

de, kunde olägenheten dock vara sådan att fastighetsägaren skäligen borde ha anspråk på att ledningen flyttades eller ändrades, om han själv stod kostnaden härför. På grund härav infördes i det ifrågavarande lagrummet bestämmelser om en sådan rätt för fastighetsägaren. Som förutsättning för rätten uppställdes att ändringen eller flyttningen skulle befinnas skäligen med hänsyn till å ena sidan olägenheten för fastighetsägaren och å andra sidan det av ändringen eller flyttningen följande menet för ledningen. Prövningsrätten uppdrogs åt KB, som bemyndigades att ge fastighetsägaren rätt att själv vidtaga erforderliga åtgärder för den händelse inte sådana inom av KB förelagd tid utfördes av ledningens ägare. I kostnadsfrågan föreskrevs att fastighetsägaren skulle vara skyldig att ersätta såväl uppkommande men för ledningen som, i den mån han inte själv utfört ändringen eller flyttningen, kostnaden härför med belopp som i händelse av tvist skulle bestämmas av allmän domstol.

I 96 § tredje stycket ExL stadgas slutligen att om egendom upphör att vara av i 90 § angiven beskaffenhet, t. ex. gatumark, så skall förut förvärvat rätt att ha ledning framdragen där inte längre gälla. Till grund för stadgandet ligger ett förslag från EK där rekvisitet dock angavs vara att egendom som avses i nuvarande 90 § övergår i enskild ägo. Som motiv anfördes (s. 207) att om t. ex. en gata upphörde att användas i denna egenskap och gatumarken övergick i enskild ägo det ofta blev omöjligt att fortfarande ha telegraf- och telefonledningar framdragna där, särskilt om marken skulle bebyggas. I vart fall ändrades, framhöll kommittén, förhållandet mellan ledningens och markens ägare, enär de särskilda bestämmelser för sådan egendom som avses i nuvarande 90 § inte längre skall tillämpas. Kommittén ansåg därför att om ledningarna skulle bibehållas i marken rätten härtill borde grundas på en ny prövning av frågan. Kommittéförslaget upptogs sakligt oförändrat i 1912 års lagrådsremiss. Tre av lagrådets ledamöter ställde sig emellertid kritiska på

några punkter. Väsentligen framhölls (prop. 1913:46 s. 148) att den enda förutsättningen för att den med lagförslaget avsedda rättsverkan skulle inträda borde vara att markens natur av t. ex. gatumark förändrats. Den genom expropriationen förvärvade rätten torde nämligen, framhölls det, inte innebära annat eller mera än rättighet att ha ledningen kvar så länge marken tjänade samma ändamål som vid tiden för upplåtelsen, oavsett om ersättning för upplåtelsen utgått eller inte. I det förstnämnda fallet hade ju ersättningen bestämts med hänsyn till områdets speciella natur och den omständigheten att tillämpning av den ifrågavarande paragrafen kunde inträffa. Ett bibehållande av förslagens ståndpunkt i denna fråga skulle i många fall kunna faktiskt omöjliggöra för ett samhälle att genom bebyggande tillgodogöra sig gatumark, som enligt vederbörligen fastställd ändring av stadsplan övergått till tomtmark. Anledning att bibehålla denna ståndpunkt torde så mycket mindre föreligga, som den rätt ledningens ägare hade i allt fall kunde bringas att upphöra genom att marken av samhället överläts till enskild person. — Med anledning av berörda anmärkning omarbetades lagrummet, så att det erhöll sin nuvarande lydelse.

5.2.3 Starkströmsanläggningar

Inledning

1902 års lag innehåller bestämmelser om expropriation för vissa elektriska starkströmsanläggningar samt om tillstånd (koncession) för sådan anläggning. Vidare finns i lagen åtskilliga för stark- och svagströmsanläggningar gemensamma bestämmelser rörande åtgärder mot och ersättning för skada genom inverkan av elektrisk ström.

För framdragande eller begagnande av elektrisk starkströmsledning fordras tillstånd, s. k. *koncession*, av Kungl. Maj:t. Sådan kan meddelas antingen som linjekoncession (avser ledning med en i huvudsak bestämd sträckning) eller som områdeskoncession (avser ledningsnät inom

visst område). Koncession meddelas för viss tid, i regel inte mer än 40 år. Koncessionshavaren är skyldig att i viss omfattning tillhandahålla ström från sin ledning eller inom sitt område. — Enligt KBr den 15 nov. 1957 äger kommerskollegium i viss utsträckning meddela koncession, dock inte i sådana fall då det i samma ärende även förekommer fråga om rätt till expropriation.

För *expropriation* enligt 1902 års lag krävs till en början tillstånd av Kungl. Maj: t. I 1 § första stycket sista punkten ges dock undantag för s. k. *proformaexpropriation*. Med hänsyn till de rättsverkningar från förmånsrättssynpunkt, som följer av att särskild rätt till fastighet inlöses genom *expropriation* — *expropriation* ger som bekant bättre rätt än *inteckning* — har nämligen föreskrivits att Kungl. Maj:ts tillstånd till *expropriationen* inte behövs, om fastighetsägaren förklarat sig villig att upplåta *servitut* eller *nyttjanderätt* för elektrisk starkströmsledning samt *expropriation* därav medför endast ringa men. Bestämmelsen utgör motsvarighet till stadgandet i 89 § andra stycket ExL, som tidigare berörts i anslutning till avsnittet om svagströmsledningar.

I 1 § första stycket 1902 års lag görs bestämd åtskillnad mellan två olika typer av *expropriationsändamål*, allt efter den grad av allmännytta som anses förknippad med den ena och den andra typen. De båda typerna skall i det följande närmare granskas var för sig.

1 § första stycket första punkten 1902 års lag

Expropriationsändamålet anges enligt denna punkt vara antingen någon orts förseende med belysning eller drivkraft eller dylikt ändamål eller också beredande av drivkraft åt sådan industriell anläggning, som finnes vara av större betydelse för det allmänna.

I *skrivelse* den 13 maj 1896 (Rskr 1896: 73) till Kungl. Maj: t anhöll *riksdagen* om utredning, huruvida och under vil-

ka villkor och inskränkningar det kunde anses lämpligt och nyttigt att den som ville anlägga elektrisk ledning för belysning eller kraftöverföring berättigades att, även om godvillig uppgörelse inte kunde träffas, dra sådan ledning över annans område samt beredas säkerhet för ledningens ostörda framtida begagnande. I skrivelsen åberopades huvudsakligen att lagstiftningen inte kunde undgå att ta hänsyn till den storartade utveckling av industrin som borde väntas bli följden, om möjlighet bereddes att med elektricitetens hjälp dra fördel av landets väldiga naturkrafter, samt att, även om inskränkningar i äganderätten inte borde av lagen påbjudas för tillgodoseende av rent enskilda intressen, den omförmälda industriella utvecklingen var av sådan vikt för det allmänna att rätt till *expropriation* för elektrisk ledning borde kunna, efter Konungens prövning i varje särskilt fall, medges, när fråga var om en visserligen närmast i enskilt intresse företagen men dock jämväl från det allmännas synpunkt betydelsefull anläggning.

Efter viss utredning förelades 1900 års *riksdag* proposition (nr 22) med förslag till lag innefattande tillägg till ExF. Härefter föreslogs *expropriationsrätt* endast för orts förseende med belysning eller drivkraft eller för dylikt allmänt behov. I anslutning härtill framhöll chefen för justitiedepartementet i huvudsak följande (prop. 1900: 22 s. 8). Man borde alltjämt hålla fast vid att *expropriation* kunde genomföras endast om ett allmänt behov krävde detta, samt att en jordägare sålunda inte kunde förpliktas att avstå eller upplåta mark annat än i den mån sådant prövades erforderligt för ett speciellt ändamål av allmännyttig beskaffenhet. *Expropriationsrätt* kunde alltså inte medges för utförande av enskilda företag som var av betydelse för orten eller för landet i dess helhet endast medelbart och på samma sätt som varje annan gagnelig verksamhet.

Lagutskottet vid samma års *riksdag* (LU 1900: 47 s. 14 f) uttalade en viss tveksamhet, huruvida det åsyftade ändamålet att till industriens och landets fromma bereda

möjlighet för vidsträckt tillgodogörande av de rika kraftkällor som innehölls särskilt i landets vattenfall verkligen skulle kunna nås med stöd av en så inskränkt expropriationsrätt som den föreslagna. Utskottet ville dock inte frångå Kungl. Maj: ts uppfattning utan framhöll att man borde gå varmsamt fram och se tiden an.

Nu berörda lagförslag ledde inte till lagstiftning. Följande år framlades ett nytt förslag, vilket i nu förevarande del inte innehöll några nyheter. *Chefen för justitiedepartementet* framhöll i anslutning därtill (prop. 1902: 9 s. 12) att han funnit det tillrådligt att bibehålla den gällande principen att expropriation kunde medges endast för allmänt behov. Med hänsyn till det sätt, på vilket denna princip blivit tillämpad, särskilt i fråga om järnvägar, ansåg han att man inte behövde befara, att anläggningen av elektriska ledningar och det därpå beroende tillgodogörandet av vattenkraft skulle komma att sakna erforderliga lättnader.

Under förslagets granskning i *högsta domstolen* (prop. 1902: 9 s. 31) riktades av två justitieråd kritik mot det sätt, varpå expropriationsrättens omfattning avgränsats, vilket de fann svävande och osäkert. Denna uppfattning delades även av *särskilda utskottet* vid 1902 års riksdag (SäU 1902: 1 s. 99 f). Utskottet förklarade inledningsvis att enligt dess förmenande tidpunkten nu var inne att utsträcka expropriationsrätten för elektriska ledningar jämväl till enskilda industriella anläggningar. Vidare framhöll utskottet att det i förslaget använda uttrycket »för dylikt allmänt behov» i sitt sammanhang kunde verka inskränkande i det allmänna behov för vilket expropriation skulle kunna medges. Med den storartade utveckling som elektrotekniken uppnått särskilt under det senaste årtiondet syntes det utskottet nödvändigt att lagstiftningen gav möjligheter att tvångsvis dra fram elektriska ledningar även för andra behov, som säkerligen inom en snar framtid kom att göra sig gällande. Lagstiftningen borde över huvud ta hänsyn till utvecklingsmöjligheterna. Utskottet

ville för övrigt i detta sammanhang fästa uppmärksamheten på att en ords förseende med exempelvis belysning enligt utskottets uppfattning svårligen kunde karakteriseras som ett allmänt behov utan snarare borde betecknas som ett allmänt ändamål. Utskottet föreslog därför att ordet behov utbyttes mot ändamål. Utskottet lade därjämte till orden »för beredande av drivkraft åt sådan industriell anläggning, som finnes vara av större betydelse för det allmänna».

Mot bakgrund av vad sålunda upptagits fastställdes expropriationsändamålet till framdragande av elektrisk ledning för ords förseende med belysning eller drivkraft eller för dylikt ändamål eller för beredande av drivkraft åt sådan industriell anläggning som finnes vara av större betydelse för det allmänna.

I *skrivelse den 30 april 1907* (se EK s. 84) hemställde *riksdagen* att expropriation av jord måtte medges, utom för framdragande av ledningar, även för kraftstation, dammfästen, vattenledningar och dylikt. Förslag som i detta hänseende sedermera avgavs av EK ledde emellertid inte till lagstiftning.

I proposition (nr 298) till 1920 års riksdag framhöll *chefen för justitiedepartementet* (s. 58 f) att det visserligen genom stadgandena i 2 kap. 14 och 16 §§ VL medgivits rätt att tvångsvis förvärva vad som erfordrades för anläggning av vattenkraftstationer och därtill hörande elektrisk utrustning. Däremot hade någon rätt till expropriation av mark för andra kraftstationer och anläggningar, som stod i samband med dem, inte medgivits. Han föreslog därför vissa ändringar i 1902 års lag, varigenom skulle beredas möjlighet till expropriation även för station för alstrande av elektrisk kraft på annat sätt än medelst vattenkraft, dvs. bränslekraftstation, samt andra stationer och anläggningar, som behövdes för tillgodogörande av elektrisk starkström.

Propositionen antogs av riksdagen i nu förevarande del, varefter lagändringen i vederbörlig ordning utfärdades. Expropriationsändamålet fastställdes härigenom i sin nuvarande utformning.

Genom en lagändring år 1941 öppnades möjligheter att expropriera till förmån för starkströmsledningar, även om dessa inte var avsedda för någon anläggning av större betydelse för det allmänna. Expropriationsändamålet angavs vara framdragande av elektrisk starkströmsledning för viss fastighets förseende med belysning eller drivkraft. Som förutsättning för att inlösen skulle få äga rum uppställdes att det intrång som förorsakades av ledningen av Kungl. Maj: t prövades ringa i jämförelse med nyttan av ledningen.

Bakom lagändringen låg bl. a. en *skrivelse den 7 dec. 1940 från svenska vattenkraftföreningen och svenska elektricitetsverksföreningen* (se prop. 1941: 317 s. 7 f), vari framhölls att den föreliggande begränsningen i expropriationsmöjligheterna i första hand drabbade enskilda jordbruksfastigheter; för industriella fastigheter spelade den säkerligen mindre roll, då nästan alla industrier av någon betydenhet torde betecknas som allmännyttiga på grund av de möjligheter till ökad utkomst som genom dem bereddes innevånarna i den trakt, där de var belägna.

Vidare låg till grund för lagändringen *en inom justitiedepartementet upprättad, den 27 dec. 1940 dagtecknad promemoria*, vari huvudsakligen följande synpunkter lades på frågan om den vidgade expropriationsrättens omfattning (prop. 1941: 317 s. 12 f). Vissa elektriska starkströmsledningar kunde onekligen medföra ett betydande intrång för ägaren av den fastighet, där ledningen gick fram. Detta gällde emellertid huvudsakligen stamledningarna, om vilka nu inte var fråga, och för vilka expropriationsrätt redan fanns i erforderlig utsträckning. De lokala distributionsledningarna medförde i regel inte några större olägenheter. För att vinna en avgränsning mot de fall, då större intrång vållades, kunde måhända ifrågasättas att medge den vidgade expropriationsrätten endast i fråga om lågspänningsledningar. En sådan avgränsning

måste emellertid antagas bli alltför snäv i många fall, då även distributionsledningarna mången gång hade högre spänning än 250 volt. Med hänsyn härtill föreslogs en allmän expropriationsrätt för att förse viss fastighet med belysning eller drivkraft, även om ledningen inte var avsedd för anläggning av större betydelse för det allmänna. Till skydd mot oskäligt intrång fogades härtill den reservationen att expropriationsrätt inte skulle föreligga annat än om det intrång som förorsakades prövades ringa i jämförelse med nyttan av ledningen. Vidare skulle expropriation kunna vägras, om intrånget eljest med hänsyn till ledningens ändamål kunde anses oskäligt. Som exempel härpå anfördes att innehavaren av ett nöjesetablissemang eller av en utpräglad lyxindustri ville över annans mark dra fram en ledning, som vållade väsentlig olägenhet.

Chefen för justitiedepartementet (prop. 1941: 317 s. 25 f) fann en utvidgning av expropriationsrätten i skisserad riktning välmotiverad. Den föreslagna inskränkningen att intrånget inte fick vara oskäligt med hänsyn till ledningens ändamål lät han emellertid såsom överflödigt utgå med motiveringen att bedömningen av ändamålet med ledningen redan ingick i prövningen av huruvida intrånget kunde anses ringa i jämförelse med nyttan.

Gemensamma bestämmelser

I 1 § andra stycket har upptagits en föreskrift om kommunalt veto mot ledningsdragning eller eljest utförande av elektrisk starkströmsanläggning inom område med stadsplan eller byggnadsplan eller inom fastställt hamnområde. Bestämmelsen motsvarar i viss mån stadgandet i 90 § ExL beträffande svagströmsledningar men har erhållit en något annorlunda utformning. Sålunda föreskrivs att menighet inte är skyldig att – såvitt inte synnerliga skäl föreligger – inom angivet område avstå eller upplåta gata, torg, allmän plats eller vatten drag. Bestämmelsen behandlas utförligare i mom. 5.2.4.

I 1 § tredje stycket har upptagits vissa bestämmelser för det fall att en ledning skall inom område, där det varken finns stadsplan eller byggnadsplan, dras fram på mindre avstånd än 150 meter från boningshus, annan vid gård uppförd byggnad, tomtplats eller trädgård. I sådant fall är fastighetsägaren inte skyldig att avstå eller upplåta något, såvitt inte Kungl. Maj:t finner att annan sträckning för ledningen, som kan användas utan synnerlig olägenhet för anläggaren, medför minst lika stort men som den föreslagna.

Initiativet till den ifrågavarande bestämmelsen togs ursprungligen av *laguskottet vid 1900 års riksdag* (LU 1900: 47 s. 16 ff). Utskottet ansåg att – i huvudsaklig överensstämmelse med vad som skett i gruvstadgan beträffande inmutning – stadgande borde meddelas för att bereda fastighetsägare på landet trygghet mot att elektrisk ledning annat än undantagsvis kunde utan hans samtycke dras fram i allför nära grannskap till hans gård, tomtplats eller trädgård. Utskottet föreslog i detta syfte ett fridlyst avstånd på 200 meter. Någon motsvarande bestämmelse kunde enligt utskottets förmenande däremot av naturliga skäl inte ifrågasättas rörande städerna med deras tätt intill varandra liggande tomter och boningshus. Det torde inte heller där vara nödvändigt med en sådan bestämmelse, eftersom städerna ägde möjlighet att, såsom på flera håll redan skett, genom utfärdande av ordningsföreskrifter reglera anläggningen av ledningar på sådant sätt att fastighetsägarnas intressen blev behörigen skyddade.

Utskottets uppfattning delades inte i nämnvärd utsträckning av *chefen för justitiedepartementet*. Denne fann (prop. 1902: 9 s. 13 f) bestämmelser av antytt innehåll varken behövliga eller lämpliga. Han hänvisade därvid till såväl att Kungl. Maj:t vid prövningen av ansökan om expropriationstillstånd torde komma att ta erforderlig hänsyn till berörda fastighetsägare som att exproprianterna i eget intresse torde komma att undvika att dra ledningar alltför nära hus etc. för att undgå en väsent-

lig förhöjning av expropriationsersättningen. Slutligen ansåg departementschefen att ett genomförande av utskottets förslag inte bara skulle medföra en betänklig olikhet i rätt mellan stad och landsbygd utan även skulle kunna medföra att svårlösta förvecklingar framkallades, när tillämpningen av byggnadsstadgan för rikets städer utsträcktes till något nytt område.

Särskilda utskottet vid 1902 års riksdag (SäU 1902: 1 s. 103 ff) förklarade sig i huvudsak dela de av departementschefen andragna skälen. Utskottet ansåg det emellertid viktigt att i en civillag av förevarande beskaffenhet infördes bestämmelser av viss allmängiltig betydelse. Med hänsyn härtill och till vad som i frågan förekommit vid 1900 års riksdag ansåg utskottet att en bestämmelse av nu ifrågavarande slag borde införas. Utskottet förordade ett fridlyst avstånd på 100 meter samt grundade sin uppfattning på i huvudsak följande skäl. Tidigare hade starkt tryckts på att starkströmsanläggningarna var i hög grad farliga inrättningar och att av denna anledning försiktigheten bjöd att inte i andra fall, än då det var oundgängligen nödvändigt, tillåta att de drogs fram i närheten av annans hus och gård på landsbygden. I följd av elektroteknikens hastiga utveckling kunde emellertid dåmera vid elektriska anläggningars utförande vidtagas så betryggande åtgärder att alla faror avlägsnades utom sådana som på grund av vårdslöshet vid skötseln, yttre åverkan eller övermänskliga tilldragelser av svårare art åtföljde många andra av dåtidens hjälpmedel. Farlighetssynpunkten kunde under sådana omständigheter inte längre tillmätas synnerligen stor betydelse, förutsatt att Kungl. Maj:t i administrativ väg påbjöd erforderliga säkerhetsföreskrifter för elektriska starkströmsledningar i huvudsaklig överensstämmelse med ett just framlagt förslag. Oberoende av faran borde emellertid beaktas det personliga obehag och den otrevnad av en eller annan anledning, som en lednings framdragande i omedelbar närhet av hus och gård möjligen kunde medföra. Naturligen var det väsentligt att se till att in-

trånget inte blev större än nödvändigt. Jordägarens anspråk fick emellertid inte sträcka sig alltför långt. Beaktas borde även det allmänna gagn som ledningen prövades medföra och de stora olägenheter såväl i tekniskt hänseende som ur säkerhetshänsyn som alltför många brytningar av ledningslinjen skulle medföra. Man borde även ta hänsyn till svårigheten att i en bebyggd ort ens kunna dra fram ledningen, om det fridlysta avståndet togs till alltför stort. Jordägaren borde med hänsyn härtill anses skyldig att underkasta sig vissa mindre olägenheter, särskilt som han ju i alla händelser var berättigad till full ersättning för varje verkligen lidet intrång. Hans berättigade intresse torde emellertid vara på ett fullt tillfredsställande sätt tillgodosett, om det fridlysta avståndet bestämdes till 100 meter. Utskottet ansåg sig emellertid kunna tillstyrka en sådan bestämmelse endast med hänsyn till att samtidigt föreslogs att Kungl. Maj:t skulle äga befogenhet att mot ägarens bestridande dra fram en ledning på mindre avstånd från dennes byggnader m. m. i det fall att annan sträckning för ledningen visades inte kunna användas utan synnerlig olägenhet. Särskilt i de tätt bebyggda sydligare provinserna av landet torde det nämligen inte vara möjligt att dra fram någon ledning, i varje fall inte av större omfattning, med iakttagande av den föreslagna avståndsbestämmelsen. Detsamma gällde när ledningar skulle dras fram omedelbart utanför en stads eller ett municipalsamhälles planlagda område.

Sedan kamrarna stannat i olika beslut rörande det fridlysta avståndets storlek, fastställdes detta efter sammanjämkning till 150 meter.

Undantagsstadgandet i styckets sista punkt fick sin slutliga avfattning år 1941, då en viss jämkning av den tidigare lydelsen vidtogs i syfte att ge bestämmelsen en smidigare avfattning (se uttalande av chefen för justitiedepartementet i prop. 1941: 317 s. 26). Lagrådet uttalade i anslutning därtill (s. 34 f) att det även utan särskild bestämmelse därom torde vara klart att en fastighetsägare var skyldig att avstå eller upplåta

mark för ifrågavarande ändamål, om andra möjliga alternativ beträffande ledningens sträckning var från intrångssynpunkt minst lika betungande som det föreslagna. – Avsikten med den nya utformningen synes mot bakgrund härav vara att ge klart uttryck åt principen att Kungl. Maj:t vid prövningen enligt denna punkt skall ta hänsyn till såväl fastighetsägarnas som anläggarens problem.

Av 1 § fjärde stycket framgår att – i den mån inte annat särskilt föreskrivs – de allmänna reglerna i ExL samt de i samma lag meddelade särskilda bestämmelserna om expropriation för svagströmsledningar skall tillämpas på expropriationer enligt 1902 års lag. Därjämte föreskrivs att ExL:s bestämmelser om nyttjanderättsupplåtelse för svagströmsledning skall gälla även beträffande upplåtelser av servitut för starkströmsledning.

De särskilda bestämmelser för expropriation för starkströmsanläggning, vilka åsyftas i 1 § fjärde stycket, finns intagna i 3 § 1 och 3 mom. I 1 mom. lämnas vissa föreskrifter om vilka handlingar som skall bifogas ansökan om expropriationstillstånd, medan 3 mom. upptar bestämmelser om vilka myndigheter och andra som skall beredas tillfälle att yttra sig i ärendet.

Föreskrifterna i 1 mom. överensstämmer i stor utsträckning med motsvarande regler beträffande svagströmsledningar i 89 § ExL. Sålunda skall till ansökan fogas en fullständig beskrivning över det tillämnade företaget. I olikhet mot vad som gäller enligt 89 § ExL skall denna emellertid kompletteras med ett kostnadsförslag. Vidare skall på karta anges den föreslagna ledningens sträckning samt – till skillnad mot 89 § ExL – den jord, som erfordras för anläggningen (i 1902 års lagtext »ledningen»). Bestyrkta förteckningar skall inges på ägare och innehavare av de fastigheter, över vilka ledningen skall dras fram eller i vilkas mark den skall läggas ned eller – till skillnad mot 89 § ExL – som eljest behövs för anläggningen. Slutligen skall – i huvudsaklig överensstämmelse med vad som gäller beträffande svagströmsledningar – lämnas uppgift på de

överenskommelser som träffats eller de hinder som mött däremot.

Fram till år 1957 innehöll 1 mom. även föreskrift om att – i det fall att fråga var om ledning ovan jord – förteckning skulle inges på ägare och innehavare av de fastigheter som utan att ledningen drogs fram över deras mark var belägna på mindre avstånd än 20 meter (fram till år 1907 150 meter) från ledningen. Denna bestämmelse torde böra ses i visst sammanhang med den ovan berörda regeln i 1 § tredje stycket. I samband med att bestämmelsen togs bort anmärkte chefen för justitiedepartementet (prop. 1957: 161 s. 62) att därvid borde beaktas *dels* att vissa föreskrifter till skydd för berörda rättsägare avsågs skola tas upp i stadgan om elektriska starkströmsanläggningar, *dels* att vederbörande rättsägars intressen tillgodosågs med stöd av den föreslagna bestämmelsen i 3 § 3 mom. om inhämtande av yttranden över ansökningen.

I 3 mom. stadgas slutligen att – för den händelse ansökningen inte finnes böra avslås omedelbart – tillfälle att yttra sig skall beredas vederbörande länsstyrelse, kommun och municipalsamhälle som berörs av anläggningen, ägare och innehavare av fastighet som anges i 1 mom. samt annan som kan lida men av företaget. Mot bakgrund av nyssnämnda departementschefsuttalande i samband med 1957 års ändringar i lagen torde sistnämnda bestämmelse syfta på bl. a. ägarna av vissa närbelägna fastigheter. Däremot framgår inte av samma uttalande eller annorstädes hur man tänkt sig att detta skall kunna ske, sedan exproprianten befriats från skyldighet att lämna uppgift på dessa personer. Vissa paralleller kan dock dras med det delvis likalydande stadgandet i 4 § tredje stycket ExL. Vid detta lagrums tillkomst framhöll nämligen lagutskottet vid 1917 års riksdag (LU 1917: 24 s. 29) att det syntes tillräckligt om kungörelse om den sökta expropriationen gjordes i orten på vanligt sätt samt att därvid erinrades om förefintligheten av den ifrågavarande rätten att avge yttrande.

5.2.4 Den kommunala vetorätten inom vissa planområden

Bestämmelser om en viss kommunal vetorätt mot expropriation för ledningsdragning m. m. inom kommuns område finns som i det föregående berörts i 1902 års lag samt i ExL (jfr även VL 2: 18). Enligt 1 § andra stycket i 1902 års lag är sålunda menighet inte pliktig att — för anläggning som avses i första stycket dvs. station för alstrande av elektrisk kraft annorledes än medelst vattenkraft, elektrisk starkströmsledning eller elektrisk starkströmsanläggning i övrigt – utan synnerliga skäl avstå eller upplåta gata, torg, allmän plats eller vattendrag inom område, för vilket finns stadsplan eller byggnadsplan. I stort sett detsamma gäller enligt 98 § första stycket ExL beträffande expropriation för linbana. I motsats till vad som gäller enligt 1902 års lag är denna vetorätt emellertid absolut; någon möjlighet att åberopa synnerliga skäl finns således inte. Vidare anges här det område inom vilket vetorätten utövas som — vid sidan av fastställt hamnområde – område, för vilket byggnadsstadgan för rikets städer äger tillämpning. Slutligen finns bestämmelser om en viss vetorätt intagen i 90 § ExL beträffande expropriation för elektriska svagströmsledningar. Enligt detta lagrum får i fråga om gata, torg, allmän plats eller vattendrag inom område, för vilket byggnadsstadgan för rikets städer äger tillämpning, eller inom fastställt hamnområde expropriation inte avse egendoms avstående utan endast upplåtelse av nyttjanderätt.

Initiativet till den berörda *regeln i 1902 års lag* togs av den av chefen för finansdepartementet den 20 maj 1898 tillkallade kommissionen med uppdrag att inom departementet biträda vid utarbetande av förslag till bestämmelser rörande villkoren för anläggning och begagnande av elektriska ljus- och kraftledningar. I skrivelse den 10 december 1898 till departementschefen (se SäU 1902: 1 s. 56 ff, särskilt s. 60) framhöll denna behovet av vissa föreskrifter angående koncessionstvång m. m. beträffande

sådana ledningar samt hävdade att det låg i sakens natur att medgivandet av expropriationsrätt borde i varje fall vara beroende på en prövning av de stridiga intressenas relativa betydelse. Den avgörande betydelse som enligt kommissionens mening borde tillerkännas denna fråga syntes emellertid ge vid handen att starka betänkligheter förefanns mot att tillåta den som ville dra fram elektriska ledningar över eller under gator och allmänna platser inom städer och andra tätt bebyggda samhällen eller eljest inom dessas områden att verkställa sådant annat än med vederbörande lokalmyndigheters medgivande och efter deras anvisning. Dessa gator och andra platser var nämligen av sådan allmän betydelse inte bara som kommunikationsleder utan också på grund av de i dem anbragta anordningarna för belysning, vattenledning, markens torrläggning m. m. att ifrågavarande samhällens trevnad och utveckling var i avsevärd grad beroende av att desamma i minsta möjliga mån togs i anspråk för främmande ändamål.

I *proposition till 1900 års riksdag* (prop. 1900: 22) föreslogs ett tillägg till ExF, innefattande vissa bestämmelser om expropriation för elektriska ledningar. I anslutning härtill upptogs dock inga inskränkningar i rätten att expropriera inom sådana områden, varom nu är fråga. *Lagutskottet* (LU 1900: 47 s. 16) anmärkte med anledning härav att ledningar, genom vilka intrång skulle ske på gata, torg, allmän plats eller vattendrag inom område, för vilket byggnadsstadgan för rikets städer ägde tillämpning, ävensom inom fastställt hamnområde inte borde få anläggas, med mindre vederbörande kommun lämnat medgivande därtill. Utskottet föreslog med anledning därav en omredigering av bestämmelsen.

Den 22 februari 1901 remitterades till högsta domstolen ett *förslag till lag* med vissa bestämmelser om elektriska anläggningar. Detta innehöll i 1 § en bestämmelse om att menighet inte var skyldig att inom område, för vilket byggnadsstadgan för rikets städer ägde tillämpning, eller inom fastställt hamnområde avstå eller upplåta

gata, torg, allmän plats eller vattendrag. Vid remissen yttrade chefen för justitiedepartementet bl. a. (prop. 1902: 9 s. 14) att på grund av de olägenheter som för städer och stadslignande områden kunde följa av ett intrång på gator och därmed jämförliga områden menighet syntes böra fritagas från skyldighet att tvångsvis avstå eller upplåta dylika områden.

Förslaget, som i denna del lämnades utan erinran av högsta domstolen, förelades så småningom 1902 års riksdag (*prop. 1902: 9*). Den ifrågavarande bestämmelsen upptogs därvid i oförändrat skick. Vid förslagens behandling framhöll särskilda utskottet (SäU 1902: 1 s. 101 f) att det vid första påseende syntes vara åtskilligt att anmärka mot denna inskränkning i expropriationsrätten, emedan behovet för industriella anläggningar, spårvägar m. m. att lägga ut elektriska ledningar för att erhålla drivkraft säkerligen kom att bli mest kännbart just i städer och municipalsamhällen. Med hänsyn till de olägenheter som kunde förorsakas städer och därmed jämförliga samhällen genom elektriska ledningar ansåg utskottet emellertid att det inte kunde anses tillrädligt att införa expropriationsrätt beträffande de ifrågavarande områdena. Utskottet hyste inte heller något tvivel om att städer och municipalsamhällen i regel själv bäst skulle inse fördelarna av samhällets industriella utveckling och vikten av att befordra och underlätta allt som kunde bidra därtill. Utskottet ansåg därför att man med full tillförsikt borde kunna överlämna frågan om elektriska ledningars framdragande över allmänna platser åt dessa kommuners eget avgörande. Vektorätten godtogs därefter i enlighet med förslaget och lagfästes i oinskränkt omfattning, dvs. utan det nuvarande undantaget med hänsyn till synnerliga skäl.

Spörsmålet om det lämpliga i en oinskränkt vetorätt väcktes av *kommerskollegium* i yttrande över den departementspromemoria som låg till grund för 1941 års ändringar i ExL och 1902 års lag. Kollegiet erinrade (prop. 1941: 317 s. 21 f) därvid

inledningsvis om att vetorätten huvudsakligen tillkommit för att bereda kommunen möjlighet att förhindra att ledningar drogs fram, om detta med hänsyn till användningen av kommunens gatusystem för trafiken samt för anbringande av anordningar för belysning, vattenledning och markens torrläggning m. m. var mindre lämpligt. Med den avfattning stadgandet erhållit hade emellertid den kommunala vetorätten fått en större omfattning. Kommunen hade sålunda i sin hand att förhindra framdragan- det även av ledningar, som i och för sig på intet vis kunde vara till hindern från angivna synpunkter. Kommunerna hade även i stor utsträckning begagnat sig av vetorätten för ledningar av dylikt slag, nämligen då kommunens intressen som kraftleverantör kunnat skadas genom tillstånds medgivande. Med hänsyn till att det efter 1938 års ändringar i 1902 års lag överlämnats åt Kungl. Maj:t att se till att koncessionsansökningar för elektriska starkströmsledningar inte bifölls med mindre ledningen fyllde ett verkligt behov och därjämte kunde anses ingå som ett led i en rationell elektrifiering, ansåg kollegiet emellertid att frågan om rätten att dra fram ledning inom stadsplanlagt område borde avgöras inte av vederbörande kommun utan av Kungl. Maj:t. Kollegiet föreslog därför att den nu ifrågavarande bestämmelsen skulle utgå.

Chefen för justitiedepartementet (prop. 1941: 317 s. 26) fann den av kommerskollegium riktade kritiken mot vetorätten välbefogad. Med anledning av vad kollegiet anfört ansåg han det lämpligt att stadgandet jämkades så att Kungl. Maj:t kunde medge undantag därifrån om synnerliga skäl förelåg.

Lagförslaget föranledde *svenska stadsförbundet* att i en till andra lagutskottet överlämnad skrivelse vända sig mot borttagande av den ovillkorliga vetorätten. Med hänsyn till att enligt den föreslagna lydelsen av stadgandet undantag därifrån kunde medges av Kungl. Maj:t endast när synnerliga skäl talade därför, ansåg utskottet emellertid att befogade anmärkningar inte kunde riktas mot förslaget i denna del (LPU 1941: 39 s.

14 f). Utskottets uppfattning godtogs av riksdagen.

Bestämmelsen i 98 § första stycket ExL om kommunalt veto vid expropriation för linbana har tillskapats helt efter mönster från 1902 års lag (se EK s. 78 f och 211). 1941 års ändring i sistnämnda lag föranledde dock ingen följdändring i nu ifrågavarande bestämmelse.

Bestämmelsen i 90 § ExL om vissa inskränkningar i rätten att exproprieras för svagströmsledning kan ledas tillbaka på ett förslag av *telegrafstyrelsen i skrivelse den 22 september 1903* till Kungl. Maj:t med begäran om viss lagstiftning om begagnande av samfärdselvägar inom vissa områden för anläggningar tillhörande statens telegraf- eller telefoninrättningar (EK s. 90). Styrelsen framhöll härvid (EK s. 203) att elektrisk anläggning inte borde få göras på, över eller under gata eller allmän plats, om densas begagnande för dess trafikändamål därigenom varaktigt hindrades eller försvårades. EK påpekade i anslutning därtill (s. 203 f) att denna synpunkt tillgodosågs genom den allmänna regeln om det allmänna gagnets styrka som avgörande för frågan om ansökan om expropriationstillstånd borde beviljas. Var egendomen förut använd för något allmänt ändamål som kunde lida intrång genom den föreslagna anläggningen beviljades inte expropriationsrätt med mindre gagnet befanns så överväga olägenheterna att dessa inte borde få hindra anläggningens utförande. Huruvida jämväl andra ändamål borde tillmätas samma betydelse fick ankomma på Kungl. Maj:ts avgörande. I nu förevarande sammanhang föreslog EK emellertid ett undantag från allmänna regler i fråga om de rättigheter som kunde inbegripas under expropriationen. Kommittén hänförde sig till den ovanberörda bestämmelsen i 1902 års lag men ansåg att det här inte fanns anledning att gå lika långt, emedan svagströmsledningar inte medförde samma olägenhet som starkströmsledningar. Detta kunde enligt kommitténs uppfattning så mycket mindre komma i fråga, som ex-

propriationsrätten inom städerna för att ha någon betydelse måste avse just dessa platser. Det syntes däremot lämpligt att ge uttryck åt det för övrigt nästan självklara förhållandet att expropriation för elektriska ledningar inom dylika områden inte fick avse egendoms avstående utan endast upplåtelse av nyttjanderätt.

Det område, inom vilket den kommunala vetorätten enligt ovanberörda tre lagrum kan utövas, angavs ursprungligen som – bortsett från fastställt hamnområde – »område, inom vilket byggnadsstadgan för rikets städer äger tillämpning». Definitionen har sedermera genom en lagändring år 1931 ändrats beträffande 1902 års lag till att avse »område, för vilket finnes stadsplan eller byggnadsplan». I ExL står den ursprungliga lydelsen emellertid alltså kvar oförändrad fastän 1874 års byggnadsstadga sedan länge är upphävd.

Det allmänns reglerande ingripande på byggnadsverksamheten i städerna och vissa områden på landsbygden (köpingar, municipalsamhällen) omfattade enligt 1874 års byggnadsstadga inte stadens (köpingens etc.) hela område utan endast den del därav som var mogen att tas in i den egentliga stadsplanen. För att få en reglering inom övriga delar fanns inget annat medel än att utsträcka stadsplanen. Andra planinstitut fanns inte. Uttrycket »område, inom vilket byggnadsstadgan för rikets städer äger tillämpning» skulle alltså lika gärna ha kunnat utbytas mot »stadsplanlagt område» vid den tidpunkt, då de ifrågasvarande tre stadgandena tillkom.

Initiativet till ändringen i 1902 års lag togs av 1916 års kommitté med uppdrag att verkställa revision av gällande bestämmelser angående stadsplan och tomtindelning. Kommittén föreslog (betänkande den 15 dec. 1920 med förslag till stadsplanlag m. m.) ett nytt institut för planering inom vissa landsbygdsområden, byggnadsplan, som skulle vara en enklare variant av stadsplanen. Som en följd härav ansåg man även att den ifrågasvarande områdesbestämningen i 1902 års lag borde utbytas

mot »område, för vilket finnes stadsplan eller byggnadsplan», vilket enligt det framlagda förslaget till stadsplanlag skulle motsvara den då gällande områdesbestämningen i 1902 års lag. Kommitténs förslag i denna del godtogs oreserverat och upphöjdes till lag i samband med 1931 års stadsplanlagstiftning. Under mellantiden hade dock tillkommit ett nytt planinstitut, stomplanen (närmast motsvarande generalplan), till vilken knutits en rad viktiga rättsverkningar (förbud mot nybyggnad, rätt och skyldighet för kommunen att inlösa viss mark m. m.). Något skäl till att den kommunala vetorätten gjordes tillämplig inom byggnadsplanlagda men inte inom stomplanlagda områden lämnades aldrig under förarbetena. Att låta den avse också sist angivna planområden kunde i och för sig ha varit naturligt med hänsyn till att de kommunala skyldigheterna otvivelaktigt var betydligt mer vittgående inom stomplanlagt än inom byggnadsplanlagt område.

5.3 Oljeledning

Expropriationsrätt för oljeledning som är behövlig för företag av större gagn för orten infördes i ExL år 1947, då ett stadgande härom placerades i 1 § första stycket 13. Härtill har knutits vissa tillämpningsföreskrifter, likalydande med dem som gäller för farleder och anläggningar för luftfart och tillsammans med dem placerade i 87 §.

Förslag till den ifrågasvarande lagstiftningen avgavs av 1946 års oljeledningsutredning, som hade till uppgift att utreda de ekonomiska och tekniska förutsättningarna för byggandet av en oljeledning från västkusten till hamn vid Östersjön eller Mälaren och därmed förknippade spörsmål (se prop. 1947: 241).

I anslutning till att 1947 års lagförslag remitterades till lagrådet erinrade *chefen för justitiedepartementet* (prop. 1947: 241 s. 11 ff) till en början om att enligt 1 § första stycket 2 ExL fastighet kunde genom expropriation tas i anspråk, förutom för allmän väg m. m. även för annan anläggning för den allmänna samfärdselns främ-

jande. Det var vidare möjligt att jämlikt 1 § första stycket 6 ExL erhålla expropriationstillstånd för sådant ändamål som var jämförligt med de under p. 2 nämnda och ägde väsentlig betydelse för det allmänna. Med stöd av dessa bestämmelser syntes därför expropriation kunna medges till förmån för oljeledning som främjade den allmänna samfärdseln eller eljest kunde sägas äga väsentlig betydelse för det allmänna. Det kunde emellertid ifrågasättas, om inte expropriationsmöjligheten borde utvidgas att avse även andra slag av oljeledningar. Även om en sådan ledning i första hand avsåg att tillgodose ett enskilt intresse, kunde dock företaget, ehuru medelbart, tjäna även allmänna intressen. Departementschefen ansåg därför att expropriation borde kunna medges för att främja dylika för landet gagneliga företag. För att erhålla en lämplig avgränsning av expropriationsbefogenheten i nu avsedda fall syntes man böra anknyta till p. 13, enligt vilken som förutsättning för expropriation av linbana gällde att den var behövlig för ett företag av större gagn för orten.

I fråga om expropriationsområdets avgränsning gjorde departementschefen vissa jämförelser med vad som gällde beträffande farleder och anläggningar för luftfart. Även vid expropriation för oljeledning ansåg han att i vissa fall svårigheter torde föreligga att på förhand exakt bestämma expropriationsområdets omfattning. Under arbetets gång kunde det visa sig nödvändigt att göra en mindre avvikelse från den ursprungligen bestämda sträckningen, vilket motiverade en motsvarande tillämpning av de bestämmelser som gällde för farleder och anläggningar för luftfart. Det syntes departementschefen kunna förutsättas att en sådan möjlighet till utvidgning av expropriationen skulle komma att medges endast då starka skäl talade därför och under iakttagande av markägarnas behöriga intressen.

Departementschefen upptog slutligen till diskussion vissa förslag att några av de särbestämmelser som gällde vid expropriation för elektriska svagströmsledningar

skulle gälla även oljeledningar. Med bestämmelserna avsågs bl. a. att åstadkomma ett förenklat expropriationsförfarande. Departementschefen fann emellertid inte tillrädligt att för tillfället införa sådana särbestämmelser. Han påpekade i detta sammanhang att även om det intrång som orsakades av en oljeledning i regel var jämförelsevis obetydligt, större olägenhet dock i allmänhet torde tillfogas markägaren än vid framdragande av en elektrisk svagströmsledning. Departementschefen ansåg emellertid att man framdeles, sedan närmare erfarenhet vunnits rörande anläggningar för oljetransport, torde få ta under övervägande, om ytterligare särbestämmelser var av behovet påkallade.

5.4 Atomanläggningar

Bestämmelserna om expropriation för atomanläggningar tillkom genom lagstiftning år 1958, när ett stadgande härom intogs i 1 § första stycket ExL såsom punkt 18. Expropriationsändamålet angavs där vara sådan atomreaktor eller annan atomenergianläggning som är till större gagn för orten eller eljest äger väsentlig betydelse från allmän synpunkt. Stadgandet innehöll därjämte expropriationsbefogenhet för skyddsområde kring sådan anläggning. I sistnämnda hänseende kommer stadgandet att närmare behandlas i kapitel 7.

Chefen för justitiedepartementet framhöll under förarbetet till lagstiftningen (prop. 1958: 149 s. 19 ff) – efter att ha granskat de krav som måste ställas på en lämplig plats för en atomanläggning – att dessa inte alltid var så lätta att uppfylla. Oftast var förhållandena i själva verket sådana att man inte hade någon möjlighet att välja mellan olika tänkbara förläggningalternativ utan var hänvisad att utföra anläggningen på en viss given plats, om den över huvud skulle komma till stånd. Detta gav ägaren av det lämpliga området en monopolställning, som denne kunde utnyttja för att utkräva ett orimligt högt pris. Detta förhållande i förening med önskvärdheten av att förefintliga energitillgångar ut-

nyttjades på bästa sätt talade starkt för att anläggningar för utvinning av atomenergi utrustades med expropriationsrätt. Detta gällde såväl atomreaktorer som t. ex. fabriker för framställning av atombränsle, anläggningar för lagring av sådant bränsle, anläggningar för lagring av radioaktiva avfallsprodukter från atomreaktorer, anläggningar för regenerering av utbrända bränsleelement m. fl. serviceanläggningar för atomdriften. De anläggningar som vid tillfället planerades eller var under utförande var uppenbarligen tillkomna för att tillgodose allmänna intressen. Den snabba utvecklingen på området medförde emellertid att ett stadgande utan en sådan begränsning i framtiden kunde komma att framstå som alltför vittgående. Med hänsyn därtill förordades att stadgandet begränsades på samma sätt som motsvarande bestämmelser i 1902 års lag. Expropriation borde sålunda endast beviljas för anläggning, som bedömdes bli av större gagn för orten eller eljest äga väsentlig betydelse från allmän synpunkt. I den promemoria som låg till grund för lagstiftningen hade förutsatts att expropriationsrätt borde kunna beviljas också för anläggning som i första hand tillgodosåg privatekonomiska intressen för såvitt den fyllde de i övrigt uppställda kraven. Eftersom varje anläggning av någorlunda stor omfattning var ägnad att direkt eller indirekt tillgodose landets energibehov, oavsett vem som innehade densamma och oavsett om den i första hand drevs med hänsyn till vinstintresset, ansåg departementschefen att denna princip inte kunde sägas strida mot villkoret att anläggningen skulle vara av betydelse från allmän synpunkt.

Rörande tillämpningen av nu berörda stadgande föreskrivs i 113 § ExL att ansökan om expropriationsrätt skall åtföljas av handlingar, som utvisar att sökanden fått tillstånd att uppföra anläggningen eller gjort ansökan om sådant tillstånd. Därjämte föreskrivs att i övrigt de allmänna bestämmelserna om expropriation för elektriska anläggningar skall gälla om anläggningen helt eller delvis är avsedd för alstrande av elektrisk kraft.

5.5 Några huvuddrag i den svenska vattenrätten

5.5.1 Inledning

Rättsregler rörande rådigheten över och rätten att utnyttja det i naturen befintliga vatten (lukrativ vattenrätt) och om bortkaffande av skadligt vatten (defensiv vattenrätt) finns väsentligen i VL. Ett flertal andra författningar innehåller emellertid också bestämmelser av intresse i sammanhanget.

De delar av den lukrativa vattenrätten som är av särskilt intresse i förevarande sammanhang är de som handlar om tillgodogörande av vattenkraft samt om ianspråktagande av vatten för förbrukning för andra ändamål. Reglerna om farled, hamn och flottled har redan berörts i annat sammanhang. I den defensiva vattenrätten tilldrar sig här endast avloppsfrågorna något intresse.

I VL görs genomgående skillnad på yt-vatten och grundvatten. Som huvudregel gäller enligt 1 kap. 1 och 15 §§ att envar har rätt att – med vissa inskränkningar – råda över det vatten som finns på hans grund (ytvattnet) eller under markens yta (grundvattnet). Rätten att tillgodogöra sig detta vatten är alltså principiellt knuten till jordägarerätten.

5.5.2 Tillgodogörande av vattenkraft

De viktigaste reglerna om utnyttjande av vattenkraft återfinns i 2 kap. 1–41 §§ VL, som handlar om byggande i vatten. Därmed åsyftas bl. a. inrättande av vattenkraftverk med tillhörande dammar och övriga anordningar för vattenkraftens utnyttjande. Ändamålet är att närmare reglera i vad mån och på vilka villkor det är tillåtet att vidtaga åtgärder som kan medföra förändringar av de naturliga förhållandena i ett vattendrag eller en vattensamling. En förutsättning för att fråga skall kunna uppkomma om tillämpning av bestämmelserna är att den som vill bygga äger åtminstone någon del i vattnet. Gör han detta, har han sedan möjlighet att med stöd av särskilda tvångsregler i 5–7 §§ få allt erforderligt vatten

sammanfört i en lämplig brukningsenhet. Han har vidare möjlighet att med stöd av 14—18 §§ tvångsvis ta i anspråk annan tillhörig fastighet eller byggnad för att där utföra vissa åtgärder. Rättstekniskt har sistnämnda befogenheter konstruerats som tvångsservitut.

Enligt 14 § kan medges rätt att på annans fastighet anlägga damm, vall eller väg eller ledning för vattnet. Vidare kan medges rätt att verkställa grävning, sprängning eller annan åtgärd för att reglera strömbädden eller förebygga eller minska skada. Som huvudsaklig förutsättning för tillstånd till åtgärderna har uppställts krav på att de skall »tarvas för ändamålsenligt tillgodogörande av vatten». Vidare stadgas rätt att tillfälligt ta i anspråk mark för vissa byggnadsarbeten.

Enligt 15 § medges rätt att för tillgodogörande av vatten i vissa fall begagna sig av annan tillhörig byggnad i vatten.

I 16 § lämnas vissa föreskrifter om rätt att ta i anspråk utmål för byggnad för vattnets tillgodogörande och därmed förenade anläggningar. Under förutsättning att sådant utmål inte utan oskäliga kostnader står till buds på annat sätt, kan ägare vid eller i närheten av det ifrågavarande vattendraget eller vattenområdet åläggas att upplåta så stort område som oundgängligen behövs för ändamålet. Lagrummet öppnar möjlighet att ta i anspråk mark för alla till ett vattenverk anknutna tekniska anläggningar. I några fall finns t. o. m. möjlighet att ta området i anspråk med äganderätt, nämligen då det är avsett att utgöra eller ingå i visst slags strömfallsfastighet.

I 17 § föreskrivs att man inte för ändamål som avses i 14 och 16 §§ får ta i anspråk tomtplats, trädgård eller park, om det kan undvikas utan synnerlig olägenhet.

I 18 § lämnas slutligen föreskrifter om rätt att i vissa fall dra fram kraftledning över annans mark. Paragrafen innehåller de undantag från 1902 års lag som gäller i fråga om ledningar för överförande av ersättningskraft. Bestämmelserna innebär att sådan ledning får dras över annans mark även om den inte i och för sig har betydelse

för det allmänna och även om intrånget inte kan betecknas som ringa. Kungl. Maj: ts prövning enligt 1902 års lag om förutsättningar för expropriationsrätt finns ersätts i detta fall av vattendomstolens beslut att vattenkraft skall ersättas medelst elektrisk kraftöverföring. Frågor om ledningens sträckning och om intrångsersättnings storlek handläggs och avgörs i den ordning som stadgas i 1902 års lag. Ersättningsfrågan prövas alltså av expropriationsdomstol.

För att byggande i vatten skall få ske krävs i flertalet fall att förhandsprövning av företagets tillåtlighet m. m. görs av vattendomstol i särskild ordning. Vattendomstolarna har även ålagts åtskilliga andra viktiga funktioner. VL innehåller sålunda regler om ett speciellt förfarande vid prövningen av uppkommande frågor om ersättning och ianspråktagande av annans egendom samt ersättningsregler, som på flera punkter skiljer sig från vad som gäller enligt ExL. Rent allmänt kan om dessa sägas att de intar en mera generös inställning mot den skadelidande än vad som är fallet enligt ExL. Detta har motiverats med att tvångsrätten enligt VL i regel – till skillnad mot vad som är fallet enligt ExL – innebär att annans egendom tas i anspråk för ett övervägande enskilt intresse.

5.5.3 Ianspråktagande av vatten för förbrukning i övrigt samt bortskaffande av avloppsvatten

Inledning

Samhällens och enskilda förbrukares behov av vatten för andra ändamål än som berörts i det föregående tillgodoses i flertalet fall genom olika typer av gemensamma anläggningar. I samtliga fall måste finnas en vattentäkt av något slag, t. ex. tillgång till grundvatten i en grusås eller till vatten i en sjö. I de allra enklaste fallen hämtas vattnet med handkraft eller med hjälp av en pump ur källan. I vissa fall leds det direkt från källan genom ledningar till förbrukaren utan någon mellanhand. I övervägande antalet fall omhändertages och

distribueras vattnet emellertid genom ett vattenverk.

Terminologin på nu ifrågavarande område är inte helt klar. VL använder uttrycket *vattentäkt* uteslutande i samband med grundvatten (grundvattentäkt) medan det ifråga om ytvatten genomgående talas om »byggande i vatten» och »bortledande av vatten». *Grundvattentäkt* definieras i 2 kap. 42 § första stycket som »anläggning för tillgodogörande av grundvatten». Vad därmed skall förstås beror närmast på hur man tolkar uttrycket »tillgodogörande». Detta uttryck förekommer på ett flertal andra ställen i 2 kap. VL¹. Vid föredragningen i lagrådet år 1917 av förslaget till VL framhöll *Gärde*² i anslutning till 2 kap. 14 § (PM 2 kap. s. 171) att ett tillgodogörande av vatten givetvis i främsta rummet förelåg vid dess utnyttjande för kraftändamål. Tillgodogörandet var emellertid uppenbarligen inte inskränkt härtill. I varje fall, när vattnet kom till nyttig användning i ena eller andra hänseendet, torde ett tillgodogörande föreligga. Som exempel på sådan nyttig användning angav *Gärde* bevattning samt förbrukning av vattnet vare sig för industriella ändamål eller eljest. — *1936 års vattenlagssakkunniga*, som utarbetade det lagförslag (SOU 1937: 35) som låg till grund för 1939 års lagstiftning om tillgodogörande av grundvatten, förefaller ha haft *Gärdes* definition av uttrycket »tillgodogörande» i tankarna, då de utformade sitt förslag till definition av begreppet vattentäkt (numera grundvattentäkt) i 2 kap. 42 § första stycket VL. De föreslog nämligen att med vattentäkt skulle förstås »anläggning, som är avsedd för tillgodogörande av grundvatten genom uppfordrande, bortledande eller tillvaratagande på annat sätt». I anslutning därtill anmärktes (SOU 1937: 35 s. 55) att beteckningen vattentäkt användes endast för sådan anläggning som direkt var avsedd för uppfordrande av grundvatten eller dess tillvaratagande ur grunden på annat sätt. Fabrik eller annan inrättning, där vatten från en vattentäkt användes, var sålunda inte att räkna till vattentäkten, även om den hade samma

ägare. Efter påpekandet från *lagrådet* (prop. 1939: 9 s. 136 f) fick emellertid de i lagtexten intagna orden »genom uppfordrande etc.» utgå vid departementsbehandlingen. Som skäl för sin ståndpunkt anförde lagrådet att med vattentäkt enligt förslaget skulle förstås varje anläggning för tillgodogörande av grundvatten, varför det syntes överflödigt att tynga lagtexten med de ifrågavarande orden. Denna åsikt ter sig något svårförståelig. I belysning av det föregående förefaller det nämligen som om de sakkunniga haft för avsikt att med de ifrågavarande orden inskränka det vidsträckta begreppet »anläggning för tillgodogörande av vatten» och inte att lämna exempel på sådana anläggningar. Någon klar och entydig praxis på området har inte stått att finna. Det förefaller emellertid som om vattendomstolarna är böjda för att i vissa fall tolka begreppet grundvattentäkt mycket vidsträckt. Hit lärer sålunda understundom kunna räknas inte bara själva grundvattentillgången som sådan samt de tekniska anordningar som erfordras för att vattnet skall kunna framtagas ur grunden i syfte att — i ett senare led — bringas till nyttig användning på ett eller annat sätt, utan även vissa anläggningar som är avsedda att begagnas i detta senare led. Bakgrunden till denna vidsträckta tolkning torde vara att sambandet mellan olika anläggningar för ianspråktagande och tillgodogörande av vatten ofta är så starkt att det kan vara svårt att särskilja dem.

Uttrycket *vattenverk* finns inte närmare definierat i vattenlagstiftningen. I vanligt språkbruk torde därmed förstås en anläggning för bearbetning och distribution av vatten inom samhällen eller till enstaka större förbrukare. Vattenverket brukar som regel anses bestå av vattentäkt, uppford-

¹ Se 3 § fjärde stycket, 5—7 §§ första styckena, 10 § 1 mom. första och andra styckena, 14 § första stycket, 15 §, 16 och 19 §§ första styckena, 23 § 1 mom. första stycket och 2 mom. 45 §, 47 § 1 mom. första, andra och fjärde stycket, 49—51 §§ första styckena, 54 §, 56 § första stycket samt 63 och 64 §§.

² P.M. (maskinskriven), upprättad av f. d. justitierådet N. Gärde för föredragning i lagrådet av förslaget till vattenlag.

ringsverk (pump eller pumpstation), anläggning för rening av råvattnet, tryckregulator och ledningsnät. Till ett vattenverk hör ofta vattenreservoarer, avsedda att utjämna skillnaden mellan den uppfordrade och den förbrukade vattenmängden. Dessa förläggs understundom till tornbyggnader. För mindre anläggningar används ibland hydrofor.

I lagstiftningen har man på olika sätt försökt att tillgodose samhällenas och enskilda personers behov av vatten. Bestämmelserna härom är spridda över ett flertal författningar, främst VL, ExL, BL, VAL och HusBL.

Vad gäller avloppsvatten är främst fråga om behov av utrymme för *dels* ledningar och därmed sammanhängande anordningar för att föra avloppsvattnet från avnämaren till recipienten, *dels* erforderliga anordningar för rening av vattnet före utsläppet i recipienten. Bestämmelser härom finns främst i VL, BL och VAL, varjämte ExL:s regler i viss utsträckning torde kunna bli tillämpliga med hänsyn till de ganska vittgående skyldigheter som kommunerna ålagts i detta sammanhang.

Bestämmelser i VL om vattenanläggningar

Beträffande *yvattnet* lämnas i 2 kap. 1–41 §§ VL åtskilliga bestämmelser om byggnad i vatten och om bortledning av vatten, allt i syfte att tillgodogöra sig detta. Dessa regler har redan i erforderlig utsträckning berörts i det föregående under avsnittet om tillgodogörande av vattenkraft.

Beträffande *grundvatten* lämnas regler i 2 kap. 42–68 §§. Ändamålet med dessa bestämmelser är att närmare ange under vilka förutsättningar grundvattentäkt får anordnas och nyttjas samt hur skydd för grundvattnet bör anordnas.

Någon möjlighet att tvångsvis ta i anspråk annan tillhörigt grundvatten finns inte enligt VL. Däremot finns möjlighet att enligt 45 § förvärva en tvångsrätt av samma natur som ovan berörts för att på annans fastighet dra fram ledning för vattnet, ta

väg, sätta ut observationsrör eller utföra åtgärd till förebyggande eller minskande av skada. Som förutsättning har uppställts att åtgärden skall vara nödvändig för ett ändamålsenligt tillgodogörande av grundvattnet. Tomtplats, trädgård eller park får enligt 46 § inte tas i anspråk, om avsevärt men skulle uppkomma därav och ändamålet utan synnerlig olägenhet kan vinnas på annat sätt.

Motsvarighet till bestämmelserna i 15 och 16 §§ om rätt att ta i anspråk byggnad och att erhålla utmål saknas i förevarande sammanhang. Tillräckliga skäl har inte ansetts föreligga att i VL ta in något stadgande om rätt att anlägga själva vattentäkten på annans mark. Detta skulle nämligen, enligt vad som under förarbetena framhölls (se SOU 1937: 35 s. 68 f), innebära ett direkt avsteg från principen att rätten att tillgodogöra grundvatten bör följa jordäganderätten. Ett sådant avsteg framstod knappast som motiverat annat än för allmänt ändamål. Det föreföll i så fall lämpligast att frågan avgjordes av Kungl. Maj:t enligt ExL.

Till bestämmelserna i 2 kap. 40 och 60 §§ återkommer vi i samband med redogörelsen för ExL:s bestämmelser om vattentäkt och vattenledning.

Bestämmelser i VL om avloppsanläggningar

I 8 kap. VL lämnas bestämmelser om avloppsföretag m. m. För att göra det möjligt att dra fram avloppsledning över annans mark ges i 6–9 §§ regler om tvångsrätt. Enligt 25 § kan rättighet vidare erhållas tvångsvis för att på annans mark utföra anläggning för renande av avloppsvatten. Prövning av hithörande frågor tillkommer enligt 33 § vattendomstolen; i vissa fall kan dock ärendet handläggas av länsstyrelsen vid synförrättning enligt 10 kap. 32 § BL.

I fråga om avledning av avloppsvatten från byggnader, tomter, gator eller andra platser inom verksamhetsområdet för allmän vatten- och avloppsanläggning (se här om nedan) är de i 6–9 §§ givna reglerna

om tvångsrätt för ledningsdragning inte tillämpliga såvitt avser ledningar inom själva verksamhetsområdet (se 19 § jämförd med 4 § andra stycket). Däremot gäller de när det är fråga om ledningar som för samma ändamål dras fram utanför området.

Bestämmelser i VAL om allmänna vatten- och avloppsanläggningar

Allmän vatten- och avloppsanläggning definieras i 1 § VAL som anläggning som har till ändamål att bereda vattenförsörjning och avlopp för bostäder eller annan bebyggelse och som omhänderhas av kommun eller i särskild ordning blivit förklarad för allmän. Den som omhänderhar en allmän vatten- och avloppsanläggning kallas för dennas huvudman.

Om det till förekommande av sanitär olägenhet är påkallat att vattenförsörjning och avlopp för visst område ordnas i ett större sammanhang, är kommunen enligt 3 § VAL skyldig att se till att allmän vatten- och avloppsanläggning kommer till stånd så snart omständigheterna medger detta. Den föreliggande kommunala skyldigheten torde främst bli aktuell inom bebyggelse som nått den omfattningen att den blir att beteckna som tätbebyggelse. De sanitära olägenheterna får inte vara begränsade till en eller ett fåtal fastigheter utan måste vara av den art att de påkallar flera omfattande åtgärder. (Se Körlof, Vattenförsörjning och avlopp, 1957, s. 41 ff.)

I 7 § VAL lämnas bestämmelser om vad som är att hänföra till en allmän vatten- och avloppsanläggning. Som huvudregel gäller (se prop. 1955: 121 s. 84) att huvudmannen i princip bör tillhandahålla alla anordningar som erfordras för att anläggningen skall fylla sitt ändamål på tillfredsställande sätt. Han har sålunda att sörja för anskaffande och iordningställande av lämplig vattentäkt, anordningar för vattenuppföring och åstadkommande av erforderligt vattentryck, reningsanordningar samt rörledningar för framledande av vatten och bortledande av avloppsvatten. På honom faller även en-

ligt 8 kap. VL ansvaret för att erforderliga åtgärder vidtages för att oskadliggöra avloppsvattnet, i konsekvens varmed till anläggningen också bör räknas anordningar för rening av avloppsvatten. I fråga om *servisledningar*, dvs. ledningar som betjänar endast en fastighet (se 15 § tredje stycket VAL samt prop. 1955: 121 s. 84, 101) har dock huvudmannen rätt att fritt bestämma, i vilken utsträckning dessa skall ingå i anläggningen. I allmänhet räknas dock inte till anläggningen ledningar och andra anordningar inom en byggnad som är ansluten till anläggningen, såvitt det inte är fråga om en för flera fastigheter avsedd ledning, som dras fram genom byggnaden. Inte heller räknas dit rännstenar och vägdiken.

Enligt 8 § VAL har huvudmannen rätt att med anläggningen införliva sådana anordningar för vatten och avlopp som redan finns för fastighet som ansluts till anläggningen, i den mån dessa kan användas för anläggningen. Utöver denna bestämmelse innehåller VAL inga stadganden av expropriationsrättslig eller liknande karaktär.

Bestämmelser om servisledningar för vatten till husbehovsförbrukning

Till husbehovsförbrukning av vatten brukar räknas (se motiven till 2 kap. 44 § VL, SOU 1937: 35 s. 67 samt prop. 1939: 9 s. 52 f) t. ex. användning av vatten för hushållsändamål, bad, tvätt och rengöring på lantgårdar eller i egnahem eller hyreshus, vidare för vattning av kreatur, mjölkbehandling eller annat vanligt lantbruksändamål, för bevattning av trädgård, som huvudsakligen är avsedd för eget behov, och i vissa fall för hantverk. Såsom exempel på vattentäkt, som inte kan anses vara avsedd endast för husbehov, har nämnts vattentäkt som tillgodoser vattenbehovet vid industriell anläggning, i handelsträdgård, mejeri, restaurang, hotell, sjukhus eller tvättinrättning.

I 1 § *HusBL* stadgas att om det är nödvändigt att dra fram en ledning över annan fastighets område för att förse en an-

nan fastighet med vatten till husbehovsförbrukning, så är ägaren av förstnämnda fastighet skyldig att tåla detta intrång mot ersättning. För den händelse han inte frivilligt går med på detta, kan enligt 3–6 §§ tvångsupplåtelse ske efter hänvändelse till allmän domstol. Rörande domstolens handläggning lämnas särskilda regler om ett förenklat förfarande. Rättighet, som upplåtits i denna ordning, äger sedan bestånd mot ny ägare till den besvärade fastigheten utan inteckning eller särskilt förbehåll, något som inte är fallet med rättighet som tillskapats genom överenskommelse. Rättigheten att dra fram ledningen innefattar även befogenhet att efter dess anbringande erhålla tillträde till området för att se till denna eller för att utföra nödiga reparationer.

HusBL reglerar inte frågan om rätt till det vatten som skall avledas eller över huvud frågan om lagenligheten av att vatten avleds. Möjligheten att utnyttja de befogenheter lagen ger blir därför beroende av om och i vilken utsträckning sådan rätt föreligger.

Rätten att dra fram vattenledning enligt HusBL torde i allmänhet täckas av den befogenhet som enligt 2 kap. 14 och 45 §§ VL gäller i fråga om anläggandet av ledning för tillgodogörande av yt- och grundvatten på annan fastighet än den där vatten finns. Anledningen till att en särskild författning i ämnet ansetts behövlig är att frågan om tillämpning av stadgandet i VL är att anse som vattenmål, samt att det förfarande som kommer till användning vid prövningen av sådana frågor har ansetts alltför kostsamt och omständligt för mindre företag. – Enligt uttalande av 1936 års vattenlagssakkunniga (SOU 1937: 35 s. 67) bör bestämmelserna i HusBL vara uteslutande tillämpliga i sådana fall.

Bestämmelser i den allmänna expropriationslagstiftningen om vattentäkt samt om vatten- och avloppsanläggningar

I 1 § ExF föreskrevs, såvitt nu är i fråga, att expropriation kunde äga rum för, förutom farled, annan vattenledning eller dy-

likt allmänt behov. I anslutning till 1880 års lagstiftning om jordägares rätt över vatten å hans grund kompletterades denna bestämmelse genom en särskild KF den 30 dec. 1880. Till grund härför låg *nya lagberedningens* betänkande med förslag till vattenrättsförordning m. m. den 31 maj 1879. I 1 § i det ifrågavarande tillägget till ExF stadgades i hithörande delar att om Konungen för någon ords förseende med dess behov av vatten prövade nödigt att vatten leddes bort ur sjö, älv, å eller annat vattendrag för att nyttjas någon annanstans, så var den som rådde över vattnet skyldig att – mot ersättning för eventuellt liden skada – tåla detta. I sina motiv framhöll lagberedningen (s. 204 ff) bl. a. att det stundom kunde för åtskilliga allmänna ändamål vara av nöden att vatten leddes bort för att nyttjas på annan plats. Som exempel härpå nämndes de allt talrikare förekommande vattenledningarna, vilkas ändamål var att förse städer eller andra mera befolkade orter med deras behov av vatten. Sådana ledningar torde emellertid sällan kunna göras utan att strandägarna led någon om än ringa olägenhet därav. Gällande rätt medgav visserligen expropriation för åstadkommande av strömrensning, farled eller annan vattenledning. Vid tillämpningen av denna bestämmelse hade emellertid expropriationsrätten inte ansetts sträcka sig så långt att vattentillgången fick ledas bort för att nyttjas på annat ställe än inom dess egentliga bädd. I det speciella fallet att fråga väcktes om upptagande av en vattenledning, för vars behov vattnet måste tillföras från annat vattendrag, skulle således enligt gällande expropriationslag visserligen den mark, genom vilken den nya ledningens bädd uppgrävdes, kunna erhållas genom expropriation. Vattnet skulle emellertid inte få ledas dit, om inte dispositionsrätt över vattentillgången i det vattendrag, varifrån vattnet leddes bort, vanns genom expropriation av botten och stränderna därtill. Det låg i öppen dag att många nyttiga företag av ovan antydda beskaffenhet kunde komma att omöjliggöras eller åtminstone i väsentlig mån förhindras under sådana för-

hållanden. Beredningen ansåg sig därför böra föreslå en utvidgning av ExF:s dittills gällande bestämmelser.

Fram till ExL:s ikraftträdande den 1 januari 1918 fanns sålunda expropriationsrätt *dels* för vattenledning för allmänt behov (1 § första stycket ExF), *dels* för vattentäkt för någon ords förseende med vatten (1 § KF 30 dec. 1880 om tillägg till ExF). I ExL infördes endast en bestämmelse i 1 § första stycket 5, enligt vilken expropriation får äga rum för att förse en ort med vatten. Bestämmelsen förekom redan i det år 1912 till lagrådet remitterade lagförslaget. I anslutning härtill yttrade chefen för justitiedepartementet (prop. 1913: 46 s. 46) att förslaget hade motsvarighet i den den 30 december 1880 utfärdade tilläggsförfattningen till ExF. Något uttalande om att bestämmelsen samtidigt var avsedd att ersätta ExF:s stadgande om expropriation för vattenledning gjordes däremot inte. Det kan därför förefalla som om vattenledningen fallit bort såsom särskilt omnämnd punkt vid redigeringen av 1 § första stycket ExL. Departementschefsuttalandet från år 1912 läser nämligen efter ordalagen knappast kunna tolkas på annat sätt, än att med expropriationsrätten för att förse en ort med vatten åsyftas att säkerställa ortens behov av vattentäkt. Några uttalanden i vattenledningsfrågan görs däremot inte under förarbetena. Det är emellertid svårt att bortse ifrån att själva utformningen av lagtexten är så vid att därunder ryms såväl vattentäkt som alla till ett för ändamålet avsett vattenverks tekniska anordningar.

Frågan om vilken exakt räckvidd som kan tilläggas stadgandet i 1 § första stycket 5 ExL saknar egentlig betydelse med hänsyn till bestämmelserna i punkterna 4 och 6 samma stycke. Enligt dessa kan expropriation nämligen medges för ändamål som det enligt lag eller författning tillkommer kommun eller annan dylik samfällighet att tillgodose (punkt 4) och för annat därmed jämförligt ändamål som äger väsentlig betydelse för det allmänna (punkt 6). Mot bakgrund av de skyldigheter som enligt

3 § VAL ålagts kommunerna i fråga om allmänna vatten- och avloppsanläggningar kan det knappast ifrågasättas annat än att dessa skulle vara berättigade att med stöd av punkten 4 ovan erhålla expropriationstillstånd för att anskaffa eller bereda utrymme för alla de anordningar som enligt vad ovan sagts (se 7 § VAL, berörd i det föregående) skall ingå i sådan anläggning. Motsvaret bör rimligen med stöd av punkten 6 gälla i de förhållandevis sällsynta fall¹, då allmän vatten- och avloppsanläggning omhänderhas av annan än kommun.

Rörande den närmare tillämpningen av de ovanberörda bestämmelserna lämnas vissa föreskrifter i 2 kap. VL. I fråga om ytvattentäkt framgår av 40 § andra stycket att, sedan Kungl. Maj:t lämnat tillstånd att för någon ords förseende med vatten eller annat, i 38 § inte omnämnt allmänt ändamål² leda bort vatten ur sjö eller vattendrag för att nyttjas på annan plats, bestämmelserna i VL om byggande i vatten skall tillämpas vid ärendets fortsatta handläggning. Undantag görs dock för bestämmelserna i 2 kap. 3 § första stycket om avvägning mellan nytta och skada m. m. Situationen är sålunda den att expropriation av rätt att ta i anspråk vatten skall, fränsett själva frågan om expropriationstillstånd, prövas enligt VL. Behöver den expropriande därjämte mark för ledningar eller utmål till byggnad för att kunna tillgodogöra sig vattnet, eller behöver han för ändamålet begagna sig av annan tillhörig byggnad i vatten, kan han välja två framkomstvägar. Antingen kan han föra talan om erforderlig upplåtelse enligt 2 kap. 14–16 §§ VL, varvid ärendet kommer att prövas i den ordning VL stadgar. Vill han inte göra

¹ Av de allmänna va-anläggningarna är endast 34 sådana icke-kommunala anläggningar som av länsstyrelse förklarats för allmänna, se SOU 1967: 65 s. 25.

² I 38 § lämnas särskilda bestämmelser om arbeten som huvudsakligen avser anläggande av grundvattentäkt eller utförande av vattenreglering eller inrättande, utvidgande eller förbättrande av allmän farled eller av allmän flottled, torrläggning av mark eller avledande av avloppsvatten.

detta, kan han i stället väcka särskild talan i saken med stöd av 1 § första stycket 4-6 ExL, varvid ärendet kommer att prövas enligt ExL.

I viss mån motsvarande regler gäller enligt 60 § för det fall att Kungl. Maj: t för någon Orts förseende med vatten eller för annat allmänt ändamål lämnat tillstånd till anläggande av grundvattentäkt på annan tillhörig fastighet. Sedan expropriationstillstånd lämnats enligt bestämmelserna i ExL, skall sålunda ansökan ges in till vattendomstolen om prövning på vad sätt och under vilka villkor grundvattentäkten får anordnas och begagnas. Det tillkommer vidare vattendomstolen att pröva samtliga i ärendet uppkommande ersättningsfrågor. (Se motiven till 2 kap. 60 § VL, SOU 1937: 35 s. 89 samt prop. 1939: 9 s. 69.)

Stadgandet i 60 § är förhållandevis svårtolkat med hänsyn till den definition på begreppet grundvattentäkt som lämnats i 42 § första stycket (se härom ovan). Mot bakgrund av den utformning som givits stadgandet i 40 § andra stycket, framstår det som tveksamt, vilka regler som skall tillämpas ifråga om expropriation för att bereda utrymme åt de till själva vattentäkten knutna tekniska anläggningarna. Vissa uttalanden i förarbetena kan möjligen tolkas så att vattendomstolens prövning enligt 60 § endast skall omfatta sådana fall, då det är fråga om expropriation av rätt till grundvattnet som sådant, medan frågor om expropriation av erforderliga markområden för uppforderingsverk m. m. och rätt att dra fram ledningar etc. skall prövas av vattendomstolen endast i den mån talan därom förs i samma mål. Med denna uppfattning om rättsläget skulle den exproprierande ha två framkomstvägar att välja mellan, när han önskar ta i anspråk mark för ledningar m. m. utan samband med ianspråktagandet av själva grundvattnet. Antingen kan han föra talan om erforderlig upplåtelse enligt 2 kap. 45 § VL, varvid ärendet kommer att prövas i den ordning VL stadgar. Vill han inte göra detta, kan han i stället väcka särskild talan i saken med stöd av 1 § första stycket 4-6 ExL, varvid ärendet kommer

att prövas enligt ExL. Även beträffande andra anläggningar och rättigheter än som avses i 2 kap. 45 § VL kan två vägar väljas. Antingen kan rätt till expropriation för dessa begäras i samband med ansökan om expropriationstillstånd för själva grundvattentillgången, varvid ärendet torde prövas enligt VL. Eller också kan särskild talan föras, varvid handläggningen kommer att ske inför expropriationsdomstol. Beträffande utrymmen för anläggningar av typ reningsverk, som inte är avsedda för tillgodogörande utan uteslutande för behandling av vattnet, kan möjligen hävdas att man är hänvisad uteslutande till handläggning enligt ExL:s regler. Ofta står emellertid dessa anläggningar i ett sådant tekniskt samband med övriga för vattnets tillgodogörande erforderliga anläggningar att de kan vara svåra att särskilja.

Väl så nära till hands som den angivna tolkningen av 60 § ligger i och för sig en strikt tolkning av paragrafen efter dess ordalydelse. Detta skulle innebära att så snart Kungl. Maj: t meddelat expropriationstillstånd för någon anläggning för tillgodogörande av grundvatten för någon Orts förseende med vatten eller för annat allmänt ändamål, det må sedan röra sig endast om en enstaka ledning, så skall ärendet handläggas av vattendomstol. I praktiken torde man dock vara obenägen att tillgripa en sådan tolkning.

Bestämmelser i BL om vatten- och avloppsanläggningar

Under förarbetena till BL framhöll chefen för justitiedepartementet (prop. 1947: 131 s. 166)¹ att det för att åstadkomma en ändamålsenlig planlösning inom tätbebyggt område var av grundläggande betydelse att vatten- och avloppsfrågor togs under övervägande så tidigt som möjligt. Redan när *generalplan* uppgjordes borde erforderlig utredning verkställas rörande dessa frågor, särskilt beträffande dragningen av huvud-

¹ Se i denna fråga även stadsplaneutredningens betänkande III, SOU 1945: 15 s. 231 ff.

ledningarna samt platser för nödvändiga pump- och reningsverk. I generalplanebestämmelserna borde sedan erforderliga föreskrifter tas in om plats för vatten- och reningsverk¹ och om framdragande av huvudledningar m. m.

BL innehåller inga ovillkorliga föreskrifter om att vatten- och avloppsfrågorna skall regleras i generalplan. Det är emellertid naturligt att så sker. Om planen därefter fastställs, anknyts därtill vissa rättsverkningar som vi återkommer till i det följande.

Rörande innehållet i *stadsplan* lämnas bestämmelser i 25 § BL, vilka delvis berörts i det föregående. Stadsplanen skall utmärka och till gränserna ange de för olika ändamål avsedda områden som skall ingå i planen. Vidare skall den innehålla de ytterligare bestämmelser angående områdenas bebyggande eller användning i övrigt som befinns erforderliga. Genom sådana bestämmelser kan bl. a. vatten- och avloppsfrågor regleras. Hinder möter sålunda inte mot att i stadsplan föreskriva att visst område skall reserveras för vatten- eller reningsverk eller att viss kvartersmark inte får byggas eller eljest användas så att framdragandet av ledning däröver förhindras eller försvåras.² I den mån så sker kan stadsplanen sedan under vissa förutsättningar läggas till grund för tvångsinlösen av erforderlig mark eller rätt.

BL:s inlösenregler har i någon mån berörts redan i det föregående. Vid behandlingen av dessa måste bestämd åtskillnad göras mellan å ena sidan ledningar och å andra sidan vatten- och avloppsanläggningar i övrigt. Beträffande ledningarna gäller som grundläggande princip att dessa i första hand skall förläggas till trafikleder, gator och andra allmänna platser. För områden som i fastställd generalplan eller stadsplan avsetts för dessa ändamål finns en ovillkorlig lösningsrätt för staden upptagen i 18 och 41 §§ första styckena. Om allmän ledning av någon anledning enligt planen förlagts till annan typ av område, t. ex. mark som avsetts för enskilt bebyggande eller specialområde, har staden vidare rätt att enligt 18 a och 41 a §§ i er-

forderlig omfattning lösa servitut eller nyttjanderätt till marken.

Beträffande mark som i fastställd generalplan eller stadsplan avsetts till vatten- eller avloppsanläggning i övrigt finns viss inlösningsmöjlighet enligt 18 och 41 §§ andra styckena. Som förutsättning härför gäller att anläggningen enligt planen skall förläggas till mark, som varken avsetts för trafikled, gata eller annan allmän plats eller för enskilt bebyggande, samt att markens användning för avsett ändamål inte ändå kan anses säkerställd.

Om mark som avses i 18 och 41 §§ första och andra styckena redan är i stadens ägo, är staden berättigad att under samma förutsättningar som gäller enligt de nämnda lagrummen lösa särskild rätt som besvärar marken.

I samtliga nu berörda fall fordras inte särskilt expropriationstillstånd. Inlösen sker direkt till följd av bestämmelserna i planen.

Någon möjlighet att med stöd av BL förvärva tvångsrätt för att dra fram servisledning föreligger inte, i den mån dessa inte ingår i allmän vatten- och avloppsanläggning.

5.6 Några huvuddrag i den svenska gruvrätten

5.6.1 Inledning

I den moderna gruvlagstiftningen kan i stort sett urskiljas tre olika system, nämligen

1. *jordäganderättssystemet* enligt vilket rätten att utnyttja de i jorden befintliga mineralen uteslutande tillkommer vederbörande jordägare,

2. *koncessionssystemet* vars grundtanke är att rätt till gruva förvärfvas genom en akt av den högsta statsmyndigheten med fri

¹ Någon närmare definition av dessa begrepp lämnas inte. Av sammanhanget torde dock framgå att med vattenverk åsyftas erforderliga tekniska anläggningar för vattenförsörjningen inom orten.

² Se uttalande av chefen för justitiedepartementet i prop. 1947: 131 s. 181.

prövningsrätt för denna i fråga om valet av koncessionär samt

3. *inmutningssystemet* enligt vilket den som enligt i lagen föreskrivna formaliteter först anmäler sig till utnyttjande av en fyndighet erhåller rätt därtill.

I svensk rätt tillämpas alla de tre berörda systemen. Enligt gruvlagen den 3 juni 1938 gäller inmutningssystemet i fråga om de mineral som finns uppräknade i lagens 1 §¹. Koncessionssystemet tillämpas enligt lagen den 28 maj 1886 angående stenkolsfyndigheter m. m. (stenkolslagen) på stenkol, salt, olja, gas och alunskiffer, enligt uranlagen den 2 december 1960 på uran och uranföreningar samt enligt lagen den 3 juni 1966 om kontinentalsockeln på vissa naturtillgångar på havsbotten, främst olja och naturgas. Alla övriga mineral tillkommer jordägaren.

5.6.2 Gruvlagen

Gruvlagen bygger såsom i det föregående anförts på inmutningssystemet. Envar kan genom inmutning få rätt att på egen eller annans mark undersöka och bearbeta fyndighet av de i lagen angivna mineralen. Den som först söker inmutning – i regel upptäckaren – får utan föregående diskretionär prövning från myndighets sida en rätt till den fyndighet ansökningen avser. Vill en jordägare ha en mot annan skyddad rätt att undersöka och bearbeta en mineralfyndighet på sin egen mark får även han lov att söka inmutning. Även kronan måste söka inmutningsrätt. Sker inmutning av annan än kronan är denna enligt 46 § berättigad att till hälften med inmutaren deltaga i företaget (*kronoandel*). Beträffande gruva som tillkommit före gruvlagens ikraftträdande tillkommer motsvarande rätt i stället jordägaren (*jordägareandel*).

Bifall till inmutningsansökan innebär bl. a. att inmutaren får rätt att anställa undersökningsarbete på inmutningsbara mineral inom det inmutade området. För denna rätt skall han enligt 17 § betala jordägaren full ersättning i form av årlig avgift samt ersätta skada som marken kan ha tagit för

framtiden. Ersättning skall även ges för annan av undersökningsarbetet vållad förlust, skada eller intrång. Om parterna inte kan enas om ersättningens storlek skall frågan avgöras av skiljemän såvitt den ersättningsberättigade inte föredrar att enligt 18 § omedelbart dra tvisten inför domstol. Undersökningsarbetet skall enligt huvudregeln i 19 § vara utfört inom tre år. Har ansökan om utmål (se nedan) inte gjorts inom denna tid går inmutningsrätten förlorad.

Visar inmutaren att det finns förutsättningar för gruvdrift inom det inmutade området är han berättigad att vid särskild förrättning få sig anvisat visst arbetsområde, s. k. utmål. Utanför detta har han dessutom möjlighet att enligt 34 § få sig anvisad nödig mark för upplagsplats, byggnad, väg m. m. Dispositionsrätten till berörd mark kommer sedan att ingå i gruvegendomen så länge gruvrätten äger bestånd och gälla även mot ny ägare av marken.

Den rätt att inom utmålet tillgodogöra sig mineral vilken inmutaren förvärvar vid förrättningen kallas i doktrinen gemeningen *gruvrätt* (stundom även inmutningsrätt, se 2 §). Den har principiellt karaktären av en starkt skyddad, begränsad sakrätt till vilken vid behov kan knytas särskilda *servitut till förmån för gruva* av ovan berört slag (se 34 §). Skyldighet att lösa ianspråktagen mark föreligger enligt 36 § endast beträffande sådan mark inom utmålet som tas i anspråk för arbetet ovan jord samt utom utmålet upplåten mark som helt tas i anspråk för avsett ändamål eller lider synnerligt men av upplåtelsen. I annat fall skall för den utom utmålet upplåtna marken utgå ersättning för skada och intrång. Skall en del av en fastighet avstås och lider därigenom eller genom markens begagnande för gruvdriften en återstående del av fastigheten synnerligt men, skall även denna del lösas, om ägaren begär det. Uppkommer eljest skada eller intrång på återstod

¹ Malm till guld, silver, platina, kvicksilver, koppar, bly, zink, järn, mangan, krom, kobolt, nickel, titan, vanadin, molybden, wolfram, tenn, vismut, antimon och arsenik, dock ej sjö- och myrmalm, samt svavelkis, magnetkis, grafit, apatit och magnesit.

av fastighet, skall ersättning ges härför. Jämväl innehavare av nyttjanderätt eller annan särskild rätt till fastigheten kan i vissa fall vara berättigad till ersättning.

Lösen och annan ersättning skall enligt 37 § bestämmas i penningar och utgå på en gång, särskilt för varje sakägare. 50 procent förhöjning utgår. Kan parterna inte enas, bestäms ersättningen av bergmästaren med biträde av gode män. Om skada eller intrång, som inte förutsetts vid förrättningen, uppstår efter det att denna avslutats, kan särskild talan om ersättning därför föras vid domstol.

Gruvinnehavaren är enligt 53 § skyldig att årligen till jordägaren erlägga en avgäld, motsvarande en procent av värdet av alla inmutningsbara mineral som brutits och uppfodrads inom utmålet. Avgäldens belopp är maximerat. Den skall upphöra att utgå sedan regelbunden brytning pågått under sammanlagt 20 år. Vidare är gruvinnehavaren enligt 55 § skyldig att, vare sig arbete bedrivs eller inte, betala en årlig försvarsavgift, som beräknas med hänsyn till utmålets storlek. Av denna avgift tillfaller i princip hälften jordägaren och hälften kronan.

Inom Norrbottens län får inmutningsrätt enligt gruvlagen inte utan tillstånd av Kungl. Maj:t beviljas annan än kronan (lag den 6 dec. 1963 om inskränkning i rätten till inmutning inom Norrbottens län).

5.6.3 Stenkolslagen

Rätten att eftersöka och bearbeta stenkolsfyndighet är enligt stenkolslagen beroende på särskilt tillstånd (koncession), som meddelas av Kungl. Maj:t efter särskild prövning av företagets gagn för orten och det allmänna. Det område i dagen som koncessionsinnehavaren behöver för arbetet anvisas sedan vid särskild förrättning. Detta område är koncessionsinnehavaren enligt 14 § 1 mom. i princip skyldig att lösa i enlighet med stadgandena i ExL, dock med den skillnaden att ersättningen skall utgå med 50 procent förhöjning. Jordägaren är vidare enligt 22 § berättigad att erhålla viss

årlig avgift, beräknad i relation till värdet av de stenkol m. m. som utvinns inom det område, varå koncession meddelats.

Dessa och övriga bestämmelser om stenkolsfyndigheter är i huvudsak tillämpliga även beträffande de övriga slag av fyndigheter som behandlas i lagen.

5.6.4 Uranlagen

I uranlagen görs en principiellt intressant åtskillnad mellan undersökning och bearbetning av fyndighet. Undersökningsarbete är i regel tillåtet för envar som har tillgång till marken. Om den som vill utföra sådant arbete inte kan utverka jordägarens medgivande eller vill skaffa sig en skyddad ensamrätt, kan han få särskilt tillstånd av kommerskollegium. För bearbetning av fyndighet fordras däremot alltid tillstånd (koncession) av Kungl. Maj:t. Koncession beviljas endast om det från allmän synpunkt bedöms som lämpligt.

Rörande skyldigheten att lösa ianspråktagen mark samt i fråga om ersättning till markägare och annan för skada och intrång m. m. innehåller uranlagen i huvudsak samma bestämmelser som gruvlagen.

5.6.5 Lagen om kontinentalsockeln

I lagen om kontinentalsockeln fastslås inledningsvis att staten ensam har rätt att utforska kontinentalsockeln¹ och utvinna dess naturtillgångar. Tillstånd kan emellertid beviljas annan att utforska sockeln och att utvinna naturtillgångar där. Sådant tillstånd meddelas i flertalet fall av Kungl. Maj:t. Vid tillståndet kan fogas särskilda villkor. Viss avgift kan utgå.

¹ Med kontinentalsockeln avses den långsamt sluttande del av havsbotten som är belägen mellan stranden och den branta slutningen ned mot de stora havsdjupen. Lagen äger tillämpning på sockelområdet utanför territorialgränsen samt på den del därav som är belägen innanför territorialgränsen intill gränsen för enskilt vatten.

5.6.6 Lagen om inlösen i vissa fall av rätt till gruva m. m.

Slutligen skall i detta sammanhang något beröras lagen den 21 december 1949 om inlösen i vissa fall av rätt till gruva m. m. Denna lag tillkom mot bakgrund av att en betydande del av särskilt landets järnmalms-tillgångar hade kommit i utländsk ägo, innan mera effektiva hinder häremot hunnit resas. Vid tidpunkten för lagens tillkomst hade visserligen de flesta utländska intressena i gruvorna undan för undan avvecklats, men vissa betydelsefulla gruvor ägdes och kontrollerades alltjämt av utländska rättssubjekt. Lagens syfte är att trygga ett svenskt inflytande över gruvföretag som innehas av utländska rättssubjekt eller av sådana svenska rättssubjekt i vilka ett inte alltför obetydligt utländskt inflytande kan göra sig gällande. I enlighet därmed stadgas att Kungl. Maj:t äger förordna att rätt till gruva eller andel däri som innehas av dylikt rättssubjekt skall mot lösen avstås till kronan eller annan som Kungl. Maj:t bestämmer. Inlösen skall omfatta även annan rättsinnehavaren tillhörig lös eller fast egendom, som nyttjas i eller är avsedd för gruvverksamheten eller eljest är att hänföra till densamma. Även annan rättsinnehavaren tillhörig egendom kan omfattas av inlösenförfarandet, om den hör till någon i omedelbar anslutning till gruvföretaget bedriven rörelse. Det är sålunda i huvudsak lös egendom, som kan bli föremål för inlösen enligt lagen. Det har emellertid det oaktat befunnits möjligt att låta ExL:s bestämmelser gälla även i dessa fall. I linje härmed stadgas därför i 3 § att de allmänna bestämmelserna i ExL i huvudsak skall äga motsvarande tillämpning vid inlösen enligt den nu ifrågavarande lagen.

6.1 Inledning

Bestämmelser som mera direkt var inriktade på att tillgodose näringslivets behov saknades helt i *ExF*. Detta är i och för sig ganska naturligt med tanke på hur starkt kravet på allmännytta i inskränkt betydelse betonades vid utformningen av bestämmelser om expropriation och annan tvångsinlösen under 1800-talet.

1 § första stycket *ExL* innehåller numera ett flertal strödda bestämmelser om expropriation till förmån för näringsverksamhet av olika slag. Direkt inriktade mot detta syfte är bestämmelserna i punkt 14 om expropriation för tillgodoseende av fjällrenskötselns behov, i punkt 15 om expropriation för stärkande av ofullständigt jordbruk och i punkt 17 om expropriation för att på viss ort bereda fiskarbefolkningen utrymme för uppförande av brygga, bod eller annan anläggning som erfordras för yrkesfisket. Vidare kan erinras om den vidsträckta expropriationsrätt som enligt *VL* och 1 § första stycket första punkten 1902 års lag gäller till förmån för kraftverk och andra elektriska anläggningar med tillhörande ledningsnät samt om bestämmelserna i 1 § första stycket 13 *ExL* om expropriation för linbana eller oljeledning som är behövlig för företag av större gagn för orten samt i punkt 18 samma paragraf om expropriation för atomreaktor eller annan atomenergianläggning (ang. dessa bestäm-

melser, se närmare kapitel 5). Av besläktad art är också de i kapitel 9 behandlade bestämmelserna i dels 1 § första stycket 9 *ExL* om expropriation av kalhuggen skogsmark, dels lagen om tvångsinlösen av vanhävdad jordbruksegendom samt den i kapitel 7 behandlade regeln om expropriation av flygsandsfält (1 § första stycket 10 *ExL*).

6.2 Fjällrenskötsel

Stadgandet i 1 § första stycket 14 *ExL* om expropriation för fjällrenskötselns behov tillkom år 1928 i samband med samma års lagstiftning om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige. I det förslag till lag härom som i januari samma år remitterades till lagrådet fanns en bestämmelse om rätt för Kungl. Maj:t att förordna att visst område inte vidare fick begagnas för fjällrenskötsel. I sådant fall skulle annat lämpligt område anvisas lapparna. I anslutning därtill föreskrevs att även jord, som tillhörde annan än kronan, kunde tas i anspråk såväl för nyssnämnda ändamål som för att eljest bereda lapparna tillgång till skogsmark, bete eller vägar eller utrymme för anläggande av broar eller uppförande av stängsel för att förekomma skada av reinar. I sådana fall skulle lösen utges av kronan i enlighet med bestämmelserna i *ExL*. Lagrådet ansåg att regler av detta slag hörde hemma i *ExL* och föreslog att

de skulle överföras dit. Så skedde också (prop. 1928: 86), varvid lagstadgandet fick sin utformning i enlighet med lagrådets förslag. Stadgandet placerades ursprungligen som punkt 13 i 1 § första stycket ExL. I samband med vissa andra ändringar i lagen nedflyttades det år 1942 till punkten 14.

6.3 Yrkesfiske

Bestämmelser om expropriation till förmån för yrkesfisket (1 § första stycket 17 och 112 § ExL) tillkom år 1950 och ingår som ett led i 1950 års vattengräs- och fiskerättslagstiftning. Expropriationsändamålet anges vara att på viss ort bereda fiskarbefolkningen utrymme för uppförande av brygga, bod eller annan anläggning som erfordras för yrkesfisket. Av 112 § framgår att expropriationsbefogenhet endast tillkommer kronan, kommun eller hushållningssällskap, samt att förfarandet i regel får avse bara nyttjanderätt under en tid av högst 25 år. Om markägaren begär det, skall dock fullständig inlösen ske. Inlöst nyttjanderätt får överlätas till enskilda yrkesfiskare eller sammanslutning av sådana för det ändamål expropriationen avsett. – Som grund för den berörda lagstiftningen låg ett betänkande av *fiskerättskommittén* (SOU 1947: 47) vari framhölls bl. a. följande (s. 310 f): Av sociala och näringspolitiska skäl hade kommittén funnit att möjlighet borde öppnas att genom expropriation bereda yrkesfiskare tryggare markförhållanden. Kommittén ville emellertid betona att denna utväg i regel borde tillgripas först sedan det visat sig ogörligt att på annat sätt nå det åsyftade målet. Expropriationen hade ansetts böra begränsas till att avse nyttjanderätt. Den kom alltså inte att rubba den befintliga fastighetsindelningen. Upplåtelsen skulle tjäna yrkesfiskets intressen, inte nöjesfiskets.

6.4 Jordbruk

6.4.1 Expropriationsregler

Expropriationsrätt för stärkande av ofullständigt jordbruk infördes år 1947, då en bestämmelse härom placerades i 1 § första stycket ExL som punkt 15. Lagstiftningen ingick som ett led i utformningen av riktlinjerna för den framtida jordbrukspolitik (se prop. 1947: 75). *Chefen för jordbruksdepartementet* anförde därvid som motiv till stadgandet bl. a. (s. 234–253) att expropriation i vissa fall borde – om ock i sista hand – kunna användas som ett medel för den yttre rationaliseringen vid sidan av de primära medlen härför, låne- och bidragsverksamhet, aktiv inköspolitik och förköpsrätt. Att rationaliseringen inom jordbruket skulle fortskrida på ett tillfredsställande sätt var nämligen, framhölls det vidare, synnerligen önskvärt inte bara från jordbrukets utan även från samhällets synpunkt. Redan med hänsyn till de mycket betydande insatser, bl. a. av ekonomisk art, som förutsattes från det allmännas sida, framstod det som angeläget att de medel som skulle stå till rationaliseringsorganens förfogande för genomförande av den yttre rationaliseringen skulle vara sådana att de verkligen gav möjlighet att på ett tillfredsställande sätt lösa denna viktiga fråga. – Departementschefen betonade fortsättningsvis att den yttre rationaliseringen i princip borde vara en jordbrukets egen verksamhet, som det allmänna borde leda och underlätta på olika sätt. Det syntes emellertid inte utgöra något avsteg från denna uppfattning att medge expropriation av jordbruksjord eller skog för komplettering av ofullständiga jordbruk i sådana fall, där expropriationen kunde ske utan att annan jordbrukare nödgades lämna sin fastighet eller fick sina försörjningsmöjligheter försämrade. Då det dessutom i dessa fall förelåg ett starkt behov av ett dylikt komplement till de förut behandlade rationaliseringsmedlen, förordades i princip att expropriation skulle kunna användas i dessa fall. När fråga däremot var om att för rationaliseringsändamål förvärva en hel jord-

bruksfastighet, vilken borde sammanläggas med en eller andra fastigheter, torde man – åtminstone vad gällde de ofullständiga jordbruken – kunna räkna med att rationaliseringen förr eller senare skulle kunna genomföras till rimliga kostnader även utan att expropriationsinstitutet behövde tillgripas. Vad det här främst kunde bli fråga om torde vara ett dröjsmål med verkställigheten av rationaliseringsåtgärderna. Olägenheten av ett sådant dröjsmål kunde i regel inte anses vara så stor, att man på grund av densamma skulle tillgripa expropriation trots vad nyss sagts om verkningarna av ett dylikt ingrepp för brukaren och trots det avsteg det skulle innebära från principen att rationaliseringen borde vara en jordbrukets egen verksamhet. – Departementschefen ansåg sålunda att expropriation av hela brukningsdelar i regel inte borde få förekomma som ett medel för att genomföra den yttre rationaliseringen. Undantag från denna regel borde emellertid göras i vissa fall, där behovet av expropriation var särskilt trängande eller där expropriation på grund av speciella omständigheter måste anses medföra mindre olägenhet för brukningsdelens ägare än vad genomsnittligt kunde antagas vara fallet vid avstående av en hel jordbruksfastighet. Härvid åsyftades dels de fall, då en yttre rationalisering av vissa brukningsdelar borde genomföras i samband med ett omskifte, dels vissa fall, då ägaren av en brukningsdel, som erfordrades för den yttre rationaliseringens genomförande, inte själv ägnade sig åt jordbruket på brukningsdelen, dels de fall, då brukningsdelen var en ren skogsfastighet.

Departementschefens sålunda berörda uttalanden ligger till grund för de särskilda tillämpningsföreskrifter till stadgandet vilka intagits i 110 § *ExL*. Av dessa framgår, att följande förutsättningar måste vara uppfyllda för att expropriationsrätt skall kunna beviljas:

1. Det måste möta särskild svårighet att genom avtal förvärva erforderlig mark till skäligt pris.

2. Den avsedda marken måste helt eller

till huvudsaklig del lämpa sig för det ifrågavarande ändamålet.

3. Markens ägare eller innehavare får inte tillskyndas avsevärd olägenhet genom expropriationen. Vid den bedömning som görs i denna del skall hänsyn inte tas till anordning som prövas ha vidtagits i syfte att förhindra expropriation.

4. Lämplig fastighetsbildning skall kunna befordras genom expropriationen.

5. Mark som utgör särskild fastighet får – när det är fråga om fastighet med jordbruk – exproprieras endast om fastigheten tillhör

antingen bolag, förening, stiftelse eller fideikommiss

eller enskild person, som varken är mantalsskriven på fastigheten eller på annan fastighet som är i sambruk med denna, och som uppenbarligen besitter fastigheten av annan anledning än att bereda sig sin huvudsakliga utkomst av jordbruket. Vid bedömandet av anledningen till besittningen av fastigheten skall i samma ägares hand befintliga, genom ägostyckning, jordavsondring eller avstyckning skilda områden av samma hemman eller lägenhet betraktas som en fastighet.

Slutligen stadgas i 109 § *ExL* att fråga om expropriation av mark för stärkande av ofullständigt jordbruk får väckas endast av lantbruksnämnd, samt att i ansökningen skall, så noggrant omständigheterna medger, anges hur man avser att förfara med marken efter expropriationen.

6.4.2 Jordförvärvslagen

Viss uppmärksamhet synes i förevarande sammanhang böra ägnas den nya jordförvärvslag som trädde i kraft den 1 juli 1965. Den ersatte 1955 års jordförvärvslag som enligt förarbetena till den nya lagstiftningen blivit i vissa hänseenden föråldrad. Det främsta syftet med den nya lagen var (se prop. 1965: 41 s. 55) att i möjligaste mån anpassa lagstiftningen i ämnet till den omdaningsprocess som under de senaste åren pågått inom svenskt jordbruk och skogsbruk. Det mest utmärkande draget i denna

process angavs för jordbrukets del vara att antalet brukningsenheter minskade i snabb takt och att betydande arealer åker togs bort ur produktionen. För skogsbrukets del pekades särskilt på den fortlöpande mekaniseringen vilken medförde ändringar i driftsstrukturen och arbetskraftsbehovet.

Den nya jordförvärvslagen bygger – såvitt här är av intresse – på följande grundläggande tankar (prop. s. 56 ff). Det är nödvändigt att myndigheterna har möjlighet att hindra markförvärv, som motverkar statens insatser till stöd för jordbrukets och skogsbrukets rationalisering. På grund härav har föreskrivits att förvärvstillstånd alltid kan vägras, om marken behövs för att underlätta tillkomsten av ändamålsenliga jordbruk och skogsbruk. Det är vidare nödvändigt att skapa ett skydd för etablering och vidareutveckling av sådana jordbruks- och skogsbruksföretag, vilkas tillkomst staten enligt gällande jordbrukspolitiska riktlinjer ekonomiskt stödjer. Denna princip har i lagen tillgodosetts genom en huvudregel, som innebär att jordbrukare alltid skall få tillstånd att för den egna verksamheten förvärva befintligt jordbruk liksom tillskott av jord och skog, allt i den mån objektet inte anses böra tas i anspråk för rationalisering av andra brukningsenheter. Den enskilde jordbrukaren har härigenom beretts möjlighet att, oavsett storleken av det företag han redan innehar, genom egna initiativ tillföra detta den ytterligare mark som han anser behövlig för att med bästa resultat driva sin rörelse. Till skillnad från vad som tidigare gällde har inte uppställts några hinder för sådan storleksrationalisering ens om denna innebär att två bärkraftiga jordbruk läggs ihop. Det har slutligen bedömts vara nödvändigt att lämna visst företräde till förvärv av jord och skog åt företagare som på ett från samhällets synpunkt rationellt sätt kan tillgodogöra sig jordbruks- och skogsprodukter. I linje med denna tankegång ligger bestämmelsen i 4 § andra stycket punkt 1. Enligt huvudregeln i paragrafens första stycke kan förvärvstillstånd vägras om förvärvarens huvudsakliga syfte med förvärvet inte är att själv yrkesmässigt och varaktigt

ägna sig åt jordbruk på egendomen eller driva skogsbruk där som stöd åt honom tillhörigt jordbruk. Detta gäller dock enligt andra stycket punkten 1 inte om förvärvaren här i riket driver industriell eller kommersiell verksamhet för förädling av jordbruks- eller skogsprodukter eller för distribution av jordbruksprodukter och får antagas med fånget huvudsakligen åsyfta att varaktigt tillgodogöra sig egendomens alster i rörelsen.

6.4.3 Den aktuella jordbrukspolitiken

I en till 1967 års riksdag avlämnad proposition med riktlinjer för jordbrukspolitiken m. m. (prop. 1967:95) tog chefen för jordbruksdepartementet upp frågan om jordbrukets rationalisering (s. 27 ff), vilken han betecknade som en huvudfråga inom jordbrukspolitiken. Det var enligt hans uppfattning av utomordentlig betydelse från jordbrukarnas, konsumenternas och samhällets synpunkt att jordbruksproduktionen sker så att resurserna i fråga om mark, arbetskraft och teknisk utrustning utnyttjas så effektivt som möjligt. Det framhölls att det svenska jordbruket emellertid f. n. visar en mycket splittrad bild när det gäller rationaliteten. Å ena sidan finns ett betydande antal jordbruksföretag, som även internationellt sett har mycket hög effektivitet. Å andra sidan saknar den ojämförligt större delen av de svenska jordbruksföretagen möjlighet att i sin nuvarande utformning rationellt utnyttja modern teknik. Detta framgick bl. a. av de undersökningar rörande jordbrukets effektiviseringsvägar som utförts inom 1960 års jordbruksutredning. Jordbruksföretagens storlek har, bortsett från s. k. sidoarrenden, också under de senaste tjugo åren ökat mycket långsamt, nämligen i genomsnitt från ungefär 12 till 16 hektar. Mot denna bakgrund ansåg departementschefen att behovet av en intensifierad strukturrationalisering och av annan rationalisering inom jordbruket i dagens läge är trängande.

Fortsättningsvis framhöll departementschefen att en nödvändig förutsättning för en fortsatt snabb rationalisering inom det

svenska jordbruket är ett aktivt intresse här- för från jordbrukarnas och deras organisa- tioners sida. Rationaliseringsverksamheten måste nämligen grunda sig på frivilliga ini- tiativ och insatser från jordbrukarna själva. Departementschefen erinrade i detta sam- manhang om de vidgade möjligheter till stor- leksrationalisering som tillkommit genom 1965 års reform av jordförvärvslagen.

Departementschefen ansåg det självfallet att staten liksom hittills bör på olika sätt medverka i rationaliseringsverksamheten. Även om familjejordbruket torde komma att för överskådlig tid dominera inom det svenska jordbruket, bör statens medverkan i arbetet med jordbrukets rationalisering i princip avse uppbyggnad av effektiva jord- bruksföretag utan begränsning till någon särskild företagsform. Det är vidare av stor vikt att rationaliseringsarbetet särskilt främ- jar specialisering och övergång till drift i större skala inom jordbruksproduktionen. I fråga om många av de nu befintliga jord- bruksföretagen saknas rimliga tekniska och ekonomiska förutsättningar för uppbyggnad till rationella enheter. Liksom hittills måste därför även i framtiden ett stort antal jord- bruk komma att upphöra som självständiga företag. Den odlade jorden kan därvid be- roende på förhållandena i det enskilda fal- let användas antingen för att förstärka and- ra jordbruksföretag eller för annat ändamål.

Vidare fann departementschefen det efter- strävanvärt att en förbättrad samordning i fråga om olika statliga insatser av betydelse för de enskilda jordbruksföretagens mark- anskaffning kom till stånd. De nya lant- bruksnämnderna och den organiserade och utvidgade samverkan som avsågs komma till stånd mellan dem och lantmäteriet gjor- de enligt hans mening dessa insatser effek- tivare. Han pekade även på den reformera- de jordförvärvslagen, vilken han betrakta- de som ett verksamt medel för att främja strukturrationaliseringen av jordbruksföre- tagen. Slutligen framhölls i detta samman- hang den stora betydelsen av lantbruks- nämndernas aktiva inköps- och försäljnings- verksamhet med anlitande av jordfonden.

Härefter övergick departementschefen (s. 61) till att behandla olika former för eko- nomiskt stöd åt jordbruket. Han hänförde sig därvid till ett förslag av jordbruksut- redningen, enligt vilket det statliga ekono- miska stödet skulle avse jordbruksföretag med förutsättningar att tillämpa rationell jordbruksdrift och vars tillkomst eller fort- varo var önskvärd från allmän synpunkt. Stödets syfte borde vara att främja finan- siering av åtgärder som bedömdes höja jordbruksföretagets effektivitet samt att i vissa fall underlätta förvärv och drift av effektiva jordbruk.

Med hänsyn till sist upptagna omständig- heter ansåg departementschefen att den nu gällande begränsningen av vissa delar av det ekonomiska stödet till att avse bruks- enheter av högst tvåfamiljsjordbruks stor- lek borde upphöra. Hänsyn borde nämligen tas till att den pågående tekniska och eko- nomiska utvecklingen krävde färre och stör- re enheter inom jordbruket. Bl. a. av detta skäl borde tillkomsten och fortvaron av stödjordbruk inte längre främjas genom eko- nomiskt stöd. Såsom stödjordbruk borde i detta sammanhang betraktas även deltidsjord- bruk, vars innehavare hade sin huvudsak- liga sysselsättning utanför jord- och skogs- bruksnäringen.

Vid riksdagsbehandlingen av propositionen underströk *jordbruksutskottet* (JoU 1967: 25) att en fortsatt snabb rationalise- ring bör främjas, varvid uppbyggandet av rationella jordbruksföretag bör vara det cen- trala syftet med denna rationaliseringspro- cess. Utskottet ansåg i likhet med departe- mentschefen att statens insatser på jord- bruksrationaliseringens område bör syfta till att göra jordbruksföretagen så effektiva som möjligt. Utskottet hade ingenting att erinra mot departementschefens uttalande om att statens medverkan i arbetet med jordbrukets rationalisering bör avse uppbyggnad av ef- fektiva företag oavsett företagsform. Med hänsyn till den snabba utvecklingen på detta liksom på andra områden av näringslivet är det givetvis av vikt att bestämmelserna för statens insatser på jordbruksrationalisering-

ens område ges en sådan utformning att en smidig anpassning i enlighet med utvecklingen underlättas. Som departementschefen konstaterat kommer emellertid familj jordbruken för överskådlig tid att dominera inom det svenska jordbruket. Utskottet delade denna uppfattning och ville under sådana förhållanden ifrågasätta, om inte det för såväl samhället som jordbrukare och konsumenter mest effektiva resultatet vinnns, om rationaliseringsarbetet under denna tid främst inriktas på att bygga upp bärkraftiga familj jordbruk. Med hänsyn till vad som i denna fråga uttalats i vissa motioner, till vilka utskottet ville i förevarande hänseende ansluta sig, önskade utskottet framhålla att det fortsatta arbetet för jordbrukets rationalisering i främsta rummet bör inriktas på att åstadkomma bärkraftiga familj jordbruk.

Emot vad departementschefen anfört rörande de enskilda jordbruksföretagens markanskaffning hade utskottet inte något att erinra. Utskottet ansåg sålunda att den gällande jordförvärvslagen är ett verksamt medel i strukturrationaliseringen. Likaså ansåg man att den aktiva inköps- och försörjningsverksamhet som lantbruksnämnderna bedrev med anlitande av jordfonden är av stor betydelse i sammanhanget.

Beträffande formerna för det ekonomiska stödet åt jordbruket ansåg utskottet att detta stöd bör, såsom angivits i propositionen, avse jordbruksföretag som äger eller kan förutses inom en nära framtid få förutsättningar för rationell jordbruksdrift och vars tillkomst eller fortvaro är önskvärd från allmän synpunkt. Stödets syfte borde enligt departementschefen vara att främja finansiering av åtgärder som bedömdes höja jordbruksföretagets effektivitet samt i vissa fall underlätta förvärv och drift av effektiva jordbruk. I anledning av uttalanden i vissa motioner ville utskottet framhålla att den av rationaliseringsorganen stödda uppbyggnaden av företagen bör inom ramen för vad utskottet anfört liksom hittills ofta av praktiska skäl få ske successivt.

I sin hemställan framhöll utskottet av-

slutningsvis att uttalandena och förslagen i propositionen inte föranlett någon erinran, i den mån de inte särskilt berörts. Utskottet hemställde bl. a., att riksdagen måtte – i de delar som i det föregående berörts – godkänna vad utskottet anfört beträffande de allmänna riktlinjerna för jordbrukspolitiken samt vad som föreslagits rörande statens medverkan och ekonomiska stöd till jordbrukets rationalisering.

Utskottets hemställan bifölls såvitt nu är i fråga av riksdagen (rskr 280), varefter Kungl. Maj:t den 9 juni 1967 utfärdade en *kungörelse (SFS nr 453) om statligt stöd till jordbrukets rationalisering m. m.* I dennas 3 § fastställs en viss terminologi. Med *yttre rationalisering* förstås sålunda sådan ändring av brukningsenhets areal eller ägoanordning som ökar möjligheterna till ändamålsenligt jordbruk eller skogsbruk. Med *inre rationalisering* avses utförande av markanläggning eller varaktig förbättring av sådan anläggning, varaktig förbättring av jord eller ekonomibyggnad eller uppförande av sådan byggnad, med *driftsrationalisering* övergång till mera ändamålsenlig jordbruksdrift och med *särskild rationalisering* samtidig och i tiden koncentrerad yttre och inre rationalisering i förening med driftsrationalisering. Bland de allmänna förutsättningarna för det statliga stödet fastställs i 8 § att sådant endast lämnas till åtgärd som är önskvärd från allmän synpunkt, samhälls-ekonomiskt motiverad och från företags-ekonomisk synpunkt lönsam. Beträffande jordbruk lämnas statligt stöd endast om brukningsenheten har eller väntas inom en nära framtid få förutsättningar för rationell drift. Statligt stöd till förvärv av brukningsenhet med både jordbruk och skogsbruk eller till rationalisering av jordbruksdelen i en sådan enhet lämnas endast under förutsättning att jordbruket kan beräknas bli så omfattande och effektivt att investeringen i denna del blir lönsam. Enligt 9 § lämnas inget statligt stöd till stöd jordbruk eller annat deltid jordbruk. Kungörelsen har trätt i kraft den 1 juli 1967.

7.1 Inledning

Termerna skydds- och säkerhetsområde finns veterligen inte definierade i lag eller författning. De förekommer tillsammans i 25 § *BL*, vilket stadgande i denna del kan ledas tillbaka till 2 § i *1931 års stadsplane-lag*. Dessutom förekommer termen skyddsområde i 1 § första stycket 18 *ExL*.

Under förarbetet till stadsplanelagen uttalades av *1916 års kommitté* med uppdrag att verkställa revision av gällande bestämmelser angående stadsplan och tomtindelning (betänkande den 15 december 1920 s. 104 f) att det understundom inom stadsplanelagt område förekom anläggningar, som var så allmänfarliga att omfattande säkerhetsåtgärder krävdes. Som exempel på sådana anläggningar nämnde kommittén överjordiska starkströmsledningar och skjutbanor. Dessa anläggningar krävde otvivelaktigt särskilda säkerhetsområden. Kommittén föreslog därför följande bestämmelse i 1 § andra stycket stadsplanelagen: "Stadsplan skall — — — till sina gränser angiva — — — områden, avsedda för anläggningar, som medföra fara av allmän art, såsom elektriska starkströmsledningar (*säkerhetsområden*)".

1925 års sakkunniga för revision av stadsplanelagstiftningen m. m. föreslog (SOU 1928: 5 s. 10; 2 kap. 2 §) att i lagen skulle tas in en föreskrift om att plan skulle till gränserna ange bl. a. »områden till skydd

för anläggningar av allmän art eller skydd mot sådana anordningar, som kunna medföra allmän fara (*skyddsområden*)». I motiven härtill framhöll de sakkunniga (a. a. s. 173) att stadgandet om skyddsområden motsvarade kommitténs nyssnämnda förslag med den ändringen att de beaktat inte bara anläggningar som medförde fara mot vilken krävdes skydd utan också anläggningar som själva krävde skydd, t. ex. en sjö som levererade vatten till ett vattenledningsverk och därför måste skyddas mot föroreningar.

Chefen för justitiedepartementet (prop. 1931: 79 s. 52) anslöt sig i denna del till vad de sakkunniga uttalat i frågan. I lagtexten kom områdena dock att omnämnas som »skydds- eller säkerhetsområden för vissa anläggningar». Det är ovissat vilken innebörd som skall tilläggas detta förhållande. I Bexelius—Nordenstam—Körlofs kommentar till *BL* (4:e uppl. 1964, s. 130) anges dock att med skyddsområde skall förstås mark intill anläggning som själv kräver skydd medan termen säkerhetsområde är avsett för område för anläggningar som medför fara av allmän art. Denna uttolkning ger en rimlig förklaring till att de båda begreppen använts sida vid sida trots att sakkunnigförslaget använde termen skyddsområde för båda slagen av områden.

Stadgandet i 1 § första stycket 18 *ExL* redovisas närmare i mom. 7.4.

Någon enhetlig lagstiftning finns inte på nu ifrågavarande område. *ExL*, *BL* och *VL*

innehåller diverse spridda bestämmelser i ämnet.

7.2 Vattenföreningar

I 1 § första stycket 5 ExL medges expropriationsrätt för att bl. a. förhindra förening av ledning som är anlagd för att förse en ort med vatten. Stadgandet kan härledas tillbaka till en den 29 juni 1900 utfärdad tilläggsförfattning till ExF. I denna behandlades det fallet att genom lovligt bruk av en fastighet uppstod fara för att en vattenledning som anlagts för någon ords förseende med vatten föreningades. I sådant fall ägde Kungl. Maj:t rätt att föreskriva sådana förändringar i fastighetens bruk, som befanns påkallade för att undanröja faran. Vile fastighetens ägare inte godtaga dessa föreskrifter, hade han rätt att begära inlösen av hela fastigheten, eventuellt endast den del av denna som berördes av föreskrifterna. Enligt vad chefen för justitiedepartementet framhöll under *förarbetet till ExL* (prop. 1913: 46 s. 46) är den nuvarande bestämmelsen i 1 § första stycket 5 avsedd att motsvara det nu återgivna äldre stadgandet.

Enligt 8 kap. 25 § VL medges viss rätt att på annan tillhörig fastighet utföra anläggning som erfordras för renande av avloppsvatten innan det släpps ut i vattendrag, sjö eller annat vattenområde. För vålat intrång skall ersättning bestämmas av vattendomstol.

Även bestämmelserna i BL kan i viss utsträckning tillämpas vid behov av tvångsinlösen för nu ifrågavarande ändamål. I denna del hänvisas till framställningen i mom. 75 nedan.

7.3 Flygsandsfält

Lagregler om vård av flygsandsfält har funnits i mer än 100 år. I 1 § ExF föreskrevs att flygsandsfält kunde bli föremål för inlösen, om ägaren försummat att ta föreskriven vård om det. Stadgandet överför-

des innehållsmässigt oförändrat till 1 § första stycket 10 ExL i samband med denna lags tillkomst. Sin nuvarande utformning fick stadgandet år 1937 i samband med samma års lagstiftning rörande skyddsskogar och skogar på vissa flygsandsfält (prop. 1937: 54). Expropriationsändamålet bestämdes då till kronans övertagande av flygsandsfält, varom ägaren försummat taga sådan vård, att fara för sandflykt förebygges. Med skyddsskogar förstods vid denna tidpunkt (18 § i 1923 års skogsvårdslag) skogar, vilkas bestånd prövades erforderligt till skydd mot flygsandsfält eller fjällgränsens nedgående. Numera (25 § i 1948 års skogsvårdslag) förstås därmed endast skogar, vilkas bestånd prövas erforderligt till skydd mot sand- eller jordflykt. Chefen för jordbruksdepartementet erinrade i samband med lagändringen (prop. 1937: 54 s. 58) om att den dittills gällande regeln endast hade avseende på flygsandsfält, rörande vilkas vård meddelats särskilda föreskrifter. Sådana föreskrifter fanns vid denna tidpunkt bara beträffande vissa flygsandsfält i Hallands län, varför stadgandet i ExL syntes vara begränsat till dessa. Avsikten var emellertid att upphäva dessa föreskrifter och inordna skogarna på de ifrågavarande fälten under skogsvårdslagen eller förordningen angående förvaltningen av städernas skogar. Detta skulle möjligen få till följd att ExL:s stadgande i dess dittills gällande utformning skulle avsevärt begränsas eller eventuellt helt upphöra. För att ge expropriationsrätten erforderlig effektivitet borde därför i stället stadgas att ägaren försummat taga sådan vård om fältet att fara för sandflykt förebyggdes. – Av förarbetena framgår inte, huruvida i övrigt vidgad expropriationsbefogenhet för likartade ändamål övervägts.

7.4 Atomenergianläggningar

I sista ledet av 1 § första stycket 18 ExL föreskrivs att expropriation kan beviljas för skyddsområde kring sådan atomreaktor eller annan atomenergianläggning som är till

större gagn för orten eller eljest äger väsentlig betydelse från allmän synpunkt. De närmare omständigheterna kring tillkomsten av detta lagrum har berörts i mom. 5.4. Delvis likartade bestämmelser finns vidare i 81–83 §§ BL. I denna del hänvisas till mom. 7.5 nedan.

Av förarbetena till 1 § första stycket 18 ExL (prop. 1958: 149 s. 19) framgår klart att atomenergianläggningarna bedömts som så farliga att minutiösa säkerhetsåtgärder ansetts erforderliga för att skydda närboende befolkning mot strålningsrisken. Det är sålunda ställt utom allt tvivel att de områden som det här är fråga om rätteligen bör betecknas som säkerhetsområden, om man skall använda den i andra sammanhang gängse terminologi (se mom. 7.1).

7.5 Bestämmelser i BL

18 och 41 §§ andra styckena BL innehåller bestämmelser om rätt för kommun att lösa in sådan mark inom fastställd generalplan eller stadsplan, som varken avsetts till trafikled, gata eller annan allmän plats eller till enskild bebyggelse. Bestämmelserna, som närmare berörts i mom. 2.2.3, syftar såvitt nu är av intresse på bl. a. skydds- och säkerhetsområden kring vissa anläggningar. Som förutsättning för inlösen har uppställts att markens användning för avsett ändamål inte kan anses säkerställd, om inte inlösen kommer till stånd.

Visst intresse tilldrar sig vidare bestämmelserna i 21 och 48 §§ första styckena BL. Om mark enligt fastställd generalplan eller stadsplan skall användas för annat ändamål än enskilt bebyggande, är staden nämligen skyldig att lösa marken såvida ägaren till följd av planen kan nyttja marken endast på sätt som står i uppenbart missförhållande till dess tidigare värde.

81–83 §§ BL innehåller lagregler om förbud mot bebyggelse, som kan vara till hinder för försvaret och luftfarten m. m. I 81 § första stycket stadgas sålunda förbud mot att i närheten av befästning, statlig flygplats eller annan än staten tillhörig

flygplats för allmänt bruk företaga nybyggnad, inrätta virkes- eller annat varuupplag, materialgård eller ljustanordning eller företaga schaktning, fyllning eller därmed jämförlig åtgärd, om befästningens eller flygplatsens användning för avsett ändamål skulle försvåras därigenom eller eljest avsevärt men skulle åsamkas försvaret eller luftfarten. Enligt andra stycket samma paragraf gäller vidare förbud mot nybyggnad utan särskilt tillstånd inom område i närheten av atomreaktor eller annan atomenergianläggning, där det kan antagas föreligga risk för skadlig strålning från anläggningen. Om beslut har meddelats att anlägga eller utvidga befästning eller statlig flygplats eller tillstånd har lämnats att anlägga eller utvidga annan flygplats för allmänt bruk eller atomreaktor eller annan atomenergianläggning, kan länsstyrelsen enligt 82 § förordna att bestämmelserna i 81 § skall äga motsvarande tillämpning. Detsamma gäller om avsevärt men kan åsamkas försvaret genom bebyggelse eller inrättande av varuupplag, materialgård eller ljustanordning i närheten av annan militär anläggning än befästning eller flygplats. Om reglerna i 81 § eller ett enligt 82 § meddelat förordnande i något fall skulle innebära hinder för att nybyggnad eller annan åtgärd vidtages i den omfattning eller på det sätt som eljest skulle varit tillåtet är markägaren enligt 83 § första stycket berättigad till ersättning för den skada han därigenom lider, om han till följd av förbudet kan utnyttja marken endast på sätt, som står i uppenbart missförhållande till dess tidigare värde; kan han av nämnd orsak över huvud inte använda marken för enskilt bebyggande, är anläggningens ägare skyldig att lösa denna, om inte sådan skyldighet redan åligger staden enligt 21 eller 48 §§ BL. Som förutsättning för inlösen gäller samma regel om markens värde som i ersättningsfallet. Motsvarande rätt till ersättning för skada tillkommer enligt andra stycket samma paragraf innehavare av sådan nyttjanderätt eller annan särskild rätt till marken, som upplåtits innan inskränkningen i möjligheterna att nyttja marken inträdde. – Bestäm-

melserna i 81-83 §§ gäller beträffande stad men äger på grund av hänvisning i 121 § motsvarande tillämpning beträffande köping och municipalsamhälle samt i viss omfattning också för landskommun.

8.1 Bestämmelser i ExF och ExL

Bestämmelser om expropriation för försvarsändamål fanns redan i ExF. Där föreskrevs nämligen i 1 § att ägare av jord eller lägenhet, som av Konungen prövades erforderlig för rikets försvar, var pliktig att avstå vad som fordrades för ändamålet.

I ExL har bestämmelserna om expropriation för försvarsändamål fått sin plats i 1 § första stycket 1. Enligt detta lagrum får, om Konungen prövar det nödigt, expropriation äga rum för befästning, övnings- eller förläggningsplats för krigsmakten, skjutbana som äger betydelse för den allmänna skjutskicklighetens utveckling, eller eljest för rikets försvar.

Under förarbetena framhöll chefen för justitiedepartementet (prop. 1913:46 s. 43 f) att stadgandet i sak inte gick utöver ExF utom i vad avsåg bestämmelsen om expropriationsrätt för skjutbana. Något skäl till att befästningar och övnings- och förläggningsplatser för krigsmakten särskilt uppräknades vid sidan av det redan i ExF begagnade uttrycket »rikets försvar» angavs inte. Någon närmare definition av sistnämnda begrepp lämnades inte heller. Med all säkerhet förstods emellertid härmed en betydligt mindre grupp aktiviteter än vad som inryms inom begreppet »totalförsvaret» i dagens läge. Det är därför i någon mån osäkert hur långt expropriationsbefogenheten enligt 1 § första stycket 1 ExL verkli-

gen sträcker sig. Totalförsvarsbegreppet skall närmare beröras i mom. 8.4.

Som skäl för att expropriationsrätt för vissa skjutbanor infördes hänvisade departementschefen (prop. 1913:46 s. 44) till att man därigenom tillgodosåg önskemål som framförts från *skytteförbundens överstyrelse* till Kungl. Maj: t i *skrivelse den 8 januari 1908*. Skrivelsen (se EK, s. 92) innehåller en redogörelse för det frivilliga skytteväsendets uppgift och verksamhet och ger uttryck för uppfattningen att verksamheten som sådan är av utomordentlig betydelse för landets försvar. — Förarbetena till lagstiftningen i denna del synes ge vid handen att det frivilliga skytteväsendet är den enda frivilliga försvarsorganisation som avsetts bli utrustad med expropriationsrätt. Möjligt skulle kunna anses att expropriationsbefogenhet för övriga frivilligorganisationer kan grundas på stadgandet i 1 § första stycket 6 ExL (»annat ändamål, som är jämförligt med något under 1 — — — angivet och äger väsentlig betydelse för det allmänna»). Grunden härför är emellertid ganska svag.

8.2 Bestämmelser i BL

I 81–83 §§ lämnas vissa regler om förbud mot bebyggelse som kan vara till hinder för försvaret samt i anslutning därtill bestämmelser om inlösenplikt i vissa fall. Be-

stämmelserna har närmare berörts i mom. 7.5, vartill hänvisas.

8.3 Bestämmelser i CfL

Ett visst sammanhang med bestämmelserna om expropriation för försvarsändamål har reglerna om kommuns rätt till tvångsinlösen i vissa fall enligt CfL.

Enligt 5 § CfL skall riket indelas i civilförsvarsområden för det lokala civilförsvaret. Civilförsvarets omfattning och beskaffenhet inom varje sådant område skall enligt 10 § till sina huvuddrag anges i en särskild organisationsplan som upprättas av länsstyrelsen och – i den mån Kungl. Maj: t så förordnar – fastställs av civilförsvarsstyrelsen. Enligt 23 § skall i denna plan bl. a. anges de allmänna skyddsrummens närmare belägenhet. Dessa skyddsrum kan inrättas antingen som bergfasta skyddsrum eller som normalskyddsrum (angående den närmare definitionen av dessa begrepp hänvisas till 26 § CfL). Det tillkommer enligt 28 § CfL Kungl. Maj: t att bestämma, vilken typ av skyddsrum som skall inrättas i det särskilda fallet. I samband med att skyddsrum byggs kan i vissa fall (se här om närmare 32 § CfL) också bli aktuellt att ta upp en öppning i källarmuren mellan olika delar av bebyggelsen inom ett kvarter e. d. (källarmursgenombrott).

Det ligger i sakens natur att kommunerna fått sig anförtrodda vittgående åligganden i samband med civilförsvaret. Enligt 40 § 1 mom. b och c CfL är *kommun* sålunda *skyldig* bl. a. att i enlighet med gällande organisationsplan inrätta och utrusta allmänna skyddsrum samt vidtaga andra byggnadsanordningar och reservanordningar, som är avsedda uteslutande för brandförsvarets försörjning med vatten. Kommunen skall vidare i viss omfattning under pågående civilförsvarsberedskap utföra skyddsrum och vidtaga andra byggnadstekniska åtgärder som avser det lokala civilförsvaret, även om åtgärderna inte upptagits i organisationsplanen. Slutligen skall kommunen också utföra källarmursgenom-

brott för allmänna och enskilda skyddsrum.

För att kommunerna skall kunna fullgöra sina nu angivna uppgifter får egendom som finns inom kommunen tas i anspråk med *förfoganderätt* för kommunens räkning. Förfoganderätten utövas av civilförsvarschef eller länsstyrelse. Enligt 48 § får – i den mån det prövas nödigt för fullgörande av kommuns skyldigheter enligt 40 § 1 mom. b och c – tas i anspråk markområden, byggnader, utrymmen, livsmedel, transportmedel, utrustningspersedlar, materiel och annan egendom, som innehas av annan än staten. Förutsättning är att s. k. civilförsvarsberedskap råder (varom Kungl. Maj: t äger förordna när riket befinner sig i krig eller krigsfara; se 2 § CfL) och att överenskommelse om egendomens avstående inte kan träffas tillräckligt skyndsamt. Kravet på att civilförsvarsberedskap skall råda gäller inte, när fråga är om utförande av byggnadsanordning och källarmursgenombrott. Förfoganderätten får dock i detta läge bara utövas av länsstyrelsen. *Ersättning* till ägare eller innehavare av den ianspråktagna egendomen skall enligt 73 § CfL utgå enligt de grunder som är stadgade i fråga om rekvisition för krigsmaktens behov, dvs. i enlighet med bestämmelserna i *rekvisitionslagen den 30 juni 1942*.

8.4 Totalförsvaret

Såsom antytts i mom. 8.1 är försvarets omfattning och uppgifter idag betydligt större och mera skiftande än år 1917, då de nuvarande reglerna om expropriation för försvarsändamål infördes i ExL. Totalförsvaret omspanner i dag stora delar av vårt samhälle och inrymmer i sig åtskilliga verksamheter av typiskt sett mera civil än militär karaktär.

I *prop. 1963: 108* (s. 55) gavs följande, av riksdagen sedermera godtagna och alltjämt gällande ändamålsbestämning för totalförsvaret:

Totalförsvarets främsta uppgift är att vara så förberett för kriget, att det verkar fredsbevarande. Totalförsvaret måste därför snabbt kunna

höja beredskapen och utveckla full styrka. Det skall ge uttryck åt vårt folks vilja att bevara landets frihet och vår motståndskraft mot påtryckningar.

Skulle vi likväl utsättas för angrepp, är det krigsmaktens uppgift att möta detta och förhindra att svenskt territorium besätts. Civilförsvarets huvuduppgift är att skydda befolkning och egendom mot skador av fientliga anfall samt att rädda överlevande vid sådana anfall. Folkförsörjningen i vidaste bemärkelse skall tryggas genom det ekonomiska försvaret. Det psykologiska försvarets uppgift är att vidmakthålla en fast försvarsvilja och motståndanda.

Sjukvård, socialvård, polisväsende, kommunikationer och annan samhällelig verksamhet anpassas med hänsyn till inriktningen av de samlade försvarsansträngningarna.

Totalförsvarets olika delar samverkar och understödjer varandra så, att största försvarseffekt ernås.

Totalförsvaret består alltså av krigsmakten (det militära försvaret), civilförsvaret, det ekonomiska försvaret och det psykologiska försvaret. I vidaste bemärkelse kan man emellertid dit räkna snart sagt alla former av samhällelig verksamhet, så snart det kan påvisas att verksamheten i det särskilda fallet har betydelse för den sammanlagda försvarseffekten.

Krigsmakten och civilförsvaret och deras behov torde ha berörts tillräckligt i det föregående.

Central myndighet för det *ekonomiska försvaret* är överstyrelsen för ekonomisk försvarsberedskap. Enligt sin instruktion (SFS 1965: 659) har överstyrelsen till uppgift att samordna landets försvarsförberedelser på det ekonomiska området för att vid krig eller under utomordentliga, av krig eller krigsfara föranledda förhållanden det totala försvarets behov av förnödenheter skall kunna tillgodoses. Styrelsen skall vidare i viss utsträckning ombesörja att förberedelser i nyss angivet syfte vidtages. Bland styrelsens åligganden ingår att handha frågor om statens inköp och lagerhållning av vissa varor, som det vid krig eller avspärning i varutillförseln är angeläget att — med hänsyn till det totala försvaret — ha tillgång till inom landet. Styrelsen får också förhyra lagerutrymmen och får vidare själv låta uppföra lagerlokaler.

Som centralt organ för det *psykologiska försvaret* fungerar beredskapsnämnden för psykologiskt försvar. Nämnden skall enligt sin instruktion (SFS 1965: 681) leda och samordna planläggningen av landets psykologiska försvar och, i den mån det inte ankommer på andra organ, själv ombesörja att behövliga förberedelser vidtages. Nämndens arbete är huvudsakligen inriktat på forskning, studier och planläggning. Den har emellertid också till uppgift att sörja för att det psykologiska försvarets lokal-, utrustnings- och förbindelsebehov blir tillgodosedda. I förevarande sammanhang torde det psykologiska försvaret emellertid vara av underordnad betydelse.

Bland *övriga former* av samhällelig verksamhet, som under vissa förhållanden kan sägas tillhöra det totala försvaret, kan nämnas ett stort antal heterogena företeelser av typen kommunikationer, sjukvård, polisväsende, krigsviktiga industrier etc. Hit hör också obestriddligen de s. k. *frivilligorganisationerna*. Beträffande de sistnämnda har i KK den 11 december 1953 (SFS nr 73) angående frivillig försvarsverksamhet angivits att vissa organisationer skall kunna erhålla bidrag av statsmedel eller eljest statligt understöd för sin verksamhet. Härför uppställs bl. a. det kravet att verksamheten tjänar det totala försvaret och omfattar upplysning, frivillig utbildning av värnpliktiga och civilförsvarspliktiga samt rekrytering och utbildning av frivillig personal och därmed sammanhängande åtgärder ävensom ekonomiskt stödande verksamhet. Organisationernas grundstadgar skall fastställas av Kungl. Maj:t. I kungörelsen regleras vidare hur ansvaret och uppgifterna för den frivilliga försvarsverksamheten skall fördelas mellan myndigheter och organisationerna. Myndigheterna har bl. a. fått sig ålagt att i enlighet med särskilda bestämmelser tillhandahålla organisationerna materiel och förnödenheter samt förläggings-, övnings- och undervisningslokaler och att ställa erforderlig övningstrupp m. m. till förfogande, allt i den mån väsentliga olägenheter därigenom inte uppkommer för den ordinarie statliga verksamheten.

9.1 Inledning

Regler om rätt till tvångsingripanden för att komma till rätta med situationer när fast egendom vanvårdas finns på några ställen i lagstiftningen. Främst gäller detta på lantbrukets område, där vissa begränsade expropriationsmöjligheter införts i några särskilt kvalificerade fall. I fråga om vanvård av byggnader har lagstiftaren närmast sökt sig fram via tillsynslagstiftning av olika slag (BS, HvS m. m.) och försökt lösa uppkommande problem genom att tillägga olika myndigheter befogenhet att meddela förelägganden, tidvis sanktionerade med viten. Samma metod har f. ö. även prövats på lantbrukets område.

9.2 Jordbruk

Lagen den 30 juni 1947 om *tvångsinlösen av vanhävdad jordbruksegendom* tillkom i samband med samma års lagstiftning om uppsikt å jordbruk (se lag härom s. d.). Som förutsättning för inlösen anges i 1 § att på en jordbruksegendom förekommer synnerligen grov vanhävd av den odlade jorden eller av byggnader, som är erforderliga för jordbruket. Vidare förutsätts att det skall befinnas nödvändigt att — med hänsyn till vanhävdens omfattning och egendomens storlek eller av andra särskilda skäl — vidtaga åtgärder för att avhjälpa vanhävderna i annan ordning än som stadgas i lagen om

uppsikt å jordbruk. För att inlösen skall komma till stånd fordras förordnande av Kungl. Maj: t, som därvid måste inhämta riksdagens samtycke. Inlösen kan ske endast till kronan, — Lagen synes aldrig ha tillämpats. Den föregicks på sin tid av en provisorisk lag från år 1946, vilken tillämpades vid ett enda tillfälle (Bogesund).

Förutnämnda lag om *uppsikt å jordbruk* har främst avseende på sådana brukningsdelar, som omfattar mer än 2 hektar odlad jord. Syftet med lagen är att göra det möjligt att hålla uppsikt över sådana brukningsdelar så att dessa inte vanhävdas. Med vanhävd förstås enligt 1 § första stycket att jordbruket vansköts i sådan utsträckning att dess vidmakthållande äventyras, eller genom att för jordbruket erforderliga byggnader förs bort eller lämnas utan nödigt underhåll. Som vanhävd räknas dock enligt 2 § första stycket inte att jordbruket läggs ned på en brukningsdel eller en del därav, om det med hänsyn till jordens naturliga beskaffenhet och belägenhet samt övriga omständigheter måste anses olämpligt att driva varaktigt jordbruk där. Inte heller betraktas det enligt 2 § andra stycket som vanhävd att föra bort en byggnad eller lämna den utan nödigt underhåll, om byggnaden blivit obehövlig till följd av en sådan förändring i driften av jordbruket, som är till varaktig fördel för detta, eller på grund av en sådan sammanslagning av brukningsdelar, som

står i överensstämmelse med en ändamålsenlig planläggning av jordbruket i orten, eller också av annan giltig anledning. — Beträffande vissa delar av Kopparbergs län kan lagens bestämmelser tillämpas även på mindre brukningsdelar. För dessa delar har lämnats en speciell, kompletterande definition av begreppet vanhävd. Som sådan skall enligt 1 § andra stycket anses att odlad jord under mera än två år i följd inte varit föremål för bearbetning, slåtter eller betesgång, oavsett om vanskötsel enligt samma lagrumms första stycke är för handen.

Terminologin på förevarande område kan inte sägas vara helt klar och entydig. Särskilt framgår detta om man jämsides med ovanstående granskar vissa uttryck i allmänna arrendelagen (2 kap. NJL). Här uttalas i 10 § beträffande arrendatorns förpliktelser att han är skyldig att väl hävda jorden samt vårda och underhålla byggnader och fastighetens övriga tillhörigheter. Vidare upptages i 36 § punkt 2 som ett skäl för arrenderättens förverkande att arrendatorn gjort sig skyldig till vanvård av fastigheten.

Lagen om uppsikt å jordbruk öppnar möjligheter för lantbruksnämnden och i sista hand länsstyrelsen att, sedan vanhävd konstaterats föreligga, göra klart för den ansvarige vilka åtgärder som erfordras för att avhjälpa denna samt förelägga honom vid vite att företaga sådana åtgärder.

9.3 Skogsbruk

Bestämmelse om *expropriation av ödelagd skogsmark* intogs i ExL år 1917 som punkt 9 i 1 § första stycket. Expropriationsgrunden anges vara att på det allmännas bekostnad åstadkomma skogsåterväxt på skogsmark, som genom kalhuggning eller på annat sätt är ödelagd och inte utgör nödig betesmark. Ett förslag till lagbestämmelse av samma innehåll men med något annorlunda lydelse fanns med redan i departementsförslaget år 1912. Chefen för justitiedepartementet anmärkte därvid (prop. 1913:46 s. 49) att stadgandet utgjorde en nyhet i förhållande till gällande

rätt. Han hänförde sig bl. a. till domänstyrelsen, som i ett utlåtande förklarar att en expropriationsrätt av detta slag torde komma att få avsevärd betydelse för landets skogshushållning. Av stadgandets utformning framgår att det inte är uteslutande avsett för typiska vanvårdssituationer. Det kan otvivelaktigt komma till användning även då skogsmarken är ödelagd på grund av skogsbrand, stormskador, insektsvärjningar o. d. — Enligt 106 § ExL gäller att expropriationsrätt tillkommer — förutom kronan — endast den kommun, inom vars område marken är belägen, samt landstinget och skogsvårdsstyrelsen inom landstingsområdet. Enligt 107 § ExL har vidare markägaren tillagts en möjlighet att avvärja expropriation genom att erbjuda sig att själv ombesörja nödig återväxt. Gör han ett sådant erbjudande, skall Kungl. Maj:t lämna honom skälig tid att infria detta. Erhåller slutligen någon annan än kronan expropriationstillstånd, skall enligt samma lagrum alltid bestämmas viss tid, inom vilken den nye ägaren skall sörja för återväxt.

Stadgandet i 1 § första stycket 9 ExL torde ha i stor utsträckning förlorat i betydelse, sedan genom 1948 års skogsvårdslag införts vissa tvångsmedel för att skapa ett nöjaktigt skogstillstånd. Enligt 14 § gäller nämligen att om det vid avverkning inte lämnats kvar skog av sådan täthet och beskaffenhet att den med hänsyn till rådande naturförhållanden kan anses nöjaktig, så skall sådana åtgärder vidtagas som krävs för att nöjaktig återväxt kommer att finnas på det avverkade området inom skälig tid efter avverkningen. Kan inte markägaren förmå att godvilligt vidtaga sådana åtgärder, så kan skogsvårdsstyrelsen enligt 19 § dra saken inför domstol. Denna kan då föreskriva bestämda återväxtåtgärder vilka styrelsen sedan under viss förutsättning kan låta verkställa på markägarens bekostnad (22-23 §§).

Till bestämmelserna om expropriation av vanskött jordbruks- eller skogsbruksfastighet kan även räknas stadgandet i 1 § första

stycket 10 om expropriation i vissa fall av flygsandsfält. Detta stadgande har närmare berörts i annat sammanhang (se mom. 7.3).

9.4 Andra områden

Vid sidan av jord- och skogsbrukssektorn saknas i stort sett möjligheter att komma till rätta med vanvårdade byggnader och markområden genom att tvångsinlösa dem. Ett undantag härifrån utgör det fall att fråga är om historiskt eller kulturhistoriskt värdefull bebyggelse (se härom närmare i det följande under kapitel 10). I övrigt är man i huvudsak hänvisad till förelägganden av olika slag, i vissa fall förenade med viten, främst enligt hälsovårds- och byggnadslagstiftningen. Anmärkas bör att förelagt vite inte utdömes, när vederbörande saknar ekonomisk möjlighet att vidtaga föreskrivna åtgärder (se bl. a. H 1954: 389 och där anmärkta rättsfall).

I 15 och 23–26 §§ *hälsovårdsstadgan den 19 december 1958 (HvS)* föreskrivs beträffande byggnad, som inrymmer boningsrum, samt beträffande samlingslokaler, hotell, pensionat, badinrättningar, frisersalonger och liknande att dessa skall underhållas och skötas på sådant sätt att sanitär olägenhet inte uppstår för den som uppehåller sig i byggnaden eller lokalen. Tillsyn över stadgans efterlevnad åligger hälsovårdsnämnden, som har rätt att – omedelbart eller efter råd eller uppmaningar och skäligt anstånd – meddela erforderliga förelägganden eller förbud (71 §). Dessa kan förenas med vite. Nämnden äger också, om någon skulle underlåta att efter tillsägelse fullgöra vad han försummat eller inte kan anträffas med sådan tillsägelse, låta på den försumliges bekostnad verkställa erforderligt arbete e. d. (75 §).

Vad beträffar den närmare innebörden av begreppet »sanitär olägenhet» uttalade hälsovårdsstadgekommittén, vars förslag låg till grund för HvS, att därmed åsyftades alla yttre faktorer av någon betydelse, som inte var av endast tillfällig natur och som kunde inverka menligt i såväl fysiskt

som psykiskt hänseende på en normal människas hälsotillstånd (prop. 1958 B: 46 s. 128 f). Dit räknades dock inte sådana faktorer som hade karaktär av olyckshändelse e. d. Rena bagateller kunde inte åberopas som sanitär olägenhet. Till grund för bedömningen måste enligt kommittén alltid läggas en genomsnittlig människas reaktioner. Man kunde alltså i detta sammanhang inte ta hänsyn till en enskild individs alldeles speciella känslighet i det ena eller andra fallet. Detta medförde att en omständighet, som för en viss människa framstod som synnerligen störande, beroende på dennes speciella mentala konstitution, likväl inte utan vidare kunde anses som sanitär olägenhet. Enligt kommitténs mening kunde därför det rent psykiska obehag som hos vissa människor kunde orsakas av t. ex. blekta eller nötta tapeter knappast rubriceras som sanitär olägenhet. Andra former av bristande underhåll, såsom trasiga tapeter eller alltför stora springor mellan golvbräder – vilket försvårade rengöring – sprickor i väggar, bristande omboningsdragiga fönster, förekomst av mögel och fukt, kunde däremot utgöra sanitär olägenhet. När det gällde att avgöra om bristande underhåll skulle utgöra sanitär olägenhet var det enligt kommittén motiverat att anlägga strängare bedömningsgrunder i fråga om utrymmen för matlagning och toalettutrymmen, eftersom det beträffande sådana utrymmen var särskilt angeläget att renhållningen såvitt möjligt underlättades. – Chefen för inrikesdepartementet anslöt sig (prop. 1958 B: 46 s. 133) i allt väsentligt till vad kommittén till belysning av begreppet uttalat rörande vilka faktorer som kunde tänkas ge upphov till sanitär olägenhet, rörande dessa faktorer närmare karaktär samt rörande vikten av att anlägga en genomsnittlig människas reaktioner till grund för bedömning av inverkans intensitet. Han framhöll vidare bl. a. att kommittén med sina uttalanden inte torde ha avsett att från begreppet sanitär olägenhet undantaga den menliga inverkan genom sådan svårartad försummelse av byggnadsunderhåll som medförde risk för olycksfall eller innebar

»förslumning» av bostadsbeståndet.

I *byggnadsstadgan den 30 december 1959* (BS) görs bestämd åtskillnad mellan å ena sidan mark som är belägen inom område med fastställd generalplan, stadsplan, byggnadsplan eller utomplansbestämmelser (här omnämnt som *planområde*) och å andra sidan mark som är belägen utanför sådana områden.

Inom planområde gäller enligt 50 § BS att byggnad skall underhållas så att hållfastheten inte äventyras samt brandfara, sanitär olägenhet eller vanprydnad inte uppkommer. Eftersätter fastighetsägaren dessa åligganden, kan byggnadsnämnden enligt 70 § andra stycket BS vid vite ålägga honom att sätta byggnaden i stånd. Är byggnaden på grund av vanvård att anse som förfallen, har byggnadsnämnden enligt 51 § 1 mom. BS möjlighet att föreskriva att byggnaden skall rivras om den inte blir iståndsatt inom skälig tid. Fastighetsägare, som fått sig ålagt att sätta byggnad i stånd, har möjlighet att – i stället för att efterkomma föreläggandet – riva byggnaden inom den i föreläggandet angivna tiden. Härför fordras i flertalet fall byggnadslov enligt BS (se 54 § 1 mom. tredje stycket) samt igångsättningstillstånd enligt *1963 års lag om igångsättningstillstånd för byggnadsarbete*. De berörda tillstånden kan i praktiken vägras utomordentligt sällan (se betr. byggnadslov 56 § 1 mom. första stycket BS).

Beträffande tomt och annan för bebyggande avsedd fastighet inom planområde (se 36 § BS) föreskrivs i 53 § 1 mom. BS att den skall, vare sig den tagits i anspråk för sitt ändamål eller inte, hållas i vårdat skick. Därvid skall tillses att växtligheten inte hindrar sikten för trafiken. Vad som skall anses med »vårdat skick» får avgöras med hänsyn till omständigheterna i varje särskilt fall. Ägaren torde under alla omständigheter anses skyldig att se till att tomten inte skräpas ned. Bland hans åligganden torde även ingå att hindra uppkomst på tomten av s. k. skräpskog och att hålla till-

syn över även annan vegetation. Brinner en byggnad på tomten ned eller rivs den, torde ägaren vara skyldig att utan onödigt dröjsmål se till att tomten blir avröjd och ordnad. Eftersätter han i något avseende sina åligganden, har byggnadsnämnden möjlighet att förelägga honom vite enligt 70 § andra stycket BS.

Beträffande vissa större byggnader, samlingslokaler, undervisningsanstalter, hotell, vårdanstalter, industribyggnader m. m. utanför planområden gäller enligt 65 § BS samma bestämmelser som beträffande byggnader inom planområden.

De ovan berörda byggnadsbestämmelserna är inte tillämpliga beträffande ekonomibyggnader för jordbruk, skogsbruk eller därmed jämförlig näring, om dessa är belägna antingen inom område med utomplansbestämmelser eller utanför planområde.

I 21 § *naturvårdslagen* lämnas vissa bestämmelser om byggnader inom område som inte ingår i fastställd generalplan, stadsplan eller byggnadsplan. Har en sådan byggnad lämnats att förfalla så kraftigt att landskapsbilden därigenom skadas i väsentlig mån, kan länsstyrelsen förelägga ägaren att riva byggnaden eller sätta den i stånd eller på annat sätt avhjälpa skadan, i den mån detta inte kan anses oskäligt betungande. Länsstyrelsens föreläggande kan enligt 39 § andra stycket samma lag förenas med vite. – Stadgandet i 21 § *naturvårdslagen* kan i viss mån ses som ett komplement till de tidigare berörda bestämmelserna i BS.

Slutligen skall något beröras bestämmelserna i *brandstadgan den 30 mars 1962*. Enligt 12 § skall vid brandsyn undersökas bl. a. om brandfarlig felaktighet finns på eldstad m. m. Skulle något fel visas förelägga kan brandsynförrättaren enligt 13 § förelägga fastighetsägaren eller annan att vidtaga rättelse inom viss tid. Skulle denne inte efterkomma föreläggandet, skall förhållandet anmälas till länsstyrelsen, som därefter kan förelägga vite enligt 14 § *brandlagen*.

10.1 Inledning

Lagregler om skydd för sådan fast egendom som anses särskilt värdefull från kulturell synpunkt finns i flera olika författningar. Inlösenbestämmelser återfinns i både ExL och BL, varjämte vissa regler av intresse även står att finna i lagen den 9 december 1960 om byggnadsminnen och lagen den 12 juni 1942 om fornminnen. Bestämmelserna tar i huvudsak sikte på att skydda märklig bebyggelse och fasta fornlämningar.

10.2 Bebyggelse

Bestämmelser om skydd för enskilda byggnader av kulturhistoriskt märklig beskaffenhet infördes i lagstiftningen år 1942. Detta år tillkom *lagen om skydd för kulturhistoriskt märkliga byggnader* (nedan omnämnd som 1942 års lag). Här föreskrevs i 1 § att särskilda skyddsföreskrifter kunde meddelas till skydd för kulturhistoriskt märklig byggnad jämte därtill hörande park eller trädgård eller område, som eljest tarvades för att bevara byggnaden och bereda med hänsyn till dess art och betydelse erforderligt utrymme däromkring. För att så skulle kunna ske förutsattes emellertid enligt 2 och 9 §§ medgivande från fastighetsägaren.

1942 års lag ersattes av *lagen den 9 december 1960 om byggnadsminnen*, i vars

1 § föreskrivs att byggnad, som bevarar egenarten hos gången tids byggnadsskick eller minnet av historiskt betydelsefull händelse och som med hänsyn därtill är att anse som synnerligen märklig, av riksantikvarien kan förklaras för byggnadsminne. I samband härmed skall genom skyddsföreskrifter anges i vilka delar byggnaden inte får ändras samt i vilka hänseenden och på vad sätt byggnadens ägare har att sörja för vården av byggnaden. Även kringliggande område kan enligt 2 § omfattas av föreskrifterna. Försummar ägaren att vårda byggnaden i enlighet med föreskrifterna, kan han föreläggas att inom viss tid vidtaga erforderliga åtgärder, vid äventyr att dessa eljest utförs på hans bekostnad. Undantag härifrån gäller enligt 4 § dock beträffande åtgärder som med hänsyn till byggnadens användning och omständigheterna i övrigt är oskäligt betungande. Skulle ägaren i strid mot föreskrifterna riva byggnaden eller vidtaga otillåtna ändringar o. d., kan han enligt 17 § fällas till ansvar.

Bestämmelserna i byggnadsminneslagen skiljer sig från dem i 1942 års lag främst genom att skyddsföreskrifter numera kan meddelas oberoende av ägarens medgivande. Vidare har införts viss rätt till ersättning för skada eller intrång som vållas ägaren och vissa innehavare av sakrätter. Särskild uppmärksamhet tilldrar sig emellertid definitionen på de skyddsvärda byggnadsverken. Kravet enligt 1942 års lag att bygg-

naden, för att skyddsföreskrifter skulle kunna meddelas, skulle vara »märklig» har i byggnadsminneslagen ersatts med ett krav att byggnaden skall vara att anse som »synnerligen märklig». Den senare lagen är vidare så utformad att både kulturhistoriska och historiska synpunkter kan anläggas på bedömningen av byggnads märklighet. Denna skillnad torde dock vara skenbar. Ett studium av den till grund för byggnadsminneslagen liggande propositionen (prop. 1960: 161) synes nämligen ge vid handen att man åsyftat en bedömning från rent kulturhistoriska synpunkter, låt vara att det redan i och för sig svåravgränsade begreppet »kulturhistorisk» tagits i en mycket vid bemärkelse.

Byggnadsminneslagen gäller varken byggnad som tillhör kronan eller kyrklig byggnad. Bestämmelser till skydd för byggnader av dessa kategorier har emellertid meddelats i KK den 26 november 1920 (nr 744) med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet.

Nu berörda lagregler är långt ifrån tillräckliga för att trygga ifrågavarande byggnaders värdiga fortbestånd, särskilt när fråga är om sådan värdefull bebyggelse som är i behov av kostsam sanering eller upprustning. Detsamma gällde naturligtvis på sin tid i än högre grad 1942 års lag. Fördenskull har vissa, varandra delvis täckande inlösenbestämmelser intagits i BL och ExL.

I 44 a § BL – den s. k. *Lex Gamla Stan* – är föreskrivet att inlösen i vissa fall kan ske av område med äldre bebyggelse, som det av historiska eller kulturhistoriska skäl är angeläget att hålla i värdigt skick. Som förutsättning härför har uppställts att fråga väckts om att antaga eller ändra stadsplanen för området. Vidare förutsätts att bebyggelsen är vanvårdad eller eljest företer så väsentliga brister att genomförandet av en lämplig stadsplan försvåras. De av förhållandena påkallade åtgärderna skall slutligen inte lämpligen kunna vidtagas annat än i ett sammanhang. Tillstånd till inlösen lämnas av Kungl. Maj:t som därvid bl. a. har att

ta skälig hänsyn till markägares önskemål att förena sig med staden om åtgärderna och till gjorda utfästelser att bidra till deras genomförande. Expropriationsbefogenheten omfattar både mark som berörs av åtgärderna och annan inom området eller i dess omedelbara närhet belägen mark, för vars ändamålsenliga utnyttjande åtgärderna kan väntas bli av väsentlig betydelse. Skulle marken redan vara i stadens ägo, kan i samma ordning lösas särskild rätt som besvärar marken.

Nu berörda lagstadgande infördes i BL år 1963. Till grund för detta låg expropriationsutredningens betänkande »Expropriation för sanering av historiskt eller kulturhistoriskt värdefull bebyggelse» (SOU 1962: 24), vilket föranletts av en av Kungl. Maj:t till utredningen överlämnad framställning från Stockholms stad med begäran om en för sanering av stadsdelen Staden mellan broarna (Gamla Stan) avpassad komplettering av 44 § BL. I prop. 1963: 46 framhöll *chefen för justitiedepartementet* i huvudsak följande (s. 38 f). Arbetet med att förnya äldre byggnadsbestånd hade skjutit fart de senaste årtiondena. Detta gällde särskilt inom de större tätorterna, där äldre, uttjänt bebyggelse kommit att ersättas med nya hus, trafikleder och andra anordningar, som var ägnade att bättre tillgodose en modern tids fordringar. Inte sällan ingick i den äldre bebyggelsen enstaka byggnadsverk med ett från historisk eller kulturhistorisk synpunkt framträdande värde. Behovet av skydd för sådana individuellt märkliga byggnadsverk var ganska väl tillgodosett i gällande lagstiftning. I fråga om Gamla Stan var situationen emellertid den att det från historisk och kulturhistorisk synpunkt mest intressanta var helheten, miljön. För att avvärja en hotande förslumning av stadsdelen syntes det angeläget att en upprustning av bebyggelsen kom till stånd utan onödigt dröjsmål. Stockholms stad hade redan vidtagit åtgärder i sådant syfte och därvid förklarat sig vilja fullfölja en huvudlinje, som innebar att byggnadsbeståndet skulle upprustas och moderniseras, samtidigt som bebyggelsens huvudsakliga

karaktär och helst även åtskilliga detaljer i miljön bevarades. Avsikten var emellertid inte att förvandla stadsdelen till ett museum utan den skulle för framtiden utgöra ett levande inslag i stadsbilden. Ett av huvudändamålen med företaget måste därför vara att i görlig mån bereda fullvärdiga lokaler för dem som bodde inom stadsdelen eller hade sin verksamhet förlagd till densamma.

Departementschefen förklarade sig fortsättningsvis (s. 39 ff) hysa den uppfattningen att gällande lagbestämmelser inte erbjöd tillräckliga möjligheter för att genomföra en rationell upprustning av äldre, från historisk eller kulturhistorisk synpunkt märklig stadsbebyggelse. Starka skäl talade sålunda för att en sanering i åtskilliga fall inte kunde komma till stånd med mindre arbetet utfördes gemensamt för en större eller mindre grupp av hus. Vid planläggningen och genomförandet av verksamheten måste man nämligen ha möjlighet att göra – stundom rätt betydande – jämkningar i den rådande fastighetsindelningen. Åtgärder för gallring av bebyggelsen i kvarterens inre delar för att bostäder och övriga lokaler skulle få tillgång till ljus och luft samt behovet av att slå samman byggnader och i övrigt åstadkomma lämpliga förvaltningsenheter talade för en sammanhållen organisation för genomförandet. Härtill kom att verksamheten från privatekonomisk synpunkt knappast kunde te sig lönande. Allt detta gjorde att man endast i begränsad utsträckning kunde räkna med att upprustningen kom till stånd på enskilt initiativ. Önskemålet att åvägabringa sanering inom de avsedda bebyggelseområdena kunde därför inte tillgodoses utan att en viss utvidgning av lagreglerna om expropriation kom till stånd.

I fråga om expropriationsområdets avgränsning ansåg departementschefen (s. 41 f) att lagregeln, om den skulle fylla sitt syfte, måste utformas så att garantier vanns för att saneringen kunde genomföras i lämpliga enheter. Inlösenbefogenheten borde med hänsyn härtill avse hela det område som från teknisk synpunkt utgjorde en lämplig saneringsenhet. Inlösenförfaran-

det borde emellertid omfatta inte bara sådana fastigheter som direkt berördes av saneringsåtgärderna. Departementschefen ansåg det nämligen angeläget att fastigheter, som drog väsentlig nytta av åtgärder inom saneringsområdet, också deltog i kostnaderna för dessa. Med hänsyn härtill borde inlösenbefogenheten omfatta även annan inom saneringsområdet eller i dess omedelbara närhet belägen mark, för vars ändamålsenliga utnyttjande åtgärderna kunde väntas bli av väsentlig betydelse.

Vad beträffar den särskilda föreskriften om skyldighet för Kungl. Maj:t att vid prövningen av ansökan om expropriationstillstånd ta skälig hänsyn till markägares önskemål att förena sig med staden om tillämnade saneringsåtgärder framhöll departementschefen (s. 44 f) att han i och för sig inte var främmande för den åsikten att bestämmelsen lagtekniskt kunde undvaras. Han ansåg emellertid också att goda skäl talade för att författningstexten avfattades så att den direkt angav de omständigheter som det företrädesvis blev aktuellt att ta hänsyn till när en markägare påkallade att hans fastighet skulle undantagas från expropriation. Sakägarna fick härigenom anvisning om lämpligheten av att i första hand söka träffa uppgörelse med staden om villkoren för saneringens genomförande och att framlägga sina önskemål för staden i god tid innan inlösenärendet avgjordes.

Begreppet historiskt eller kulturhistoriskt värdefull bebyggelse ansåg departementschefen avslutningsvis (s. 46) böra ges en restriktiv innebörd i sammanhanget. Härmed åsyftades endast sådan bebyggelse som var intimt förknippad med landets eller ortens historiska eller kulturhistoriska minnen och som borde avsättas som ett slags levande reservat i stadsbilden.

Lagstiftningen har visserligen, som framgått av det föregående, aktualiserats av förhållandena i Gamla Stan. Den har emellertid givits en vidare räckvidd så att den vid behov kan tillämpas även inom andra områden.

Ansökan om inlösen skall enligt *KK den 10 maj 1963* med föreskrifter om särskild utredning

i ärenden ang. inlösen enl. 44 a § byggnadslagen åtföljas av ett saneringsprogram e. d., innehållande

1. översiktlig beskrivning jämte erforderlig motivering av det tillämnade företaget,

2. utredning angående de tekniska och ekonomiska förutsättningarna för företagets genomförande,

3. upplysningar rörande det skick, i vilket av företaget berörda bostäder och lokaler är avsedda att försättas, samt

4. upplysningar rörande planerade åtgärder av större betydelse (rivningar, gemensambetsanläggningar etc.).

Som framgått av det föregående syftar bestämmelsen i 44 a § BL på tämligen genomgripande saneringsfall. Ett annat är förhållandet med 1 § första stycket 12 ExL. Detta stadgande tillkom i sitt ursprungliga skick som ett rent komplement till 1942 års lag. Expropriationens syfte angavs vara att bevara kulturhistoriskt synnerligen märklig byggnad eller bereda erforderligt utrymme däromkring, ett uttryck som korresponderade väl med texten i 1 § i nyssnämnda lag, fränsett att det av kulturminnesvårdssakkunniga (SOU 1938: 60) föreslagna uttrycket »kulturhistoriskt märklig byggnad» utan närmare motivering utbyts mot uttrycket »kulturhistoriskt synnerligen märklig byggnad». Syftet framstår dock som rätt klart – i den mån ett verksamt skydd för viss byggnad inte kunde skapas med hjälp av 1942 års lag skulle möjlighet finnas att tillgripa expropriation för att bevara en märklig byggnad med kringliggande område under förutsättning att byggnaden var att anse som tillräckligt märklig. Sin nuvarande utformning fick 1 § första stycket 12 ExL år 1963, då ordet byggnad utbyttes mot bebyggelse. Ändringen tillkom i samband med Lex Gamla Stan. Bakgrunden till bestämmelsen angavs (prop. 1963: 46 s. 47) vara att det stundom även utanför tillämpningsområdet för 44 a § BL kunde vara från allmän synpunkt angeläget att skydda smärre grupper av byggnader, där inte varje enskild byggnad men väl helheten hade ett framträdande kulturhistoriskt värde. Som exempel härpå nämndes särskilt märklig by- eller bruksbebyggelse

samt särskilt värdefulla byggnadsgrupper inom fiskelägen. I det av expropriationsutredningen framlagda förslaget framhöll utredningen dock (SOU 1962: 24 s. 42) att expropriation inte borde komma till användning i andra fall än då åtgärden förestavades av ett starkt behov. Det var nämligen enligt utredningens mening inte lyckligt om expropriation skulle kunna – måhända till stort förfång för andra intressen – komma till användning för att konservera äldre, uttjänta byggnadsbestånd, vilkas värde från kulturhistorisk synpunkt inte var oomtvistligt. Denna uppfattning torde ha delats av departementschefen.

10.3 Fornlämningar

Lagen den 12 juni 1942 om fornminnen indelar dessa i fasta fornlämningar och fornfynd. Vad som förstås med det ena och det andra framgår närmare av 2, 10 och 11 §§. Skillnaden kan sägas bestå huvudsakligen i att fasta fornlämningar i regel är fast egendom (gravhögar, domarringar, runstenar etc.), medan man med fornfynd genomgående åsyftar viss lös egendom. Eftersom bara de fasta fornlämningarna är av intresse i detta sammanhang, kommer framställningen i fortsättningen att ta sikte uteslutande på dessa.

De fasta fornlämningarna är enligt 1 § fornminneslagen ställda under lagens hägn. Detta innebär att det vid straffansvar (16 §) är förbjudet för envar att utan särskilt tillstånd utgräva, rubba, överhölja eller eljest genom plantering eller bebyggelse eller på annat sätt förändra, skada eller ta bort en sådan. Till fast fornlämning hör enligt 3 § så stort område på marken som behövs för att bevara fornlämningen och bereda med hänsyn till dess art och betydelse nödigt utrymme däromkring.

Rätten till expropriation för fornlämning fanns upptagen redan i det förslag till expropriationslag som år 1912 utarbetades inom justitiedepartementet. Förslaget innehöll sålunda en bestämmelse enligt vilken Kungl. Maj:t ägde förordna om expropriation av synnerligen märklig fast fornläm-

ning, om denna befanns böra vara i det allmännas ägo för att bevaras. Departementschefen återopade (prop. 1913: 46 s. 48 f) i sammanhanget ett av vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien år 1911 avgivet utlåtande. I detta anfördes att eftersom det dåmera enligt den allmänna uppfattningen fanns vissa fornlämningar, som var av den betydelse för hela landet att de måste anses omistliga, var det nödvändigt att det fanns ett medel att tillgripa för att rädda ett sådant hotat fornminne.

Efter viss ytterligare bearbetning fick stadgandet år 1917 sitt nuvarande innehåll, nämligen att expropriation får ske för att bevara synnerligen märklig fast fornlämning, som inte kan tryggas på annat sätt eller bereda erforderligt utrymme däromkring (1 § första stycket 12 ExL).

Det förtjänar uppmärksammas att den nu gällande expropriationsregeln endast tar sikte på en starkt begränsad grupp av fasta fornlämningar. För att expropriation skall kunna beviljas, krävs att fornlämningen är synnerligen märklig, ett uttryck som torde ganska väl korrespondera med den i nyssnämnda akademiutlåtande använda beteckningen »omistliga».

10.4 Initiativrätten till expropriation m. m.

Expropriation enligt de i detta kapitel angivna bestämmelserna förutsätter i samtliga fall Kungl. Maj:ts tillstånd.

Rätt att påkalla inlösen enligt 44 a § BL tillkommer staden, dvs. i normalfallet den stad, inom vilken området är beläget. Med stad jämställs köping och vissa andra stadsliknande samhällen (88 § BL) samt landskommun, i den mån inom densamma finns en ort med stadsplan eller beträffande vilken förordnande meddelats att stadsplan skall upprättas (90, 105 och 106 §§ BL). I samtliga fall gäller att möjligheten att påkalla inlösen naturligen endast gäller inom stadens (kommunens) eget område.

Fråga om expropriation enligt 1 § första stycket 12 ExL får enligt 108 § andra stycket (tidigare 75 § andra stycket) ExL väc-

kas endast av riksantikvarien. Expropriation får vidare enligt samma lagrum ägas endast till förmån för kronan, kommun eller sådan förening eller stiftelse, vars huvudsakliga uppgift är ägnad kulturminnesvård och som kan på ett betryggande sätt ansvara för egendomen. Sistnämnda bestämmelse infördes i ExL först år 1942. Tidigare kunde inlösen endast ske till förmån för kronan. (I 1912 års lagförslag föreslogs expropriation för att överföra ifrågasvarande mark »i det allmännas ägo». Denna formulering jämkades följande år till »i kronans ägo» efter påpekande från lagrådet.)

Bestämmelser om expropriation för naturskyddsändamål har funnits i svensk rätt sedan början av innevarande sekel. Genom en lag den 25 juni 1909 infördes nämligen såsom tillägg till ExF en bestämmelse om rätt för kronan att inlösa jordområde som på grund av synnerligen märklig naturbeskaffenhet ansågs böra avsättas som naturminnesmärke. Vidare medgavs rätt att lösa in servituts- eller nyttjanderätt, som besvärade till nationalpark avsatt område.

Bestämmelser av huvudsakligen samma innehåll upptogs i 1 § första stycket 11 ExL vid denna lags tillkomst år 1917.

I samband med tillkomsten av 1952 års naturskyddslag, varvid en i viss utsträckning ny terminologi infördes, ändrades 1 § första stycket 11 ExL såtillvida att expropriationsrätt angavs i fortsättningen kunna medges för att bevara område såsom nationalpark eller naturminne. Sin nuvarande lydelse fick lagrummet vid tillkomsten av 1964 års naturvårdslag. Expropriationsrätt kan numera medges för att bevara område såsom nationalpark, naturreservat eller naturminne. Av 108 § första stycket ExL framgår att expropriationsrätt för nationalpark endast kan tillerkännas kronan medan expropriation för övriga angivna ändamål också kan ske till förmån för kommun eller sådan förening eller stiftelse, vars huvudsakliga uppgift är ägnad naturvård och som kan på ett betryggande sätt ansvara för egendomen.

De ändamål för vilka expropriation numera kan ske definieras närmare i naturvårdslagen. Av 4 § framgår att som nationalpark kan avsättas större sammanhängande område av viss landskapstyp, vilket man önskar bevara i dess naturliga tillstånd eller i väsentligen oförändrat skick. För att avsättning skall komma till stånd fordras att marken tillhör kronan. Vidare kan länsstyrelsen enligt 7 § som naturreservat förklara område som finnes böra särskilt skyddas eller vårdas på grund av sin betydelse för kännedomen om landets natur, sin skönhet eller eljest märkliga beskaffenhet eller emedan området är av väsentlig betydelse för allmänhetens friluftsliv. Slutligen kan länsstyrelsen enligt 13 § som naturminne fridlysa vissa till en fastighet hörande naturföremål tillsammans med erforderligt område på marken under förutsättning att de anses böra särskilt skyddas eller vårdas på grund av sin betydelse för kännedomen om landets natur, sin skönhet eller eljest märkliga beskaffenhet.

Begreppet naturreservat innebar i sak något delvis nytt i svensk naturvårdslagstiftning. Det tar sikte både på vetenskapligt och kulturellt värdefulla naturområden och på områden som är ägnade att tillgodose behovet av mark för allmänhetens friluftsliv. Av 9 § framgår att särskilda föreskrifter kan meddelas beträffande reservat i den mån detta behöver förses med vägar, parkeringsplatser, vandringsleder, raststugor, tält-

platser, badplatser, sanitära inrättningar eller liknande anordningar eller där behöver företagas gallring, röjning, slätter, plantering, avspärrning etc.

Vid sidan av de hittills berörda instituten ger naturvårdslagen möjlighet att trygga tillgången till platser för bad och friluftsliv åt allmänheten även på annat sätt. Länsstyrelsen kan nämligen enligt 15 § förordna att visst område skall vara *strandskyddsområde*. Inom ett sådant område skall enligt 16 § bebyggelsen kontrolleras på huvudsakligen samma sätt som tidigare gällde enligt strandlagen. Även i övrigt finns enligt 17 § möjlighet att ingripa mot anläggningar som inskränker allmänhetens rörelsefrihet inom området. Föreskrifterna om strandskyddsområde har emellertid inte förknippats med någon expropriationsrätt.

Naturvårdslagen innehåller vidare vissa bestämmelser i 18–22 §§ till *skydd för landskapsbilden*. Dessa tar närmast sikte på att förhindra störande bebyggelse, reklamskyltar, grustäkt o. d. **Inte heller** dessa bestämmelser har förknippats med någon expropriationsrätt.

Såsom i annat sammanhang berörts (se mom. 2.2.3) finns bestämmelser i 18 och 41 §§ *andra styckena BL* om rätt för kommun att lösa in sådan mark inom område med fastställd generalplan eller stadsplan, som varken avsetts till trafikled, gata eller annan allmän plats eller till enskilt bebyggande. Bestämmelserna syftar såvitt nu är av intresse på bl. a. idrottsområden. Som förutsättning för inlösen har uppställts att markens användning för avsett ändamål inte kan anses säkerställd om inte inlösen kommer till stånd.

Slutligen bör nämnas att kommunerna enligt grunderna för *HvS* har skyldighet att ordna badplatser o. d. samt att expropriationsrätt för sådant ändamål till följd härav föreligger enligt 1 § *första stycket* 4 *ExL*.

12.1 Allmän byggnad

Rätt till expropriation för allmän byggnad har funnits i vår lagstiftning sedan 1845 års *expropriationsförordning*. De första lagförslagen i denna del är av gammalt datum; redan i lagkommitténs år 1819 avgivna förslag till byggningsbalk föreslogs expropriationsrätt för allmänna byggnader på landet eller i stad (1 kap. 9 §) och ett motsvarande stadgande återkommer i 1 kap. 7 § jordabalken i kommitténs förslag år 1826 till allmän civillag. Några närmare kommentarer till de genom åren gällande olika lagreglerna har inte kunnat återfinnas. Den nuvarande expropriationsregeln finns intagen i 1 § första stycket 3 ExL.

Begreppet allmän byggnad finns inte definierat någonstans i lagstiftningen. Enligt Bexelius-Nordenstam-Körlofs kommentar till BL (1964, s. 127) förstås härmed enligt praxis byggnad, avsedd att tjäna ett sådant ändamål som det tillkommer stat, kommun eller menighet att tillgodose.

Inom område med fastställd generalplan eller stadsplan kan inlösen i viss utsträckning ske av mark, som i planen avsetts för allmän byggnad. Se härom närmare mom. 2.2.3 ovan.

12.2 Samlingslokaler

I 1 § första stycket 8 ExL har intagits en bestämmelse om rätt till expropriation för

att bereda befolkningen eller en väsentlig del därav på en ort mark till byggnad för överläggningar eller föredrag i allmänna frågor eller åsyftande folkbildning, nykterhetens främjande eller annat därmed jämförligt ideellt ändamål av synnerlig vikt eller till byggnad för gudstjänst eller annan andaktsövning.

Bestämmelsen infördes i ExL vid dennas tillkomst ehuru med en något annorlunda formulering. Fråga skulle sålunda vara om att till förmån för samma personkrets expropriera mark till *uppförande* av byggnad för överläggningar eller föredrag i allmänna frågor eller åsyftande *religiös uppbyggnad*, folkbildning etc. Sista delen av satsen, som avsåg gudstjänstbyggnad o. d., fanns inte med. Lagrummet ändrades sedan år 1942 varvid det erhöll sin nuvarande formulering.

Bakgrunden till stadgandet angavs av chefen för justitiedepartementet vara i huvudsak följande (*prop. 1913:46* s. 46 ff). Riksdagen hade vid flera tillfällen behandlat frågan om expropriationsrätt för anskaffande av vissa samlingslokaler och även gjort framställning till Kungl. Maj:t i saken. Främsta orsaken härtill var det inte ovanliga förhållandet att i någon mera befolkad ort på landsbygden, särskilt vid större industrier, jorden vitt omkring tillhörde samma ägare, oftast ett aktiebolag. Det var då förenat med svårigheter att på ett till-

fredsställande sätt tillgodose behovet av lokal för befolkningens församlings- och föreningsverksamhet, eftersom man var beroende av jordägarens tillmötesgående. De för tiden utmärkande starka meningsbrytningarna mellan arbetsgivare och arbetare gjorde det oundvikligt att dessa inte sällan hyste olika uppfattning om vad som lämpligen borde förekomma i överläggningar och föredrag. För att förenings- och församlingsrätten skulle kunna utövas fritt och fullt inom lagens gränser syntes det nödvändigt att befolkningen i sådana orter hade möjlighet att förvärva behövlig mark. Det kunde inte vara riktigt att en sådan utövning förhindrades genom ett rent yttre förhållande av angiven beskaffenhet.

Vid *lagrådets* behandling av ärendet år 1913 (prop. 1913: 46 s. 120 f) framkom stor tveksamhet rörande lämpligheten av att införa expropriationsrätt för nu ifrågakörande ändamål. En ledamot var övervägande negativt inställd medan två andra fann det inte vara alldeles uteslutet att förhållandena kunde vara sådana att det framstod som ett så betydelsefullt samhällsintresse att tillgodose ett dylikt behov att det kunde anses befogat att tillgripa expropriation. De förutsatte emellertid att denna utväg skulle komma att tillgripas som ett yttersta medel då sådant var oundgängligen erforderligt för att tillfredsställa det föreliggande behovet.

Vid handläggningen av förslaget till expropriationslag vid 1913 års riksdag blev frågan om införande av expropriationsrätt för vissa samlingslokaler den stora stridsfråga, på vilken hela lagförslaget slutligen stupade. Striden gällde mindre enskildheter i stadgandets formulering än det principiella spørsmålet om ändamålet som sådant var förtjänt av expropriationsrätt. Sedan kammarna stannat i olika beslut samt lagutskottet gjort ett fruktlöst försök att sammanjämka dem, fälldes lagförslaget slutligen av första kammaren.

Nytt förslag i frågan upptogs år 1916, varvid framfördes i huvudsak samma argument för en expropriationsrätt som tidigare. Chefen för justitiedepartementet be-

rörde därjämte (prop. 1916: 95 s. 50) det under debatten framförda argumentet att behovet av samlingslokaler bäst tillgodosågs genom kommunernas försorg (dessa kunde därvid anlita expropriationsbefogenheten för allmän byggnad). Departementchefen fann detta argument verklighetsfrämmande. Sannolikt, framhöll han, skulle kommunerna endast sällan vara benägna att ingripa och ännu mer sällsynt blev säkerligen att en arbetarförening fann sitt lokalbehov fyllt på ett nöjaktigt sätt genom upplåtelse av plats i en kommunal byggnad. Om ett verkligt och inte bara skenbart resultat skulle vinnas, syntes det nödvändigt att expropriation fick ske till omedelbar förmån för den ortsbefolkning som behövde lokalen.

Motståndet mot förslaget blev denna gång svagare. Man inskränkte sig i huvudsak till att förorda att antalet ändamål, för vilka en lokal skulle få användas om expropriationsrätt medgavs, inskränktes till religion, folkbildning och nykterhet. *Lagutskottet* (LU 1917: 24 s. 24 f) följde dock departementsförslaget med några mindre, redaktionella jämkningar, varefter lagrummet antogs av riksdagen.

1942 års ändringar i utformningen av stadgandet tillkom för att göra det möjligt att exproprieras mark för samlingslokaler, som redan var uppförda på ofri grund. Samtidigt förtydligades stadgandets senare led i syfte att klart ange att även lokaler, avsedda enbart för gudstjänst, inbegreps. I anslutning till den förstnämnda ändringen anmärkte lagrådet (prop. 1942: 162 s. 19) att det dock av den utformning som expropriationsändamålet givits – beredande av mark till byggnad – torde framgå att expropriationsrätt inte kunde beviljas om det på området fanns annan än sökanden tillhörig bebyggelse av mera avsevärd omfattning. Chefen för justitiedepartementet avslöt sig till denna tolkning (prop. s. 20).

I 102—105 §§ ExL har intagits ett antal *tillämpningsföreskrifter* till det ifrågakörande stadgandet. Enligt dessa gäller i stort sett följande.

Expropriationsberättigade

Expropriationsberättigade är dels kommun eller municipalsamhälle, inom vars område marken är belägen, och dels aktiebolag, förening och stiftelse som kan antagas komma att för framtiden fullfölja ändamålet på ett från allmän synpunkt gagneligt sätt (102 §). Chefen för justitiedepartementet anmärkte i detta sammanhang (prop. 1916: 95 s. 70) att ideella föreningar härigenom föll utanför gruppen av expropriationsberättigade subjekt. Detta hängde samman med att lagstiftning saknades om dessa föreningar. Möjlighet fanns dock att ge en sådan förening erforderlig stadga, om den lät sig registreras som ekonomisk förening. En annan möjlighet var att den inom sig bildade en byggnadsförening, som vid expropriation och sedermera beträffande byggnaden företrädde föreningen. Även om en sådan förening inte uppfyllde gällande lagstiftnings betingelser för att utgöra en ekonomisk förening i egentlig mening, skulle den dock huvudsakligen vara av ekonomisk natur och en tillämpning av lagstiftningen om sådana föreningar kunde knappast kännas särskilt hämmande med hänsyn till att föreningens uppgift och verksamhetsområde ju var synnerligen begränsade¹. – Vad sålunda anförts torde numera äga begränsad giltighet sedan en ny lagstiftning om ekonomiska föreningar trätt i kraft den 1 januari 1953. Registrering har därefter vägrats bl. a. en folketshusförening, se R 1953: 147.

Särskilda bestämmelser om expropriationsrätt söks av aktiebolag, förening och stiftelse

1) Inom orten skall antingen möta särskild svårighet att genom avtal förvärva erforderlig mark eller också skall sökanden redan äga en på området uppförd, tämligen värdefull byggnad, vilken det med hänsyn till förhållandena på platsen anses lämpligt att bibehålla i framtiden (103 § första stycket).

2) I bolagsordning, förenings stadgar eller för stiftelse gällande föreskrifter skall fin-

nas en noggrann uppgift om bolagets/föreningens/stiftelsens ändamål. Bolagsordningen etc. får sedan inte utan Kungl. Maj:ts medgivande ändras i denna del, så länge bolaget etc. är ägare av fastighet, som förvärvats genom expropriationen. Det åligger länsstyrelsen att se till att bolagsordningen etc. efterlevs i dessa delar (103 § andra stycket).

Verkan av uppsägning av nyttjanderättsavtal

Avser expropriationsansökan mark, på vilken sökanden redan äger en byggnad, kan Kungl. Maj:ts förordna att sökanden inte mot sitt bestridande kan förpliktas avflytta förrän tidigast på den fardag som infaller närmast efter det att expropriationsansökan blivit prövad. Skulle ansökan sedan bifallas, får sökanden utan hinder av vad som annars skulle gälla sitta kvar till dess expropriationen fullbordats. Skulle beviljad expropriationsrätt upphöra eller förverkas, får sökanden sitta kvar till den fardag som infaller närmast därefter (104 § första stycket).

Verkan av förlängning enligt 104 § första stycket

1) Om sökanden sitter kvar med stöd av förordnande enligt 104 § första stycket är jordägaren berättigad till skäligen ersättning. Denna skall i händelse av tvist bestämmas av allmän domstol (104 § andra stycket första punkten).

2) Enligt avtal eller uttrycklig bestämmelse i lag kan sökanden vara berättigad att föra bort byggnad m. m. inom viss tid efter det att nyttjanderätten upphört. Skulle nu förlängning ha medgivits enligt 104 § första stycket men expropriation därefter inte komma till stånd, skall tidsfristen för bortförandet i stället räknas från den dag då marken skall avträdas (104 § andra stycket andra punkten).

¹ Departementschefens uttalanden föranleddes i denna del vissa erinringar från lagrådet (se prop. 1916: 95 s. 123). Dessa avvisades dock vid den efterföljande departementsgranskningen (se prop. s. 129 f).

Särskild värderingsregel

Vid värderingen skall ingen hänsyn tas till sådan förbättring som området undergått till följd av arbete eller kostnad som sökanden eller föregående innehavare vars rätt övergått på honom lagt ned på området utöver vad han varit skyldig att göra¹ (104 § tredje stycket).

Särskild regel om återlösningsrätt

I syfte att trygga att den exproprierade egendomen verkligen används för avsett ändamål har slutligen stadgats viss möjlighet att tillämpa reglerna om återlösningsrätt i 68–70 §§ ExL även om rekvisiten i 68 § inte är uppfyllda. Detta gäller *dels* om fastigheten överläts till annan ägare, *dels* om den används i strid mot särskild bestämmelse som Kungl. Maj:t meddelat med stöd av 5 § tredje stycket ExL, och *dels* om en av aktiebolag, förening eller stiftelse exproprierad fastighet i avsevärd mån använts för annat ändamål än som angivits i bolagsordningen etc. (105 §). I samtliga fall är återlösningsrätten dock underkastad den enligt 68 § i allmänhet gällande tidsbegränsningen (se uttalande av departementschefen i prop. 1916: 95 s. 72).

¹ "utöver vad honom ålegat enligt vad vid upplåtelsen avtalats eller uppenbarligen varit förutsatt".

Såsom i det föregående berörts föreligger rätt till expropriation för kommunala ändamål i flera fall. Främst kan erinras om bestämmelserna i 1 § första stycket 16 ExL samt i BL om expropriation för tätbebyggelseändamål. Vidare bör beaktas övriga bestämmelser i BL om rätt för kommun att i övrigt lösa in mark som erfordras för genomförande av fastställd generalplan och stadsplan. Till dessa lagregler skall slutligen läggas 1 § första stycket 4 ExL, enligt vilken expropriation får ske för »ändamål, som det enligt lag eller författning tillkommer kommun eller annan dylik samfällighet att tillgodose». Bestämmelsen infördes i lagstiftningen vid ExL:s tillkomst år 1917 och innebar då en nyhet i förhållande till tidigare gällande rätt.

Ett förslag till en lagregel om kommunal expropriationsrätt förekom redan i *1912 års departementsförslag* till expropriationslag. Expropriationsändamålet angavs där vara »något en kommuns eller annan dylik samfällighets allmänna ändamål». Till utveckling av förslaget anförde chefen för justitiedepartementet i huvudsak följande (prop. 1913: 46 s. 45). Skälet till att man nu föreslog en allmän expropriationsrätt för kommunala ändamål medan tanken på en motsvarande rätt för statsändamål samtidigt avvisades var att å ena sidan kommunernas uppgifter hade en naturlig begränsning, som uteslöt faran för mera vittutseende ingrepp i jordförhållandena, men att dock å andra

sidan ganska många och växlande syften ansågs falla eller kunna med fördel dras inom ramen för de större eller mindre, borgerliga eller kyrkliga kommunernas verksamhet. Rena förvärvsändamål uteslöts dock, vilket framgick av formuleringen »allmänna ändamål». Under denna beteckning syntes i huvudsak vara att hänföra fullgörande av uppgifter som enligt gällande författningar ålåg kommunerna samt utfärdande av anläggningar som var avsedda att upplåtas till allmänt begagnande såsom bl. a. anläggningar för en Orts förseende med belysning eller drivkraft. Om en kommun sålunda för dylikt ändamål hade behov av att expropriera ett vattenfall, skulle enligt förslagens mening sådan expropriation kunna medges.

I en motion till *1913 års riksdag* (II: 267) föreslogs en betydande begränsning av den nu ifrågakommande expropriationsrätten. Motionären framhöll att samma svårigheter, som ansågs föreligga om expropriationsrätt för »allmänt gagn» infördes, torde vara för handen då det gällde att avgränsa en kommuns »allmänna ändamål». En uppräkningslista av de viktigaste och mera säregna expropriationsanledningarna syntes därför vara den lämpligaste vägen även i detta fall. Uppfattningen delades inte av lagutskottet (LU 1913: 22 s. 15), som i denna del hänförde sig till vad departementschefen uttalat i frågan samt tillade att den begränsning som låg i den omfattning som i kom-

munallagarna givits de kommunen tillkommande uppgifterna var en tillräcklig garanti mot missbruk.

Sedan kamrarna i bl. a. nu förevarande fråga stannat i olika beslut, fick lagregeln sin nuvarande formulering i utskottets sammanjäkningsmemorial. Av ett uttalande under den slutliga debatten i första kammaren (FK III: 28 s. 57) kan slutas att syftet med omredigeringen var att förtydliga stadgandet så att därav klart framgick att expropriationsrätt kunde meddelas endast för ändamål som det författningsenligt tillkommer kommun att tillgodose. En konsekvens härav blir enligt samma uttalande att det åligger Kungl. Maj:t att i varje fall då expropriationstillstånd begärs undersöka om ändamålet faller inom kommunens författningsenliga befogenhetsområde. Det torde i sammanhanget böra omnämnas att avsikten inte varit att inskränka expropriationsrätten till de fall, då kommunen ålagts en formlig skyldighet att tillgodose visst ändamål utan att det är tillräckligt att ändamålet faller inom den kommunala kompetensen (se även uttalande i första kammarens första debatt, FK II: 22 s. 26).

Utöver det förut återgivna uttalandet att såväl borgerliga som kyrkliga kommuner åsyftades gjordes ingen närmare uttolkning av kommunbegreppet i samband med tillkomsten av expropriationsgrunden i 1 § första stycket 4 ExL. I samband med tillkomsten av 1 § första stycket 16 ExL gjordes däremot vissa uttalanden av intresse. *Markutredningen* hade föreslagit (SOU 1948: 4 s. 54) att expropriationsrätt skulle tillerkännas inte bara kommuner utan även municipalsamhällen samt att, om det av 1944 års kommitté för kommunal samverkan (SOU 1947: 30) framlagda förslaget till lag om regionkommuner genomfördes, även regionkommun borde erhålla rätt till expropriation. *Chefen för justitiedepartementet* (prop. 1949: 184 s. 76) var emellertid av annan uppfattning och framhöll att det vid riksdagens behandling av frågan om den allmänna bostadspolitikens organisation syntes ha förutsatts att inom en

landskommun med municipalsamhälle de bostadspolitiska uppgifterna helt skulle tillkomma landskommunen och dess organ (se prop. 1948: 218 s. 107 samt SU 1948: 159 s. 14 under III, vilket godkännts av riksdagen). I enlighet härmed föreslog departementschefen att expropriationsrätten endast skulle tilläggas kommun i vanlig mening och alltså inte municipalsamhälle. Bestämmelserna om tätbebyggelseexpropriation har utformats i enlighet med sistnämnda förslag.

Av intresse i nu förevarande sammanhang är vidare vissa uttalanden i samband med tillkomsten av *1967 års förköpslag* (prop. 1967: 90). *Chefen för justitiedepartementet* fann det därvid (s. 80) inte påkallat att öppna möjlighet för landstingskommuner att förvärva mark med hjälp av kommunal förköpsrätt. Som skäl härför angavs att landstingen dittills inte tillagts sådana uppgifter inom bostadsförsörjningen eller bebyggelseplaneringen att det var motiverat att ge dem förköpsrätt. I fallet *Stor-Stockholm* förelåg dock speciella förhållanden i berört avseende:

Utredning pågår rörande ett samgående mellan Stockholms stad och Stockholms läns landsting till ett storlandsting. Dettas uppgifter är bl. a. regionplanering, samordning av och stöd åt kommunernas bostadsbyggande samt den kollektiva trafiken. För utbyggnad och drift av ett kollektivt trafiksystem i Stor-Stockholm har staden och landstinget redan bildat ett kommunalförbund. Tanken är att detta förbund successivt skall tillföras de uppgifter som sedermera skall tillkomma storlandstinget. Enligt min mening är det f. n. inte nödvändigt att vid utformningen av en lagstiftning om kommunal förköpsrätt särskilt beakta de speciella förhållandena i Stor-Stockholm men i den mån kommunalförbundet eller storlandstinget tillförs uppgifter inom bostadsförsörjningens eller bebyggelseplaneringens område bör en härtill avpassad utvidgning av förköpsrätten övervägas.

Rörande den närmare utformningen av 1 § förköpslagen framhöll departementschefen (s. 120) att uttrycket kommun ("Kommun har förköpsrätt . . .") användes i samma betydelse som enligt kommunallagen. Med kommun avsågs alltså borgerlig pri-

märkommun, dvs. landskommun, köping eller stad, men däremot inte municipalsamhälle. I anslutning härtill erinrades om att expropriation för tätbebyggelse enligt 1 § första stycket 16 ExL inte heller kunde ske till förmån för municipalsamhälle.

Slutligen bör nämnas att kommunalförbundet för Stockholms stads och läns regionala frågor i skrivelse till Kungl. Maj:t den 17 maj 1966 hemställt om att lagstiftningen beträffande expropriation, förköpsrätt och tomträtt måtte ges sådan utformning att kommunalförbundets resp. det blivande storlandstingets möjligheter att föra en aktiv markpolitik främjas.

Den kommunala kompetensen är i dagens läge mycket vidsträckt, varför det är närmast ogörligt att entydigt avgränsa den ifrågavarande expropriationsregelns räckvidd. Anmärkas bör dock att den synes ha tillämpats med stor försiktighet under årens lopp. I sammanhanget förtjänar nämnas att kommunernas befogenheter utvidgades betydligt genom lagändring år 1948 (se SOU 1947: 53, prop. 1948: 140 och KU 1948: 24). Tidigare ansågs att en kommun endast fick vårda sådana angelägenheter som var till gagn för samtliga kommunmedlemmar eller för ett mera betydande antal av dem. Enligt den nya lagen skall emellertid allmänintresset och inte gemensamhetsintresset vara avgörande. För att vara lagenlig krävs sålunda att en kommunal åtgärd skall tillgodose ett allmänt till kommunen knutet intresse (se närmare Kaijser, Kommunallagarna /1967/ s. 14 ff).

Det kan inte komma i fråga att inom ramen för denna framställning med anspråk på fullständighet göra en inventering av alla de ändamål, för vilka expropriationsrätt torde kunna meddelas med stöd av 1 § första stycket 4 ExL. Några av dessa ändamål skall dock antydas i syfte att ge en viss uppfattning om lagrummets möjliga räckvidd (se Kaijser, a. a. s. 27 ff).

Först och främst faller inom kommunens befogenheter att anordna lokaler för handhavandet av sina angelägenheter. Detta kan gälla lokaler för kommunens kamerala

och tekniska verksamhet samt dess verksamhet på hälsovårdens, undervisningens, brandväsendets, socialvårdens m. fl. områden. Kommunen äger vidare anskaffa mark för försäljning av tomter för bostadsbyggnad och privatindustriella behov. Är syftet att förekomma eller hindra arbetslöshet är kommunen vidare berättigad att helt allmänt stödja det enskilda näringslivet. Bland befogenheterna ingår också rätt att inrätta och driva affärsföretag i syfte att tillhandahålla nyttigheter eller tjänster, som är oumbärliga eller önskvärda för kommunens medlemmar i gemen. Som exempel härpå har nämnts gasverk, elverk, spårvägar, bus-sar, hotell-, restaurang- och teaterrörelse, hamnar, flygplatser, saluhallar m. m. Kommunen får däremot inte inlåta sig i företag som enbart avser att ge kommunen ekonomisk vinst. Elektrifieringsåtgärder av skilda slag har vidare nämnts bland de åtgärder som är förtjänta av kommunalt stöd med hänsyn till det allmänna intresset av att så många hushåll som möjligt förses med elektrisk energi. Ehuru försvarsväsendet väsentligen är en statlig angelägenhet anses en kommun dock berättigad att vidtaga åtgärder för att tillgodose hemvärnets lokalbehov samt att på olika sätt stödja de frivilliga försvarsorganisationerna. Kommuner-na anses också i stor utsträckning berättigade att stödja åtgärder för anskaffande av samlingslokaler, badplatser och idrottsanläggningar av olika slag. Genom lagen den 10 maj 1968 om vissa kommunala befogenheter inom turistväsendet har kommun slutligen fått rätt att vidtaga åtgärder för uppförande och drift av turistanläggningar i den mån det är påkallat för att främja turistväsendet inom kommunen.

Hela den kommunala kompetensen är f. n. föremål för översyn inom kommunalrättskommittén.

14.1 5 § BL

Tanken på att expropriationsvägen komma åt markvärdestegring aktualiserades under förarbetena till 5 § andra stycket BL, vari stadgas att mark för att få användas till tätbebyggelse måste ha vid planläggning enligt BL prövats från allmän synpunkt lämpad för ändamålet. *Vid lagrådsremissen anfördes* (prop. 1947: 131 s. 157) att detta stadgande indirekt medförde att ersättning för tätbebyggelsevärde inte skulle utgå, när markägare hindrades att exploatera marken för sådan bebyggelse. *Lagrådet* (prop. s. 366 f) ställde sig dock kritiskt till uttalandet och framhöll att det syntes uteslutet att hänsyn till förväntningsvärde inte togs vid frivilliga försäljningar som gjordes innan planläggning skett. Med hänsyn härtill skulle enligt lagrådet en skyldighet för markägaren att underkasta sig en antydd nedvärdering av marken vid t. ex. expropriation framstå som högradigt obillig och ägnad att medföra en betänklig osäkerhet på fastighetsmarknaden. Det syntes lagrådet inte heller lämpligt att tätbebyggelsevärde frånkändes mark som vid planläggning prövats lämplig för sådan bebyggelse men ändå tills vidare undantagits härifrån.

Lagrådets yttrande föranledde *chefen för justitiedepartementet* att framhålla (prop. s. 402) att han inte ansett sig böra i detta sammanhang lägga fram något förslag till närmare reglering av de nämnda värderingsfrågorna.

Markutredningen (SOU 1948: 4 s. 97) hyste motsatt uppfattning mot lagrådet och anförde att det med hänsyn till den mångfald olika faktorer som påverkade modern tätbebyggelse var hart när omöjligt för den enskilde markägaren att förutse om just hans fastighet skulle bli föremål för tätbebyggelse. Man hade sålunda ingen anledning att räkna med de av lagrådet påstådda förväntningsvärdena. Utredningen föreslog att tätbebyggelsevärde i princip skulle antagas föreligga endast i det fall att marken enligt fastställd plan fick användas för tätbebyggelse. (Hänsyn skulle dock övergångsvis tas till tätbebyggelsevärden, som uppkommit före den 1 januari 1948, dvs. den dag då förenämnda lagregel i 5 § BL trädde i kraft.) – Förslaget utsattes under remissbehandlingen för stark kritik och ledde aldrig till lagstiftning i denna del.

14.2 *Gatumarkersättning m. m.*

I svensk stadsplane- och byggnadslagstiftning har sedan gammalt funnits bestämmelser om skyldighet för tomtägare att vid nyanläggning av gata ersätta staden viss del av *värdet på gatumark* som tas i anspråk utmed tomten. Skyldigheten att ersätta staden värdet av gatumarken fanns fastslagen redan i 1907 års stadsplanelag och regleras numera i 56–66 §§ BL. Däremot är tomtägare inte genom direkt stadgande i lag skyldig att bidra till kostnaderna för

iordningställande av gata. I 1931 års stadsplanelag upptogs emellertid ett stadgande, enligt vilket stadsfullmäktige kunde för staden helt eller delvis meddela särskilda bestämmelser – gatukostnadsbestämmelser – rörande sådan skyldighet. Stadgandet innebar att åt städerna överlämnades att själva bestämma om bidrag skulle tas ut till ifrågavarande kostnader. Stadgandet överfördes i huvudsak oförändrat till 67 § BL. – Regler om bidragsskyldighet finns också meddelade beträffande vatten- och avloppsanläggningar som kommunen anordnar inom samhället (14–16 §§ VAL).

14.3 Värdestegring vid större stadsplaneregleringar

Lagstiftningsvägen har flera försök gjorts att tillgodose kommunernas önskemål om ökad vinstandel i värdestegring som uppkommer vid genomförandet av större stadsplaneregleringar. Två vägar har prövats, dels att vidga rätten att av de fastighetsägare, vilkas fastigheter avsevärt ökat i värde genom regleringen, ta ut bidrag till täckande av kostnaderna för denna (*bettermentsbidrag*), dels att medge kommunen rätt att lösa in sådan mark som i väsentlig mån fått stegrat värde till följd av regleringen (*ekonomisk zonexpropriation*).

Systemet med *bettermentsbidrag* torde första gången mera renodlat ha kommit till uttryck i en av presidenten A. Petersson på 1920-talet framlagd promemoria med förslag till lagstiftning härom (se SOU 1957: 43 s. 181). I anslutning till de häri framförda synpunkterna upptogs i ett år 1928 avgivet betänkande med förslag till stadsbyggnadslag vissa bestämmelser om bidrag till kostnaderna för genomförande av generalplan i stad. Förslaget rönt vid remissbehandlingen åtskillig kritik. I den proposition med förslag till ny stadsplanelag som lades fram vid 1931 års riksdag följdes helt andra linjer. Det föreslogs att om kostnaden för stadsplans genomförande beträffande viss mark kunde antagas väsentligt överstiga det bidrag till kostnad för gata

som staden ägde ta ut och planens genomförande tillika medförde väsentligt ökat värde för kringliggande kvartersmark, så kunde Kungl. Maj:t medge staden att lösa sådan mark. Denna expropriationsrätt som kom att inflyta i 1931 års stadsplanelag betraktades emellertid i första hand som ett medel att kräva ut bidrag till stadens kostnader för företaget. Markägaren kunde nämligen fria sig från expropriationsanspråket genom att åtaga sig att betala skäligt bidrag. Denna kombination av ekonomisk zonexpropriation och utgivande av *bettermentsbidrag* bibehölls till en början även i BL men torde ej ha kommit till praktisk användning.

Zonexpropriationsutredningens betänkande (SOU 1952: 25) innefattade främst ett förslag till *zonexpropriation*. Detta innebar att om tätbebyggt område med hänsyn till allmänna samfärdseln eller kravet på ändamålsenlig bebyggelse var i behov av ombyggnad som inte lämpligen kunde ske annat än i ett sammanhang, kunde Kungl. Maj:t medge staden att, sedan fråga väckts om antagande av stadsplan över området, inlösa detta eller viss del därav.

Utredningen framhöll (s. 106) att institutet *zonexpropriation* i föreslagen omfattning otvivelaktigt skulle komma att täcka huvudparten av de fall där ekonomisk *zonexpropriation* kunde komma i fråga. Anledning saknades därför att bibehålla sistnämnda *expropriationsform*. De därmed sammankopplade *bettermentsbidragen* borde däremot bibehållas. Vidare borde tillskapas regler som mera effektivt gav kommunerna möjlighet att ta ut bidrag. Dessa regler måste utformas som fristående till *expropriationsrätten* och borde berättiga kommun att ta ut bidrag till täckande av sådana kostnader som följde av större stadsplanereglering. Bidragen skulle tas ut av ägarna till sådana fastigheter, som avsevärt steg i värde genom regleringen. Med större stadsplanereglering avsågs sådana ombyggnadsföretag som institutet *zonexpropriation* var avsett för, dvs. genomgripande ingrepp i bebyggelsen. Det var emellertid inte utslutet att bygandet av en tunnel, bro eller

särskild gatuanordning kunde ske utan att den förefintliga bebyggelsen nämnvärt berördes. Utmärkande för sådana anläggningar var emellertid att de i eminent grad var ägnade att medföra värdestegring. Bettermentsbidrag borde därför kunna komma i fråga även i sådana fall utan avseende på om några ingrepp i befintlig bebyggelse samtidigt gjordes.

De sålunda framlagda principerna godtogs i huvudsak vid remissbehandlingen. Förslaget om bettermentsbidrag utsattes dock för åtskillig kritik, mest på det praktiska planet. Det framhölls bl. a. att det måste vara förenat med hart när oöverstigliga svårigheter att med tillräcklig säkerhet urskilja den del av värdestegringen som förorsakats uteslutande av samhällets åtgärder. Med anledning av denna kritik ansåg sig *chefen för justitiedepartementet* inte kunna tillstyrka att det föreliggande förslaget med bestämmelser om bettermentsbidrag lades till grund för lagstiftning (prop. 1953: 218 s. 80). Däremot (a.a. s. 80 f) biträdde han utredningens förslag att utmönstra reglerna om ekonomisk zonexpropriation ur BL. Som ersättning för sistnämnda institut föreslog han att det av utredningen förordade zonexpropriationsinstitutet skulle utvidgas på sådant sätt att staden till täckande av vissa kostnader för större stadsplanereglering skulle få lösa inte bara den mark som direkt erfordrades för ombyggnaden utan också annan inom regleringsområdet eller i dess omedelbara närhet belägen mark, för vilken ombyggnaden kunde väntas medföra väsentligt ökat värde. — Departementschefens sålunda framlagda förslag godkändes av riksdagen och ledde till lagstiftning i ämnet (44 § BL). Zonexpropriationsinstitutet har berörts i det föregående (se mom. 2.2.2).

14.4 Nyttan av angränsande saneringsföretag

Enligt 44 a § BL — den s. k. Lex Gamla Stan, se ovan mom. 10.2 — kan expropriation äga rum av område med äldre bebyg-

gelse som det av historiska eller kulturhistoriska skäl är angeläget att hålla i värdigt skick. Förutsättning härför är att bebyggelsen är vanvårdad eller eljest företer väsentliga brister, som försvårar genomförandet av en ändamålsenlig stadsplan, samt att man finner att erforderliga åtgärder inte lämpligen kan vidtagas annat än i ett sammanhang. Expropriation får ske av mark som berörs av dessa åtgärder samt — vilket är av intresse i förevarande sammanhang — av annan mark, som är belägen inom området eller i dess omedelbara närhet och för vars ändamålsenliga utnyttjande åtgärderna kan väntas bli av väsentlig betydelse.

Till grund för det ifrågavarande lagstygandet låg *expropriationsutredningens* betänkande »Expropriation för sanering av historiskt eller kulturhistoriskt värdefull bebyggelse» (SOU 1962: 24). Utredningen diskuterade här (s. 33 f) behovet av en mot värdestegringsexpropriationen i 44 § BL svarande bestämmelse och kom fram till i stort sett följande. De synpunkter som lett till att värdeökningen i och för sig utgjorde expropriationsgrund hade inte samma aktualitet då det gällde en sanering av typen Gamla Stan som vid en egentlig stadsombyggnad. Värdeökningen i samband med upprustningen av ett äldre bebyggelseområde torde nämligen bli av måttlig omfattning i vad avsåg den kringliggande bebyggelsen. Värdestegringssynpunkterna syntes med andra ord vara av underordnad betydelse. Man kunde däremot inte se bort ifrån att saneringsåtgärder som vidtagits inom ett visst område stundom medförde en direkt nytta även för närliggande fastigheter. Vad som åstadkommits genom saneringen kunde nämligen väntas bli i väsentlig omfattning taget i anspråk även av dessa. Det var i sådana fall uppenbarligen rimligt att saneringsenheten inneslöt även grannfastigheterna, vilkas ägare rimligen borde bidra till kostnaderna för åtgärderna. För att säkerställa denna bidragsskyldighet syntes det lämpligast att i princip låta expropriationsrätten omfatta också de närliggande fastigheterna.

Chefen för justitiedepartementet (prop.

1963: 46 s. 42) instämde i allt väsentligt med utredningen.

14.5 Förköpslagen m. m.

Önskemålet att åt stat eller kommun bevara möjligheten att njuta en eventuellt framdeles inträffande markvärdestegring har – utöver vad ovan antecknats — bl. a. legat bakom tillkomsten av instituten *tomträtt*, *vattenfallsrätt* och *förköpsrätt*. Vattenfallsrätten anses sakna nämnvärd betydelse och har i samband med arbetet på en ny jordabalk föreslagits böra avskaffas. Tomträtten har ingående berörts i annat sammanhang (se mom. 2.2.2). Här skall endast lämnas en kortfattad redogörelse för förköpsrätten.

Kommunal *förköpsrätt* till fast egendom har införts i lagstiftningen genom förköpslagen den 8 december 1967. Sådan rätt får enligt 1 § utövas vid försäljning omfattande sådan fast egendom som med hänsyn till den framtida utvecklingen krävs för tätbebyggelse eller därmed sammanhängande anordning. Undantag från regeln görs framför allt beträffande vissa mindre fastigheter samt vid försäljningar mellan nära anhöriga m. fl. Förköpsrätten innebär enligt 5 § att kommunen får förvärva den egendom köpet avser från säljaren på de villkor som avtalats mellan denne och köparen.

I 1 § första stycket 6 ExL stadgas att expropriation får äga rum för ändamål som är jämförligt med något av de i punkterna 1–5 angivna och äger väsentlig betydelse för det allmänna. Såsom berörts i det föregående innehåller punkterna 1–5 bestämmelser om expropriation för försvarsändamål (1), kommunikationsanläggningar (2), allmän byggnad (3), kommunala ändamål (4) samt vattenförsörjning och skydd för vattenledning (5). Stadgandet äger motsvarigheter i 1 § i både 1845 års *expropriationsförordning* och ExF och upptogs redan från början i 1912 års *departementsförslag*. Enligt sistnämnda förslag skulle jämförelser dock få göras även med delar av de expropriationsändamål, som numera finns intagna i punkterna 7 (tryggade bostadsförhållanden), 8 (samlingslokaler) och 13 (linbana). Som motiv till förslaget anförde chefen för justitiedepartementet (prop. 1913: 46 s. 48) följande. En uppräknning av de särskilda expropriationsändamålen kunde aldrig bli uttömmande. Rätt till expropriation syntes emellertid liksom dittills böra finnas för allmänna ändamål som, utan att kunna direkt inordnas under de i lagen särskilt angivna fallen, var dessa närstående. Förslaget lämnades i denna del utan anmärkning av lagrådet och upptogs i oförändrat skick i 1913 års proposition. Vid förslaget behandlings i *lagutskottet* redigerades 1 § om helt, varvid bl. a. det nu ifrågasvarande stadgandets tillämplighetsområde

ytterligare utsträcktes. Sedan hela lagförslaget fallit igenom vid samma års riksdag, upptogs frågan till förnyad prövning år 1916. Chefen för justitiedepartementet fann därvid (prop. 1916: 95 s. 53 f) att stadgandet under ärendets tidigare behandling kommit att utsträckas till att omfatta fall där det svårligen kunde komma i fråga att tillämpa det. Efter en genomgång av samtliga punkter, med vilka analogisk tillämpning ifrågasatts, kom han fram till att det inte torde vara befogat att utsträcka denna tillämpning längre än till att avse vad som motsvarar de nuvarande punkterna 1–5.

Nu ifrågasvarande lagstadgande synes ha tillämpats i mycket ringa om ens i någon utsträckning alls. Som exempel på fall där tillämpning skulle kunna tänkas angav departementschefen (prop. 1916: 95 s. 53 f) följande. Enligt fjärde punkten kunde kommun få expropriera för sjukhus. Ett sjukhus som tillhörde en stiftelse eller eljest tillkommit genom mera enskild försorg, kunde emellertid ha samma allmänna betydelse som en liknande kommunal inrättning. Expropriationsrätt fanns vidare enligt femte punkten för att förhindra förorenande av en vattenledning, som anlagts för att förse en ort med vatten. Det var emellertid av stor vikt att förhindra förorening även av en vattenledning som var anlagd för att förse t. ex. en större allmän inrättning med vatten, även om inrättningen till äventyrs inte alltid kunde betecknas som en ort.

16.1 Fastighetsbildningslagstiftning

I betänkande den 5 december 1963 (SOU 1963:78), kallat »Nya medel för plangemonförande», har fastighetsbildningskommittén föreslagit — utöver vissa delar som redan föranlett lagstiftning — regler i BL om förbud för fastighetsägare att i vissa fall nyttja befintliga utfarter. Kommittén framhåller i anslutning därtill (s. 36) att en förutsättning för ett sådant förbud uppenbarligen är att tomtens behov av utfart blir på annat sätt behörigen tillgodosett. Förslaget har ännu inte lett till lagstiftning. Möjligheterna att på ett lämpligt sätt ordna utfartsfrågorna diskuteras emellertid av chefen för justitiedepartementet i samband med remiss till lagrådet den 19 april 1968 av förslag till fastighetsbildningslag (s. 541 f). I detta föreslås att fastighetsbildningsservitut skall få bildas inte bara som hittills i samband med ändringar i fastighetsindelningen utan också genom fristående förrättning. Departementschefen framhåller i anslutning därtill att byggnadsnämnden, om förslaget genomförs, får möjlighet att ta initiativ till att vägservitut bildas till förmån för fastighet, som skulle beröras av ett utfartsförbud, samt att förutsättningar därigenom skulle skapas för meddelande av sådant förbud.

Det förslag till *ny fastighetsbildningslag* som den 19 april 1968 remitterades till lagrådet innehåller även i andra avseenden in-

tressanta nyheter. Chefen för justitiedepartementet anser sålunda (s. 63) starka skäl tala för att lagfästa principen om att all fastighetsbildning skall ske genom förrättning. Därav följer att stadsplans och tomtindelningens fastighetsbildande verkan inte kan behållas. Tomtindelningen kommer därigenom att få en annan karaktär. Den blir således ett rent planinstitut. De frågor detta ger upphov till tas inte upp i detta sammanhang utan sparas till följdlagstiftningen. Departementschefen antyder att i samband därmed även får övervägas vilka reformer i förenklingssyfte, som kan företas beträffande tomtindelningen.

Det ifrågasvarande lagförslaget innehåller vidare den nyheten att nu befintliga institut för omreglering av bestående fastigheter — omskifte eller arronderingskifte, ägo-utbyte, utbrytning av servitut m. m. — skall ersättas med ett gemensamt institut, benämnt *fastighetsreglering*. Strävan vid utformningen av detta institut har varit att skapa ett användbart och smidigt instrument i de allmänna rationaliseringssträvandenas tjänst. Det framhålls att regleringen visserligen i princip måste vara en fastighetsägarnas egen angelägenhet men att det — för att regleringsverksamheten inte skall lamslås — ändå är ofrånkomligt med bestämmelser, som möjliggör ett visst mått av tvång. Detta innebär att en fastighetsägare, när fastighetsreglering i behörig ordning påkallats, kan bli skyldig att i vissa fall tåla

att hans fastighet förändras med avseende på ägoanordningen. Mark kan sålunda i fastighetsregleringsväg överföras från en fastighet till en annan. En fastighetsägare kan därjämte mot sin vilja tvingas bidra till de med regleringen förbundna kostnaderna.

Fastighetsregleringsinstitutet är avsett att kunna komma till användning såväl inom som utom planområden. Vid remissbehandlingen av det förslag som låg till grund för den nu ifrågavarande lagrådsremissen uttalades dock viss misstro mot institutets användbarhet vid genomförande av större saneringsprojekt inom städerna. Departementschefen påpekar med anledning härav (s. 63) att det aldrig gjorts gällande att regleringsinstitutet skulle erbjuda lösningar för alla de komplicerade och svårbedömbara förhållanden som där möter. Sådana problem får därför även i fortsättningen lösas med anlitan av de medel som skilda lagar erbjuder. Departementschefen förklarar sig emellertid övertygad om att institutet kan komma till användning också i sådana sammanhang, särskilt på grund av de stora möjligheterna att bilda samfälligheter och servitut. Inom detaljplaneområden anser han uppenbart att institutet kommer att spela en mycket stor roll som instrument för att genomföra planen.

Som allmän förutsättning för att fastighetsreglering skall få äga rum uppställs att lämpligare fastighetsindelning eller eljest mera ändamålsenlig markanvändning vinnes samt att fördelarna härav överväger de med regleringen förbundna kostnaderna och olägenheterna. De önskade fördelarna kan avse såväl arronderingsfrågan som syftet att uppnå en lämpligare ägoslagssammansättning eller ändra fastighetens storlek. En storleksrationalisering bör kunna åstadkommas på olika vägar. I viss utsträckning bör en åsyftad storleksförbättring kunna vinnas genom tillämpning av de allmänna reglerna om markfördelningen vid fastighetsreglering och de olika fastigheternas utformning därvid. För speciella fall, där ett mera väsentligt behov av förstärkningsjord inte kan tillgodoses på detta sätt och där frivilliga överenskommelser inte heller erbjuder en fram-

komlig väg, bör viss möjlighet till inlösen stå till buds i likhet med vad som för närvarande gäller enligt den s. k. dalalagen (Lag den 17 juni 1932 med särskilda bestämmelser om delning av jord å landet inom vissa delar av Kopparbergs län. Enligt denna kan ägare av små, obebyggda jordbruksfastigheter i samband med skifte åläggas att frånträda sin inrösningsjord mot likvid i penningar, varefter den inlösta jorden används till förstärkning av annat jordbruk inom skifteslagen). Slutligen föreslås vissa bestämmelser om sammanföring av mindre skogsmarksinnehav till samfälliga ägolarter.

Rätt att påkalla fastighetsreglering skall enligt förslaget tillkomma såväl ägare av berörd fastighet m. fl. som vissa myndigheter. Departementschefen framhåller i anslutning härtil (s. 63) att byggnadsnämnderna i detta sammanhang tillagts vidsträckt möjligheter till aktivt handlande i plangenomförande syfte.

Bestämmelserna om tvångsinlösen av mark i samband med fastighetsreglering inleds med ett stadgande (8 kap. 1 §) om skyldighet för ägaren av en fastighet att efter förordnande om inlösen avstå sin fastighet eller del av denna. Sådant förordnande meddelas av förrättningslantmätaren eventuellt med biträde av gode män. För att inlösen skall få komma till stånd, skall vissa närmare förutsättningar (se 8 kap. 1-3 §§) vara uppfyllda. - I förslaget har vidare upptagits en motsvarighet till det nuvarande institutet tomtbildningsexpropriation (8 kap. 4 §). Det föreslagna stadgandet motsvarar i allt väsentligt nuvarande 46 § första stycket BL. Departementschefen anmärker i anslutning härtil (s. 609) att det är hans avsikt att i samband med följdlagstiftningen föreslå att 46 § BL upphävs och att 47 § BL jämkas så att även en begäran om fastighetsreglering beaktas vid bedömningen av kommunens rätt att lösa en planlagd tomt, som består av flera fastigheter eller fastighetsdelar med skilda ägare (jfr s. 606). Vidare behov av stadgandet i 46 § andra stycket BL synes enligt hans uppfattning inte föreligga.

16.2 Jordabalksförslaget

Det förslag till 15 kap. i en ny jordabalk, som den 20 januari 1967 remitterades till lagrådet, innehåller vissa regler om s. k. »samfällighetsrätt». Denna rätt är konstruerad som en ny typ av sakrätt och avsedd att tillgodose behovet av en lämplig form för frivillig samverkan mellan två eller flera fastigheter. Enligt 1 § skall genom avtal kunna upplåtas samfällighetsrätt i de berörda fastigheterna för att tillgodose en för dem gemensam anläggning av stadigvarande betydelse för dem, såsom parkeringsanläggning, lekplats, ledning eller värmeanläggning.

16.3 Allmän väg

I ett den 25 april 1968 avlämnat betänkande (SOU 1968: 17) föreslår 1960 års väg-sakkunniga en helt ny lag om allmänna vägar. Förslaget innehåller i huvudsak följande av intresse såvitt nu är i fråga.

De sakkunniga föreslår att till väg skall, förutom vägbanan och de anordningar i övrigt som stadigvarande behövs för vägen, i framtiden kunna räknas även vissa anordningar som visserligen inte torde vara helt nödvändiga för vägen men som behövs för att höja dess kvalitet till önskvärd nivå. Som exempel anges anordning för vägbelysning samt parkeringsplats och rastplats. För att sådana anordningar skall kunna räknas till vägen behövs att beslut om deras utförande ingår i arbetsplanen för vägen.

I fråga om vägs omfattning i sidled föreslås möjlighet att till vägområdet räkna ett högst till två meter uppgående område närmast utanför ytterkanten av vägdike, vägslänt eller annan väganordning. Förutsättningen härför är, liksom beträffande de angivna speciella väganordningarna, att beslut om tvåmetersremsan innefattas i beslut om arbetsplan. Möjligheten att avsätta tvåmetersremsor föreslås bli kompletterad med en föreskrift enligt vilken man, när det i fastställd generalplan, stadsplan eller byggnads-

plan avsatts ytterligare område för vägändamål, i arbetsplanen kan hänföra även sådant område till en bredd av högst 10 meter utanför vägbanan etc. till vägområdet.

De sakkunniga konstaterar vidare att den nuvarande ordningen med fastställd arbetsplan alltjämt bör intaga en central plats vid tillkomsten av allmän väg. Fastställelse föreslås dock kunna underlåtas i fråga om arbetsplan som endast avser förbättring eller omläggning av befintlig väg, om åtgärderna kan genomföras utan att man behöver ta mark i anspråk för vägen eller om samtliga berörda sakägare medgivit in-
språktagandet. Vidare föreslås möjlighet att införa en ordning med arbetsplan i två led. Därvid skall en förberedande förenklad arbetsplan kunna upprättas och fastställas. Denna förenklade plan skall därefter kompletteras med ett andra led, som emellertid inte behöver utställas och fastställas, om det för sitt genomförande inte kräver något förvärv av vägrätt tvångsvis utöver vad som gjorts möjligt genom det första ledet.

I fråga om vägrättsinstitutet konstaterar de sakkunniga att det bör bibehållas. De nuvarande reglerna om sättet för vägrätts uppkomst föreslås bli i huvudsak oförändrade. I fråga om vägrättsbefogenheternas omfång föreslås däremot en ändring. Enligt denna skall vägrättsupplåtelsen i princip ge väghållaren rätt att nyttja den i arbetsplanen redovisade marken för vägändamål - sålunda inte inskränkt till den i arbetsplanen aktuella vägen och inte heller till de nivåer eller utföranden som redovisas i samma plan. Upplåtelsen skall vidare ge väghållaren rätt att under vägrättsens bestånd i övrigt i ägarens ställe bestämma över markens användning samt tillgodogöra sig alster och andra tillgångar som utan hinder för hållandet av vägen kan utvinna ur marken. Den nya ordningen är motiverad främst med hänsyn till att ersättning för vägrätt regelmässigt motsvarar markens fulla värde. Undantag från regeln kan ske genom särskild i arbetsplanen angiven inskränkning av väghållarens befogenheter. Vidare föreslås en bestämmelse som ger väghållaren rätt att via fastställd

arbetsplan ta i anspråk mark för upplags- och uppställningsplatser m. m. under den tid vägen byggs.

I remissyttrande den 3 oktober 1968 har *expropriationsutredningen* förklarat sig dela de sakkunnigas uppfattning att det även i fortsättningen kommer att föreligga behov av en särskild form för väghållares rättsinnehav. Utredningen instämmer i att vägrättsinstitutets värde otvivelaktigt förstärks av de ändringar i institutets utformning som föreslås samt framhåller att härigenom bl. a. öppnas möjligheter till en mera vidsträckt förfoganderätt över den mark som krävs för vägändamål än vad som torde vara möjligt att uppnå genom en vanlig nyttjanderättsexpropriation.

16.4 Ellagstiftningen

I ett den 20 juni 1966 avgivet betänkande (SOU 1966: 39) har *ellagstiftningsutredningen* (EIU) föreslagit bl. a. att samtliga expropriationsbestämmelser i 1902 års lag skall i omarbetat skick överföras till ExL samt 1902 års lag ersättas med en lag om elektriska anläggningar (*ellag*). Utredningsförslaget har sedan i vissa delar omarbetats av *eldistributionsutredningen* (EIDU), som i september 1968 avgivit betänkandet »Eldistributionens rationalisering» (SOU 1968: 39).

Den nya ellagen avses skola äga tillämpning på alla slag av elektriska anläggningar, således både starkströms- och svagströmsanläggningar. I lagen ges grundläggande bestämmelser om koncession m. m.

I frågan om expropriationsbestämmelsernas plats i systemet framhåller EIU inledningsvis (s. 42) att det kanske kan sägas vara en praktisk lösning att frågorna om expropriation av mark för framdragande av elektriska starkströmsledningar och om koncession för sådana ledningar såsom nära sammanhörande behandlas i samma lag. EIU finner dock starka skäl ändock tala för att de expropriationsrättsliga stadgandena överförs till ExL. Sålunda måste ExL ändå i flera hänseenden tillämpas, vilket nu sker

genom en hänvisning dit i 1902 års lag. Vidare finns regler om expropriation för svagströmsledningar intagna direkt i ExL. EIU finner det vara en fördel att i ExL ha samlade även bestämmelser om expropriation för koncessionspliktiga ledningar samt framhåller att den samtidiga behandlingen av ärende angående expropriation för starkströmsledning och av frågan om koncession för samma ledning för den skull inte behöver hindras. Det föreslås därför att de ändamål, för vilka expropriation för starkströmsanläggning får medges, förs in i 1 § första stycket ExL som punkt 19. Vidare föreslås, att 89, 90, 95 och 96 §§ ExL upphävs och ersätts med sex nya paragrafer, betecknade 114–119 §§, vilka innehåller bestämmelser om såväl svagströms- som starkströmsanläggningar. Stadgandet i 96 § första stycket andra punkten föreslås dock överfört direkt till den nya ellagen, där det inarbetats i ett större sammanhang (se 26 §).

Förslaget att expropriationsreglerna i 1902 års lag skall överflyttas till ExL biträds av EIDU (s. 45), som även i allt väsentligt godtar innehållet i de stadganden som enligt EIU skall inflyta i ExL. Enligt EIDU:s uppfattning bör det dock ankomma på expropriationsutredningen att närmare utforma dessa stadganden. EIDU säger sig vidare vid underhandskontakter med expropriationsutredningen ha fått klart för sig att denna inte anser att de föreslagna bestämmelserna i 118 och 119 §§ bör upptagas i en blivande expropriationslag utan lämpligen införs i ellagen. EIDU finner de skäl som anförts härför bärande och ansluter sig därför till förslaget.

Enligt den av EIU föreslagna nya punkten i 1 § första stycket ExL skall expropriation få äga rum för elektrisk anläggning som är avsedd för produktion av elektrisk kraft annorledes än genom vattenkraft eller för överföring, distribution, omformning eller upplagring av elektrisk kraft och som är till gagn för orten eller eljest av större betydelse från allmän synpunkt. Expropriation skall vidare få ske för elektrisk anläggning som utgörs av starkströmsledning med ändamål att i andra fall än nyss sagts

förse viss fastighet med elektrisk kraft, såframt intrånget av ledningen är ringa i jämförelse med nyttan därav. Stadgandet är enligt EIU avsett att ersätta 1 § första stycket utom sista punkten i 1902 års lag. Någon ändring i sak åsyftas inte.

Uttrycken elektrisk anläggning, produktion, överföring, distribution, omformning och upplagring är hämtade från 1 § första stycket i EIU:s förslag till ellag. Rörande den närmare uttolkningen av dem framhålls i huvudsak följande (s. 91 f):

Det är svårt att finna någon på en gång uttömmande och för alla fall giltig definition av begreppet *elektrisk anläggning*. Språkligt sett ligger i uttrycket att det skall vara något i egentlig mening »anlagt», alltså vanligen något uppbyggt och stationärt samt till omfattningen inte alltför obetydligt. Exempel på elektriska anläggningar i sådan mening är kraftverk, överförings- och distributionsledningar, transformatorstationer, telestationer, telestolplinjer och telekablar. Till elektriska anläggningar torde emellertid även få räknas åtskilliga anordningar av annat slag, såsom elektriska lok, hamnkranar och mobila radiostationer. Det är å andra sidan uppenbart att under begreppet inte innefattas föremål av typen handverktyg, vanliga hushållsapparater och dylikt. Utredningen har avstått från att söka i lagtexten i vidare mån ange vad som skall förstås med elektrisk anläggning än att som sådan betecknats varje anläggning eller jämförlig annan anordning för produktion, upplagring, överföring, distribution eller nyttjande av elektricitet. Tveksamma fall överlämnas åt rättstillämpningen.

Begreppet *överföring* har i förslaget reserverats för transporter av större energimängder, exempelvis från kraftverk till kraftdistributör. Denna betydelse torde även enligt utredningen vara den tekniskt vanliga.

Med *distribution* av elektrisk kraft avses den mera lokalt inriktade verksamheten att fördela kraften till olika avnämare.

Omformning innefattar all förändring av elektrisk kraft i fråga om spänning, strömstyrka och frekvens.

Med *upplagring* av elektricitet avses sådan lagring som sker t. ex. i en kondensatoranläggning men däremot givetvis inte magasinering av vattenmassor ovanför ett kraftverk.

EIDU (s. 168 f) instämmer i allt väsentligt med vad EIU anfört i denna del. I sak görs endast erinran mot definitionen av begreppet elektrisk anläggning, vilket för tydlighetens skull anses böra anges som »anläggning med däri ingående särskilda föremål för produktion etc». EIDU anser även att orden överföring och distribution inte bör stå vid sidan av varandra eftersom de har samma innebörd. EIDU föreslår därför att ordet »överföring» får utgå ur lagtexten.

De av EIU föreslagna nya 114–119 §§ innehåller i huvudsak samma bestämmelser, som f. n. inryms i 89, 90, 95 och 96 §§ ExL samt i 1 § första stycket sista punkten, 1 § andra och tredje styckena och 3 § 1 och 3 mom. 1902 års lag. De nya paragraferna återges nedan med en kort kommentar i anslutning till varje paragraf.

114 §

I fråga om gata, annan allmän plats eller vattendrag inom område, för vilket finnes stadsplan eller byggnadsplan, eller inom fastställt hamnområde må expropriation för elektrisk ledning ej avse egendoms avstående utan endast upplåtelse av nyttjanderätt eller servitutsrätt.

Menighet vare ej pliktig att utan synnerliga skäl upplåta i första stycket avsedd egendom för ändamål, varom sägs i 1 § första stycket 19.

Skall inom område, för vilket ej finnes stadsplan eller byggnadsplan, starkströmsledning framdragas på mindre avstånd än etthundra-femtio meter från boningshus eller annan vid gård uppförd byggnad eller tomtplats eller trädgård, som tillhör fastighetens ägare, vare denne ej skyldig att avstå eller upplåta något utan så är att Konungen finner annan sträckning, som kan användas utan synnerlig olägenhet för anläggaren, medföra minst lika stort men som den föreslagna.

Första och andra styckena motsvarar i huvudsak 90 § ExL och 1 § andra stycket 1902 års lag. Redaktionellt har väsentligen

vidtagits den ändringen att »torg», som tidigare särskilt angavs, numera anses ingå under den samlade beteckningen »annan allmän plats». Beträffande starkströmsledningar är två nyheter förtjänta av uppmärksamhet, ehuru ingendera föränleder några kommentarer från EIU:s sida. Först har en – troligen redaktionell – ofullkomlighet i 1 § andra stycket 1902 års lag rättats genom att den kommunala vetorätten inskränkts till att avse ledningsdragnin. Vidare har den enligt samma lagrum i 1902 års lag föreliggande möjligheten att under vissa omständigheter förmå menighet att *avstå* gatumark etc. – även detta sannolikt en redaktionell ofullkomlighet – utmönstrats ur lagstiftningen. Beträffande svagströmsledningar innehåller förslaget i denna del den nyheten, att expropriation inom nu ifrågavarande områden förklaras kunna avse upplåtelse av inte bara nyttjanderätt utan även av servitutsrätt. EIU framhåller (s. 132 f) att denna ändring i praktiken inte torde betyda så mycket. Som regel torde för svagströmsanläggningarnas del – åtminstone då fråga är om vanliga telefonledningar – inte erfordras annat än nyttjanderätt till den mark varå ledningsstolparna uppförs eller i vilken ledningen som kabel läggs ned. EIU erinrar för övrigt om – med hänvisning till NJA II 1941 s. 526 och där givna litteraturhänvisningar – att eftersom nyttjanderätt genom expropriation kan förvärfvas för all framtid, en servitutsrätt knappast innebär någon större belastning för den därav berörda fastigheten än en nyttjanderätt.

Tredje stycket är – frånsett några redaktionella ändringar i ordföljden – identiskt likalydande med 1 § tredje stycket 1902 års lag.

115 §

Ansökan om expropriationsrätt för elektrisk anläggning skall åtföljas av teknisk beskrivning över det tillämnade företaget, karta utvisande föreslagen ledningssträckning och den mark, som erfordras för anläggningen, bestyrkta förteckningar på ägare och innehavare av de fastigheter, över vilka ledningen skall framdragas eller i vilkas mark den skall nedläggas eller som eljest behöver tagas i anspråk för anlägg-

ningen, samt uppgift om de överenskommelser, som blivit träffade, eller de hinder, som mött däremot.

Finnes ej ansökan böra omedelbart avslås, skall tillfälle att yttra sig beredas i 4 § tredje stycket angivna rättsägare, samt, då fråga är om starkströmsanläggning, vederbörande Konungens Befallningshavande ävensom kommuner och municipalsamhällen, som beröras av anläggningen.

Denna paragrafs första stycke är avsett att svara mot 89 § första stycket ExL samt 3 § 1 mom. 1902 års lag. Uttrycket »fullständig beskrivning» i gällande lag har här utbyts mot »teknisk beskrivning», dock utan att någon ändring åsyftats, såvitt framgår av motiven. Vidare har utelämnats föreskriften i 3 § 1 mom. 1902 års lag om att beskrivningen skall innehålla ett kostnadsförslag. EIU motiverar detta med (s. 133 f) att man utan vidare torde kunna utgå ifrån att i de troligen ganska få fall, då uppgift om beräknad kostnad kan vara av någon betydelse vid prövningen av en framställning om expropriation, uppgift härom kommer att tas in i själva ansökan. Utredningen tillägger att erfarenheten för övrigt utvisar att en på ett tidigt stadium beräknad anläggningskostnad inte sällan måste överskridas. Upplysning i kostnadsfrågan i det skede av en anläggnings tillblivelse, då expropriation begärs, anses därför vara av ganska begränsat värde.

Första stycket innehåller slutligen den av utredningen inte närmare kommenterade nyheten att på den karta, som inges i samband med ansökan om expropriationstillstånd till förmån för en svagströmsanläggning, skall anges »den mark, som erfordras för anläggningen». Denna föreskrift gällde tidigare endast beträffande starkströmsanläggningar, medan det beträffande svagströmsledning var tillräckligt att på kartan ange ledningens sträckning.

Andra stycket anges i sak överensstämma med 3 § 3 mom. 1902 års lag. Detta innebär att skyldigheten att infordra yttranden uppmjukats beträffande svagströmsledningar; yttrande behöver sålunda inte längre infordras om ansökan finnes böra omedelbart avslås.

116 §

Har fastighetsägare förklarat sig villig att upplåta nyttjanderätt eller servitutsrätt för elektrisk anläggning och medför expropriationen därav allenast ringa men, vare Konungens tillstånd till expropriationen ej erforderligt. I sådant fall skall den utredning, som eljest skolat ingivas till Konungen i stället förebringas hos expropriationsdomstolen.

Bestämmelsen är avsedd att svara mot 89 § andra stycket ExL och 1 § första stycket sista punkten 1902 års lag. Enligt EIU (s. 134) har endast redaktionella ändringar vidtagits. Det förtjänar emellertid uppmärksammas att möjligheterna till proforma-expropriation enligt förslagets ordalydelse utsträcks i två fall. Sålunda kan expropriation i denna form även ske för upplåtelse av *servitutsrätt* för elektrisk svagströmsanläggning. Vidare blir det möjligt att proforma-expropriera för elektrisk starkströmsanläggning, inte bara som hittills för elektrisk starkströmsledning.

117 §

Hava vid upplåtelse av nyttjanderätt eller servitutsrätt parterna träffat överenskommelse om expropriationsersättningen äge, ändå att ej sådant fall, som avses i 59 § första stycket är för handen och ej heller vad i andra stycket samma paragraf stadgas blivit iakttaget, domstolen meddela fastställelse å överenskommelsen, därest upplåtelsen medför ringa men och uppenbarligen icke rubbar säkerheten för fordringsägare som ej godkänt överenskommelsen.

Är den mark, till vilken nyttjanderätt eller servitutsrätt upplåtes, samfällad för flera än tio fastigheter med skilda ägare, meddele domstolen tillika på begäran av den exproprierande eller av ägare till någon av fastigheterna förordnande enligt 35 §.

Paragrafen motsvarar nuvarande 95 § ExL. Även i detta fall har bestämmelserna utvidgats till att avse också upplåtelse av servitutsrätt för svagströmsanläggning.

118 §

Har elektrisk ledning efter expropriation framdragits inom egendom, som avses i 114 § första stycket, och visar det sig att ledningen hindrar eller varaktigt försvårar egendomens använd-

ning för avsett ändamål eller där hindrar någon för samhället nödig anläggning eller utgör hinder för egendomens underhåll eller eljest för behövliga arbeten å egendomen eller är synnerligen vanprydande, skall ledningen på bekostnad av dess ägare ändras, flyttas eller borttagas, i den mån så erfordras för hindrets eller olägenhetens undanröjande.

Twist i fråga, som avses i första stycket, prövas av allmän domstol.

Upphör egendom att vara av den i 114 § första stycket angivna beskaffenhet, vare förut förvärvad rätt att hava ledning där framdragen ej längre gällande.

Stadgandena överensstämmer i sak med vad som för närvarande gäller enligt 96 § första stycket första och tredje punkterna samt sista stycket ExL. Endast redaktionella ändringar har vidtagits. De väsentligaste av dessa är *dels* att rekvisitet att ledningen skall hindra eller varaktigt försvåra »sambärfärdsel å egendomen» utbyttis mot »egendomens användning för avsett ändamål», *dels* att exemplifieringen i nuvarande 96 § första stycket av olika för samhället nödiga anläggningar utelämnats såsom obehövlige.

Nuvarande bestämmelser i 96 § första stycket andra punkten ExL har i utredningsförslaget ersatts med ett stadgande i ellagen (26 §). I detta stadgande införs en allmän skyldighet för ledningsinnehavare, motsvarande den som nu enligt 96 § ExL gäller för expropriationsfallen, att under vissa förutsättningar flytta ledning som framdragits över annans fastighet, om den till följd av ändrade förhållanden förorsakar olägenhet för denna. Den viktigaste skillnaden i det föreslagna ellagsstadgandet är att kostnaden för flyttningen eller ändringen inte längre skall åvila ledningens innehavare, såsom är fallet f. n. enligt 96 § första stycket andra punkten ExL. EIU finner (s. 112) en sådan ersättningsregel lättare att tillämpa än att – såsom enligt utredningen torde förutsättas enligt ExL:s stadgande i ämnet – vid den reglering av ersättningsfrågorna som sker i samband med upplåtelsen av nyttjanderätten till marken bestämma ersättningen till markägaren under hänsynstagande till den belastning för ledningsinnehavaren som ändrings- och flyttningskyldigheten innebär.

Vill ägare av fastighet, där elektrisk ledning efter expropriation är framdragen, för undanröjande av därmed förenad olägenhet för fastigheten på egen bekostnad få ledningen ändrad eller flyttad, må Konungens Befallningshavande, i den mån så prövas skäligt med hänsyn till å ena sidan nämnda olägenhet och å andra sidan av ändringen eller flyttningen följande men för ledningen, giva fastighetsägaren rätt att, om erforderlig ändring eller flyttning ej inom viss, av Konungens Befallningshavande förelagd tid utföres av ledningens ägare, själv vidtaga sådan åtgärd; och vare fastighetsägaren skyldig att ersätta såväl uppkommande men för ledningen som ock, om han ej själv utfört ändringen eller flyttningen, kostnaden härför med belopp, som i händelse av tvist bestämmes av allmän domstol.

Stadgandet överensstämmer i allt väsentligt med 96 § andra stycket ExL.

I remissyttrande den 14 november 1968 över de båda betänkandena framhåller *expropriationsutredningen* att den för tillfället är sysselsatt med att göra en fullständig översyn av bestämmelserna om expropriationsändamålen samt att denna översyn bl. a. torde komma att leda till förslag om sådan utformning av ändamålsreglerna i den allmänna expropriationslagstiftningen att därunder kommer att inrymmas också de ändamål som f. n. behandlas i 1902 års lag. Expropriationsutredningens förslag i ämnet säges kunna väntas föreligga inom en nära framtid. Ett separat genomförande av ellagstiftningsutredningens förslag i hit hörande delar anses komma att i ganska hög grad återverka på uppbyggnaden av den allmänna expropriationslagstiftningens regelsystem. Expropriationsutredningen förordar därför att dess förslag avvaktas, innan några lagstiftningsåtgärder vidtages på området. Expropriationsutredningen bekräftar vidare att den överväger ett förslag av innebörd att de nuvarande reglerna i 96 § ExL (118 och 119 §§ i EU:s förslag) om ändring och flyttning av elektrisk svagströmsledning samt om exproprierad rätts upphörande i vissa fall överförs till den allmänna ellagstiftningen.

16.5 Vatten- och avloppsanläggningar

I ett i december 1967 avgivet betänkande (SOU 1967: 65) föreslår 1964 års *Va-utredning* en ny lag om allmänna vatten- och avloppsanläggningar, benämnd va-lag. Denna skiljer sig inte i några väsentliga hänseenden från den gällande i vad avser de grundläggande stadgandena om vad som är allmän va-anläggning, om hur allmän va-anläggning skall utföras, om kommuns skyldighet att sörja för att allmän va-anläggning kommer till stånd m. m. Ett visst intresse tilldrar sig dock bestämmelserna i förslaget 9 §, vilken närmast är avsedd att utgöra en motsvarighet till nuvarande 7 § VAL. Enligt förslaget skall i allmän va-anläggning ingå vattenverk och avloppsrenningsverk¹, ledningsnät, reservoarer och pumpverk samt andra anordningar som betjänar samtliga eller ett större antal brukare². Servisledning och va-installation skall dock ingå endast i den mån de ägs av huvudmannen och denne inte bestämmer annat. Rännsten, rännstensbrunn och ledning, som förbinder sådan brunn med allmän avloppsledning, samt vägdike skall inte ingå i allmän va-anläggning.

Beträffande servisledningar lämnas i 9 § andra stycket en definition, som avviker från vad som f. n. anses gälla. Härmed skall enligt förslaget förstås ledning som förbinder byggnad eller fastighet med allmän va-anläggnings ledningsnät, dvs. med någon däri ingående huvudledning eller grenledning. Inskränkningen att servisledning är en rörledning, som betjänar endast en fastighet har således tagits bort.

I remissyttrande den 13 maj 1968 har *expropriationsutredningen* förklarat sig inte ha något att erinra mot de i betänkandet framlagda förslagen.

16.6 Jordhävdslagstiftningen

I ett av *lantbruksstyrelsen* avgivet betänkande (SOU 1956: 62) har föreslagits bl. a.

¹ Termerna definieras inte närmare.

² Med brukare förstås enligt förslaget 1 § den som för fastighet får vattenförsörjning och avlopp genom allmän va-anläggning.

att lagen om tvångsinlösen av vanhävdad jordbruksegendom skall upphöra att gälla. Som skäl härför har anförts (s. 136 f) bl. a. att vad som förekommit på jordbrukets område efter år 1947 knappast givit stöd för antagandet att något behov av en dylik lag föreligger. Det har sålunda under de gångna åren inte i något fall begärts att lagen skulle tillämpas (inlösen av Bogesund skedde med stöd av en tidigare gällande, provisorisk lag), och styrelsen har sig inte heller bekant något fall, där det ifrågasatts att tvångsinlösen skulle meddelas. Man bör enligt styrelsens uppfattning kunna räkna med att den allmänna uppsiktslagen skall kunna användas även för att komma till rätta med sådana fall av grov vanhävd, som avses i lagen om tvångsinlösen av vanhävdad jordbruksegendom.

I proposition den 9 oktober 1969 (nr 134) föreslås att 1947 års lag om uppsikt å jordbruk upphävs och ersätts av en ny lag, kallad *jordhävdslag*, samt att i anslutning därtill vidtages vissa jämkningar i 1947 års lag om tvångsinlösen av vanhävdad jordbruksegendom. Avsikten anges i propositionen vara (s. 1) att anpassa bestämmelserna om vanhävd till den nya jordbrukspolitiken. Jordbruk bör sålunda få läggas ned, om det inte strider mot allmänna jordbruksintressen. Chefen för jordbruksdepartementet framhåller (s. 21) att de flesta av de motiv som legat till grund för 1947 års uppsiktslag inte längre kan åberopas som skäl för en vanhävdslagstiftning. Behov föreligger dock alltså av bestämmelser som ger det allmänna möjlighet att gripa in där rationaliseringsverksamheten inom jordbruket äventyras genom nedläggning av jordbruk. Vanhävdslagstiftningens syfte bör i huvudsak vara endast att främja rationaliseringen och skydda resultatet av denna. Jordhävdslagen bör därför i likhet med jordförvärvslagen bli ett instrument för lantbruksnämnderna i deras rationaliseringssträvanden.

Rörande detaljerna i de framlagda lagförslagen bör först uppmärksammas att hävdebegreppet justerats så att det inte

längre har avseende på byggnader utan endast på odlad jord. Med sistnämnda uttryck förstås enligt 1 § förslaget till jordhävdslag åker och kultiverad betesmark. Enligt 3 § samma förslag skall lantbruksnämnden få möjlighet att ingripa mot innehavare av odlad jord, på vilken jordbruket lagts ned, om jorden *antingen* ingår i en brukningsenhet, som är eller genom tekniskt och ekonomiskt rimliga åtgärder kan bli lämpad för rationell jordbruksdrift och som lider skada genom nedläggningen, *eller* med hänsyn till läge, beskaffenhet och övriga omständigheter finnes böra hållas i odlad skick för att underlätta bildandet av rationell brukningsenhet.

16.7 Fritidsutredningens förslag

1962 års fritidsutredning har i sitt betänkande »Friluftslivet i Sverige del II» (SOU 1965: 19) föreslagit vissa utvidgningar av 1 § första stycket 11 och 108 § första stycket ExL i syfte att möjliggöra inrättandet av friluftsbad, småbåtshamn eller annan anläggning av väsentlig betydelse för allmänhetens friluftsliv. Bakom förslaget ligger i huvudsak följande tankegångar och överväganden.

För att allmänhetens friluftsliv skall kunna främjas i önskvärd utsträckning är expropriationsmöjlighet behövlig i tre hänseenden, nämligen för fritidsbebyggelse, för friluftsområden eller fritidsreservat samt för kollektiva anläggningar för det rörliga friluftslivet. Det första ändamålet – fritidsbebyggelsen – bör kunna tillgodoses med tillämpning av 1 § första stycket 16 ExL. Det andra ändamålet – friluftsområdena eller fritidsreservaten – är enligt fritidsutredningen helt tillgodosett genom reglerna om expropriation för naturreservat. Beträffande det tredje ändamålet – mark till kollektiva anläggningar för det rörliga friluftslivet – anses läget emellertid vara något anorlunda. 9 § naturvårdslagen öppnar vissa möjligheter till anläggningar inom naturreservaten. Vidare kan expropriation av mark och vatten för en planerad småbåtshamn äga rum med tillämpning av 1 § första

stycket 2 ExL i den mån hamnen tillika kan anses främja den allmänna samfärdseln. Slutligen torde 1 § första stycket 4 ExL (expropriationsrätt för kommunala ändamål) med hänsyn till bestämmelserna i HvS kunna återopas för anläggning av ett friluftsbad. Bortsett från dessa fall saknas emellertid möjligheter att expropriera mark för anläggningar som väsentligen avser att tillgodose det rörliga friluftslivets behov. Fritidsutredningen nämner som exempel härpå friluftsgård, småbåtshamn som inte kan anses främja den allmänna samfärdseln samt campingplats som inte ingår i ett naturreservat. Mark till sådana anläggningar torde visserligen kunna som regel förvävas genom frivilliga överenskommelser. Undantagsfall kan emellertid förekomma, särskilt då urvalsmöjligheterna är små. Med tanke på sådana fall bör därför införas en möjlighet till expropriation av mark för anläggning av väsentlig betydelse för friluftslivet.

I remissyttrande den 30 november 1965 över fritidsutredningens förslag riktade *expropriationsutredningen* viss kritik mot de av utredningen begagnade begreppsbestämningarna, vilka ansågs vara genomgående vaga och oklara. Av detta skäl fann *expropriationsutredningen* något osäkert, vilka ändamål fritidsutredningen önskade tillgodose genom sitt förslag. Särskilt fäste sig *expropriationsutredningen* vid termerna *friluftsområde* och *fritidsreservat* och erinrade i sammanhanget bl. a. om att 1960 års naturvårdsutredning, som hade att syssla med delvis likartade spörsmål, utan närmare åtskillnad talade om både *fritids-* och *friluftsområde*. I en undersökning om vilka större områden, som för framtiden borde reserveras för fritidsändamål, sökte naturvårdsutredningen vidare indela dessa i *serviceområden*, dvs. lättillgängliga områden med serviceanläggningar av olika slag, såsom vägar, parkeringsplatser, bad- och campingplatser, vandrarhem, fritidsgårdar, fjällstationer och raststugor, samt *strövområden*, dvs. större sammanhängande skogs- och fjällområden utan serviceanläggningar eller

endast i ringa utsträckning försedda med sådana. *Expropriationsutredningen* ansåg sig för sin del böra tolka de av fritidsutredningen använda termerna så att med *fritidsbebyggelse* avsågs bebyggelse som vid sidan av den för fast bosättning avsedda bebyggelsen utnyttjades för fritidsändamål av viss enskild person, att med *friluftsområde* och *fritidsreservat* avsågs större område som reserverats för annat fritidsändamål än fritidsbebyggelse, samt att med *kollektiva anläggningar för det rörliga friluftslivet* avsågs sådana anläggningar som nämns i 9 § naturvårdslagen. *Expropriationsutredningen* utgick ifrån att fritidsutredningen använt begreppen med i huvudsak nu angiven innebörd och fann med denna utgångspunkt inte någon anledning till erinran mot den uttolkning fritidsutredningen gjort av gällande expropriationslagstiftnings räckvidd.

16.8 Markvärdeutredningens förslag

Frågan om expropriation av tätbebyggd mark för tomträttsändamål upptogs till övervägande av markvärdeutredningen, som år 1957 avgav betänkande rörande indragning av oförtjänt markvärdestegring (SOU 1957: 43). I betänkandet redovisas tre skilda ståndpunkter i de huvudfrågor som utredningen hade att behandla. Betänkandet innehåller tre förslag: förslag I (avgivet av herrar Anderberg och Lantz), förslag II (avgivet av herrar Garpe och Holmqvist) och förslag III (avgivet av herrar Anners, Boija och Lodenius). Rörande frågan om expropriation av tätbebyggd mark för tomträttsändamål förelåg viss överensstämmelse mellan de tre förslagen.

Förslag I gick ut på sådan ändring av expropriationslagstiftningen att kommun skulle erhålla möjlighet att expropriera även tätbebyggd mark för tomträttsändamål. Förslagsställarna menade att tomträttsinstitutet dåmera reformerats på ett sådant sätt att en dylik utvidgning av expropriationsrätten var motiverad. Farhågan att markvärdestegringen på ett slumpartat sätt överflyttades på kommunen genom en sådan ex-

propriationsrätt ansåg dessa förslagsställare undanröjd, om ett av dem samtidigt framlagt förslag om indragning av oförtjänt markvärdestegring genom värdestegringshyptek genomfördes. I förslaget förordades en regel av innebörd att expropriation skulle få ske för att i kommuns ägo överföra mark för upplåtelse med tomträtt, när sådant främjade lämplig bebyggelse eller eljest var ändamålsenligt med hänsyn till föreliggande allmänna intressen.

I *förslag II*, som tog avstånd från tanken på införande av ett värdestegringshyptek, framhölls att tomträttsproblemet var en primär fråga. Gällande begränsning av tomträttsexpropriationen till inte tätbebyggd mark stadgades på sin tid under hänvisning till då pågående utredning av tomträttsinstitutet. Denna utredning hade däremot slutförts. Begränsningen borde därför kunna slopas. Lagtekniskt kunde detta enklast ske genom att den bisats, vari nämnda begränsning upptagits, fick utgå. Enligt förslagsställarnas uppfattning erfordrades sålunda vidgad expropriationsrätt för att kommunerna successivt skulle kunna förvärva centrala och vitala markområden. Det borde i detta sammanhang vidare undersökas om det var möjligt att expropriera uteslutande marken men låta fastighetsägaren behålla byggnaderna under tomträtt. I förslaget ifrågasattes vidare om inte värderingsreglerna borde ändras så att ersättning endast medgavs för utnyttjat värde (existing use value). I varje fall borde fastslås att ersättningen skulle bestämmas efter fastighetens värde när expropriationsansökningen ingavs. Tiden för expropriationsproceduren borde därjämte i sin helhet förkortas väsentligt.

I *förslag III*, som likaledes tog avstånd från införandet av ett värdestegringshyptek, diskuterades också expropriation av tätbebyggd mark för tomträttsändamål. Förslagsställarna ansåg att man närmare borde undersöka möjligheten att införa rätt till expropriation av tätbebyggd mark, som beräknades i en nära framtid undergå betydande värdeökning genom offentlig investering. Undersökningen borde då även ta

sikte på möjligheten att inlösa endast marken, under det att expropriaten fick behålla därå uppförda byggnader och därtill fick rätt att få marken upplåten med tomtiätt. En positiv utgång av en sådan prövning borde emellertid föranleda omprövning av värdestegringsexpropriationen enligt 44 § BL. Samma förslagsställare framhöll i anslutning till tanken på en sådan form av tomträttsexpropriation som avsåg tätbebyggd mark men inte därå befintliga byggnader vissa med en dylik lösning förkåpade svårigheter och framkastade i detta sammanhang frågan i vad mån en kommun skulle kunna berättigas erlagga expropriationsersättning med obligationer i stället för med kontanta medel.

I markvärdeutredningens betänkande upptagna förslag ledde inte till proposition. *Expropriationsutredningen* har emellertid fått i uppdrag att närmare undersöka de uppslag till reformer inom expropriationsväsendet som betänkandet med därvid fogade särskilda yttranden innehåller samt framlägga därav eventuellt föranledda förslag (se utredningens direktiv den 16 december 1960). I anslutning härtill har uttalats att de resultat, vartill utredningen i denna del kan leda, torde få betydelse vid ställningstagandet till hur det vittomfattande och komplicerade problemet om indragning av oförtjänt jordvärdestegring i fortsättningen bör angripas.

16.9 Gruvlagstiftningen

I ett den 14 maj 1969 avgivet betänkande (SOU 1969: 10) har *gruvrättsutredningen* föreslagit att 1938 års gruvlag skall ersättas med en ny gruvlag. Den nya lagen föreslås ha samma tillämplighetsområde som den nu gällande lagen. Såvitt är av intresse i detta sammanhang innehåller förslaget i huvudsak följande.

Den fria inmutningsrätten och den därmed förenade rätten för inmutare att under vissa förutsättningar tillgodogöra sig av honom påträffade mineralfyndigheter upprätthålls i princip. Likaledes behålls systemet med kronoandel. Undersökningstidens

längd förlängs, samtidigt som vissa regler tillskapas i syfte att uppnå att inmutningar utnyttjas för intensivt undersökningsarbete och inte behålls längre än nödvändigt. Därjämte införs förbud mot ommutning. Väsentliga ändringar i reglerna om rätten till bearbetning föreslås. Rätten till utmål tidsbegränsas och försvarsavgiften höjs. Regler som syftar till att befrämja en rationell gruvsdrift föreslås. Dessa innebär bl. a. att maximistorleken för utmål höjs och att lösningsrätt till utmål införs.

Den föreslagna inlösenrätten tar sikte på två fall. Det första fallet gäller sådana situationer när väsentliga rationaliseringsvinster framstår som möjliga. Om två utmål som ligger nära varandra är i olika innehavares hand, och ett gemensamt utnyttjande av utmålen innebär väsentlig teknisk och ekonomisk fördel, skall Kungl. Maj:t, såvida det är till gagn från allmän synpunkt och erforderligt för att få till stånd ändamålsenlig gruvsdrift, efter ansökan kunna berättiga den som innehar minst hälften i ett av utmålen att inlösa ett eller flera av de övriga utmålen med vad därtill hör eller delägares andel i sådant utmål. Inlösen skall dock inte få ske av utmål som är föremål för regelbunden gruvbrytning eller ingår i utmålsfält där utmålets innehavare bedriver sådant arbete. Vill flera lösa skall den ha företräde som bedöms äga de bästa förutsättningarna att idka gruvsdrift på platsen.

Den andra situationen när inlösen anses böra komma ifråga föreligger när allmänna synpunkter av särskild styrka talar för att inlösen bör kunna ske och de föreslagna reglerna om inlösen i arronderingssyfte inte är tillräckliga. Ett sådant fall är att ett oekonomiskt utnyttjande av en fyndighet leder till att en gruva, som har betydelse för ett samhälles existens eller många människors försörjning, läggs ned trots att lönsam brytning åtminstone på sikt skulle vara möjlig vid mera rationell drift. Avsaknaden av möjligheter till samhälleligt ingripande för att få till stånd dylik brytning anses i sådana och liknande fall framstå som en allvarlig brist. Utredningen före-

slår därför att Kungl. Maj:t med riksdagens samtycke skall i situationer av det speciella slag som nyss berörts kunna förordna att utmål med vad därtill hör skall mot lösen avstås till den Kungl. Maj:t bestämmer. Som villkor för inlösen uppställs att det bedöms vara av synnerlig vikt från allmän synpunkt att viss mineralfyndighet undersöks eller bearbetas eller att fyndighet utnyttjas på annat sätt eller i större omfattning än tidigare och att därigenom tillika vinnas väsentlig teknisk och ekonomisk fördel. En förutsättning för inlösen i ifrågasvarande fall skall vidare, liksom i fråga om arronderingsinlösen, vara att det avsedda syftet inte kan vinnas på annat sätt, t. ex. genom utnyttjande av kronoandelen eller genom frivillig överenskommelse.

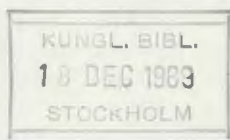
Utredningen räknar med att de föreslagna bestämmelserna om inlösenrätt inte behöver tillämpas annat än i rena undantagsfall. Deras blotta existens kan väntas underlätta den nödvändiga strukturrationaliseringen inom gruvhanteringen.

Bestämmandet av ersättning för gruvsdrift som avstås genom inlösen uppges erbjuda särskilda problem med hänsyn till svårigheten att uppskatta en fyndighets värde innan mycket dyrbara undersökningar gjorts och eventuellt även brytning pågått en tid. Utredningen föreslår härvidlag regler av innebörd att löseskillingen i vad avser själva fyndigheten skall bestämmas såsom en årlig avgäld, om den som avstått utmålet begär det och det inte är uppenbart att utredningen är tillräcklig för slutlig prövning av ersättningsfrågan. Avgälden skall bestämmas dels såsom en fast årlig avgift och dels i form av en produktionsavgift, beräknad i förhållande till mängden eller värdet av de mineral som uppfordras. Från produktionsavgiften för visst år får avdragas den fasta avgiften för året. Grunderna för avgälden fastställs för tjugo år i sänder. Därjämte föreslås att vardera parten under vissa förutsättningar skall äga påkalla att avgälden skall upphöra och ersättning för rättighetens återstående värde slutligt bestämmas att utgå med ett engångsbelopp. Vidare föreslås att den som tvångsvis får avstå från

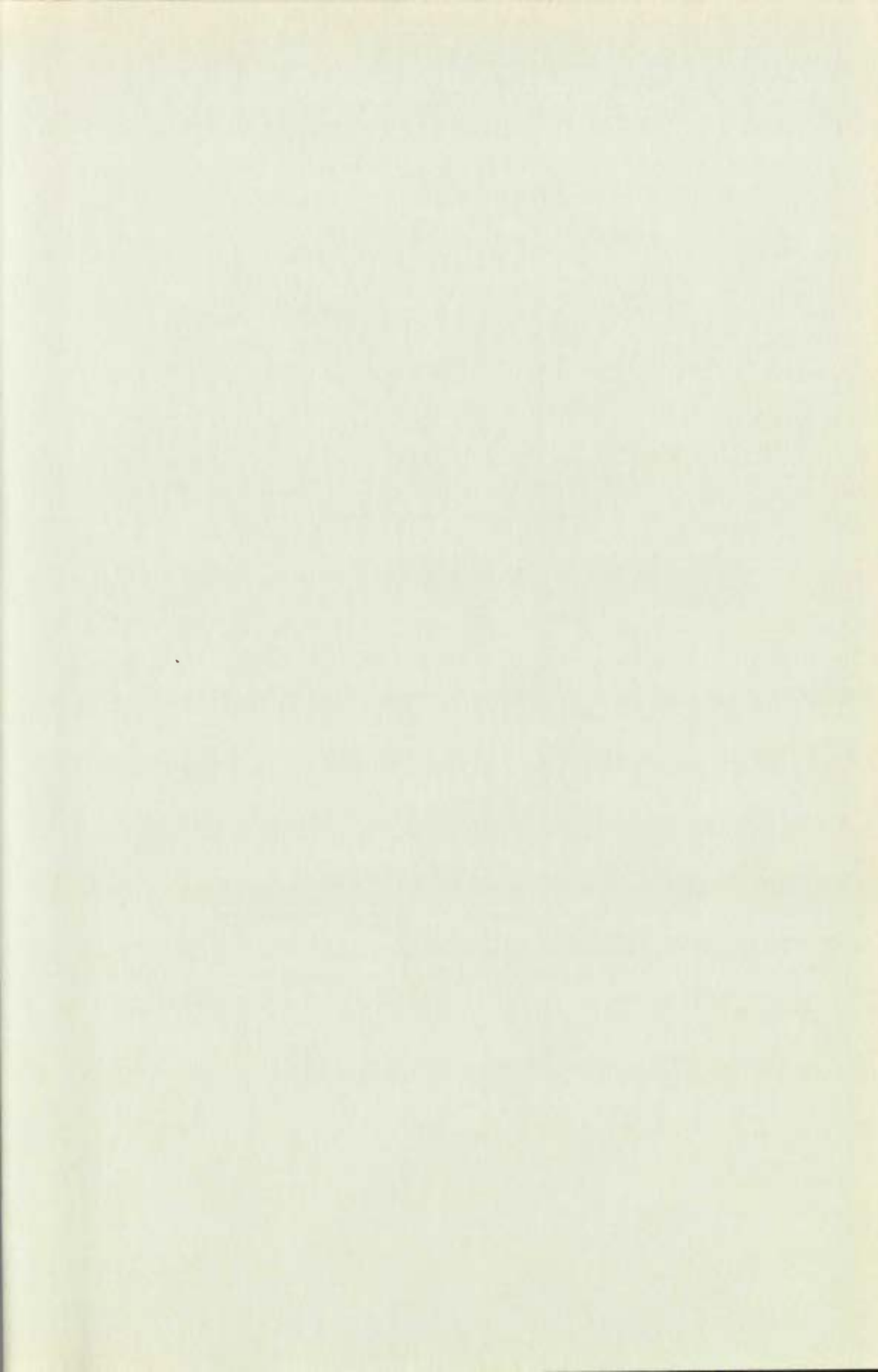
en gruvrättighet normalt garanteras viss minimiersättning, avseende nedlagda kostnader för jordlösen m. m. samt för undersökningsarbeten, tillredningsarbeten och anläggningar, i den mån dessa är till nytta för den lösande.

Beträffande förhållandena i Norrbottens län uttalar utredningen att fördelarna med att i princip upprätthålla den fria inmutningsrätten väger tyngre än de skäl som kan andragas för att tillförsäkra de statliga gruvägarintressena ett starkare skydd än på andra platser i landet. Det föreslås därför att den föreslagna nya lagen blir fullt ut tillämplig även i Norrbotten sedan viss övergångstid gått till ända.

Som en åtgärd att underlätta anpassningen mellan gruvrättigheter och annan markanvändning föreslår utredningen slutligen en regel, varigenom mark som lösts för gruvdriften men inte längre behövs för ändamålet kan återföras till fastigheten i fråga utan samband med att utmålet sönas. Detta är inte möjligt för närvarande.

Nordisk udredningsserie (Nu) 1969

Kronologisk förteckning

1. Utvidgat nordiskt ekonomiskt samarbete.
2. Laajennettu pohjoismainen taloudellinen yhteistyö.
3. Nordforsks miljövårdsutredning.
4. Förslag till utbyggnad av den samnordiska fortbildningen för journalister.
5. Konsumentupplysning i undervisningen.
6. Sjätte nordiska samekonferensen i Hetta.
7. Nordisk gyldighet av førerkort.
8. Nordiskt sjukhusfysikersamarbete.
9. Nordiskt ämbetsmannamöte i Storlien.
10. Nordisk sjömansskattefördelning.
11. Udvidet nordisk økonomisk samarbejde.
12. Öresundsregionen.
13. Nordtrans.
14. Nordisk standardiseringskonferens i Oslo.
17. Expanded Nordic Economic Co-operation.

Statens offentliga utredningar 1969

Systematisk förteckning

Justitiedepartementet

Faktisk brottslighet bland skolbarn. [1]
Bostadsrätt. [4]
Utsökningsrätt IX. [5]
Kungörelseannonsering. [7]
ADB inom inskrivningsväsendet. [9]
Ny gruvlag. [10]
Internationell adoptionsrätt. [11]
Ny valteknik. [19]
Ämbetsansvaret. [20]
Yttrandefrihetens gränser. [38]
Domstolsväsendet III. Fullföljd av talan m.m. [41]
Vidgad samhällsinformation. [48]
Expropriationsutredningen. 1. Expropriationsändamål och expropriationsersättning m.m. Betänkande III. [50] 2. Bilaga nr. 3. [51]

Försvarsdepartementet

Ekonomisystem för försvaret. [24]
Planering och programbudgetering inom försvaret. [25]
Militära tjänstgöringsåldersutredningen. 1. Militära tjänstgöringsåldrar. [33] 2. Medicinska och psykologiska aspekter på åldrande m.m. [34]
Frivilligförsvaret 2. Hemvärnet. [40]

Socialdepartementet

Ett renare samhälle. [18]
Bättre utbildning för handikappade. [35]
Läkemedelsförsörjning i samverkan. [48]

Kommunikationsdepartementet

Ny sjöarbetstidslag. [3]
Hamnutredningen. 1. De svenska hamnarna. [22] 2. Bilagor. [23]
Skolskjutsarna och trafiksäkerheten. [26]
Taxesystemet i Postverkets tidningsförelse. [39]

Finansdepartementet

Förenklad obligationshantering. [13]
Lagstiftning om värdepappersfonder m.m. och om stämpelskatt på värdepapper. [16]
Nya mynt. [17]
Skogsbeskattningen. [30]
Läkemedelsindustrin. [36]
Skattebrotten. [42]
Fordonsbeskattningen. [45]

Utbildningsdepartementet

Utredningen rörande sexual- och samlevnadsfrågor i undervisnings- och upplysningsarbetet (USSU) 1. Om sexuallivet i Sverige. [2] 2. Sexualkunskapen på grundskolans högstadium I. Elevenkät. [8] 3. Sexualkunskapen i gymnasiet. [28] 4. Sexualkunskapen på grundskolans högstadium II. Lärarenkät. [44]
Regionmusik. [12]
Filmen - censur och ansvar. [14]
Utbildning för bibliotek, arkiv och informatik. [37]
Mellan skolans ledning. [47]

Jordbruksdepartementet

Växtförädlarrätt. [15]
Skogstillstånd och skogsvårdsåtgärder. [32]

Handelsdepartementet

Idrott åt alla. [29]
Olja i beredskap. [31]

Inrikesdepartementet

Skogsindustri i Södra Sverige. [21]
Länsplanering 1967. [27]
Lokaliserings- och regionalpolitik. [49]

Civildepartementet

Offentliga tjänstemäns bisysslor. [6]
Nytt lanmäteri. [43]